

శ్రీ రస్తు.

క వి రా క్ష సీ య ము

ద్యౌ ర్ధి కా వ్య ము.

ఆంధ్ర టీ కాణాత్పర్యవ్యాఖ్యానసహితము.

చెన్న పు రి :

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్ వారిచే

బ్ర క టి త ము.

1926.

All Rights Reserved,

Printed at
THE "VAVILLA" PRESS
MADRAS ~1926

పీఠిక.

ఈ కవిరాక్షసీయమను ద్వ్యర్థికావ్యమునందు ప్రాయశముగా నుపమాంకార శ్లేషాలంకారములే నిండియున్నవి. ప్రథమశ్లోకమున కు పమేయోపమాత్వము సిద్ధించెను. అద్దానిని కుపలయానందమున నుపమా ప్రకరణముం దుదహరించి యుండుటంబట్టి యారీతి కావ్యసమయమునకు భయమగునో యని వదలినాడ. అయినను, కొన్ని శ్లోకముల కా విధమైన టీకయే వ్రాయఁబడియున్నది. సంస్కృత కావ్యములందలి యన్వయ మాంధ్ర టీకలం దొకానొకచో సమంజసముగా తోచదు. అట్టిశ్లోకము లనేకము లీకావ్యమందుఁ గలవు. అచ్చో నాయపరాధంబు ఊమిం పవలయు నని కోరెద. ఈకవి కవిరాక్షసుండని పేరు గలుగుటకు, “సాక్షరేషు భవ తీహ జగత్యాం సర్వవప హృది మత్సరయు క్తః, సాక్షరం కవిజనేషు య దేనం లోక ఏష కవిరాక్షస మాహ” అనుశ్లోకమును పక్కాణింతురు. ఇచ్చో నాయభిప్రాయం బీగ్రంథావసానమునందుఁ దెలిపినాడను. ఇంచేదేని దోషములుండునేని పండితులు నవరించి ఊమిం చెదరని ప్రార్థించెద.

గుడిబండ
1-12-1916.

}

ఇట్లు,
శ్రీనివాసపురము లోకనాథకవి.

శ్రీ రస్తు.

క వి రా త్న సీ య ము

ఆంధ్ర టీకాతాత్పర్యవ్యాఖ్యానసహితము.

అవ. కవి స్వాహంకారమును పరిహరించువాడై చెప్పుచు
న్నాడు:—

శ్లో. గుణదోషా బుద్ధోగృహ్ణాన్నిస్తుత్వేభావివేశ్వరః,
శిరసా శ్లాఘతే పూర్వం పరం కణ్ఠేనియచ్ఛతి.
ప్రణమ్య లోకనాథోఽహం పార్వతీప్రణవల్లభమ్,
టీకా మాన్యాత్రికాం కుర్యే కవిరాత్నస సత్కృతేః

వ్యా. — కవి స్వాస్థ్యార్థత్యం పరిజహీర్ను రాహ-గుణదోషావితి. బుద్ధుత ఇతి బుద్ధ
విద్వాత్, గుణః క్షేపప్రసాదాదిః, దోషః అసాధ్వశ్శీలాప్రయుక్తాదిః, పూర్వకృత్యం
తా వుభౌ గృహ్ణాన్ త్ పరిగృహీతవాత్ పూర్వం గుణం శిరసా శ్లాఘతే, శిరఃకంపన
పూర్వం స్తోత్ర త్యర్థః. పరం దోషం, కంటే గళే, నియచ్ఛతి స్థాపయతి న పక్షీత్యర్థః.
ఈశ్వరః శివః, ఇందుత్వేత్ శశివిషే ఇవ సోఽపి చంద్రమనం శిరసా ధత్తే విపంతు
కంటే ధృతవాత్ తథా మతా-వ్యస్తా స్తథా స్పృహంతు దోషా న్న గృహ్ణం త్వితి కవి
ర్వివశ్చిత్ ప్రార్థితవా నిత్యసుగంధేయమ్.

టీక. బుద్ధః = పండితుఁడు, గుణదోషా = గుణదోషములచేరిని, ఈశ్వరః =
పరమేశ్వరుఁడు, ఇస్తుత్వేభావివ = చంద్రవిషములనువలెనే, గృహ్ణాత్ = గ్రహి
యించినవాడై, పూర్వం = మొదటిదియగు గుణమును, శిరసా = తలచేత, శ్లాఘతే =
కొనియాడుచున్నాడు. పరం = వెనుకటిదియగు దోషమును, కణ్ఠే = కుత్తుకయందే,
నియచ్ఛతి = నిలుపుచున్నాడు.

అర్థాంతరము. ఈశ్వరః = పరమేశ్వరుఁడు, ఇస్తుత్వేభా = చంద్రుని విషము
ను, బుద్ధః = విద్వాంసుఁడు, గుణదోషావివ = గుణదోషములనువలె, గృహ్ణాత్ = తీసి
కొనినవాడై, పూర్వం = మొదటివాఁడగుచంద్రుని, శిరసా = శీర్షముచేత, శ్లాఘతే =
కొనియాడుచున్నాడు. పరం = వెనుకటిదియగు దోషమును, కణ్ఠే = గొంతునందు,
నియచ్ఛతి = నిలుపుచున్నాడు.

తాత్పర్యము. పాలనముద్రమును దఱునెడ నంచుదు పుట్టిన చంద్రుని విషమును వరమేశ్వరుడు పరిగ్రహించి, చంద్రునిఁ దలయందు భూషణముగానుంచికొని విషమును వెఱఱచక యెఱిరున తనకంఠమందే నిలిపి కొనియెనో ఆ ప్రకారము నేర్పరియగువాఁడు కావ్యములందు సౌకుమార్యమాధుర్యప్రసాదాది గుణములను, ఆప్రయుక్తజ్ఞిష్టాదికావ్యదోషములను దెలిసినవాఁడై గుణములను శిరఃకంపనపూర్వకముగా పొగడుచున్నాఁడనియు, దోషములను వెఱఱఱుపక కంఠమందే యణఁచుకొను చున్నాఁడనియుఁ దెలియవలయును. ఇట్లనుటచేఁగవలయు ప్రమాదవశమున నెంచేని యప్రయుక్తాదికావ్యములను బ్రయోగించియున్నచో దానినిగన్న విద్వాంసుఁ డట్టిదోషములను చాటించక గుణములనే గ్రహింపవలయుననియు, తాను తప్పులులేక కావ్యమును జెప్పవాఁడను నహంకారమునుజెప్పక తనతప్పులను మన్నింపవలయుననియు, వరమేశ్వరుని యుపమాన పూర్వకముగాఁజెప్పి వండితులను బ్రార్థించుచున్నాఁడు.

అవ. ఇప్పుడు సత్కావ్యప్రశంసాముఖముగా కావ్యమును బ్రశంసించు చున్నాఁడు:—

శ్లో శబ్దశక్త్యైవ కుర్వాణా సర్వదానవ నిర్వృతిమ్,

కావ్యవిద్యా శ్రుతిగతా స్యాన్మృత స్యాపి జీవనీ.

౨

వ్యా.—ఇదానీం సత్కావ్యప్రశంసాముఖేన స్వకావ్యం ప్రశంసతి-శబ్దేతి. శబ్దశక్త్యా శబ్దానాం శక్తిర్నామ వివక్షితాఢ్ధాభిధాయకత్వం తయా శక్త్యా, సర్వదా నవ నిర్వృతిం, నవా చాసౌ నిర్వృతి శ్చేతి విశేషణసమాసః-తాం నవనిర్వృతిం, నూతన సుఖం, కుర్వాణా, కరోతే స్తాభీలే చానశ్ ప్రత్యయః. కావ్యవిద్యా కావ్యం నామ 'సగుణౌ సాలంకారాదోషరహితౌ శబ్దార్థౌ' తా వేవ విద్యా సా కావ్యవిద్యా, శ్రుతిం కర్ణం, గతా, శ్రుతేతి యావత్. తథాభూతా సతీ, మృతశబ్దే నోపచరితవృత్త్యా మూఢో-లఙ్కరే. జీవతీతి జీవనీ జీవయిత్రీ స్యాత్ అంతర్భావితణ్యర్థో-ఽయం కావ్య విద్యా శ్రుతమాత్రా మూఢ మ ప్యానందయతి కేముత రసకమి త్యపిశబ్దార్థః.

అన్యో-ఽప్యర్థః. శబ్దః శబ్దనం, ఉచ్చారణ మిత్యర్థః. తస్య శక్త్యా మహిమ్నా హేతునా, సర్వేషాం దానవానాం రాక్షసానాం నిర్వృతిం పునరుజ్జీవనరూపం సుఖం కుర్వాణా, కావ్యస్య శ్రుతస్య విద్యా, సంజీవనీ విద్యే త్యర్థః. ని. 'శ్రుతో దైత్యగురు కావ్య' ఇత్యమర్థః. శ్రుతిగతా కర్ణే ఉపవిష్టా సతీ, మృతస్య. మరణం ప్రాప్తస్యాపి, రక్షి బలస్యేతి శేషః. జీవనీ జీవయిత్రీ, స్యాత్. శక్తః కదనే మృతా నసురాం. త్వంజీవ విద్యయోజ్జీవయతీతి పురాణకథా శ్రూయతే.

టీ. శబ్దశక్త్యైవ-శబ్ద = శబ్దములయొక్క, శక్త్యైవ=చెప్పదగిన యర్థములను తెప్పెడిసామర్థ్యముచేతనే, సర్వదా = ఎప్పుడును, నవనిర్వృతిం = నూతనసుఖమును, కుర్వాణా = చేయుచుండెడి, కావ్యవిద్యా = గుణాలంకారసహితంబై యప్రయుక్తాది దోషరహితంబైన కవిత్వవిద్య, శ్రుతిగతా = చెవికివినఁబడినదియై, మృతస్యాఽపి = మూఁడునకుఁగూడ (ఇందు మృతశబ్దముపచారవృత్తిచేమూఁడునివరం బగుచు), జీవనీ=జీవ ముగలుగఁజేయునది, స్యాత్ = అగును. (అనఁగా సంకసంపఁజేయునది యగును.)

అర్థాంతరము. శబ్దశక్త్యైవ - శబ్ద = ఉచ్చారణముయొక్క, శక్త్యైవ=మహి మకారణముచేతనే, సర్వదానవనిర్వృతిం - సర్వదానవ = సమస్త రాక్షసులయొక్క, నిర్వృతిం = మరలబ్రతికించుటయనెడి సౌఖ్యమును, కుర్వాణా = చేయుచుండెడి, కావ్యవిద్యా - కావ్య=శుక్ర నియొక్క, ('శక్తోదైత్యగురుకావ్య' అని యమరము.) విద్యా=సంజీవినీవిద్య, శ్రుతిగతా=చెవినిఁబొందినదియై, మృతస్యాఽపి = చచ్చినరక్క సులబలమునకుఁ గూడ, జీవనీ=జీవంబొసంగునది, స్యాత్=అగును.

తా. రాక్షసులకు గురువగు శుక్రాచార్యుఁడు ఏలాగున తనసంజీవినీవిద్య యొక్క యుచ్చారణమాత్రముచేతనే యుద్ధమందు మృతులగు దైత్యులను జీవింపఁజే యుచు వానికి నూతనసుఖమును గలుగఁజేయునో, ఆలాగుననే కవిత్వము చెప్పెడి పండితుఁడు తనశబ్దశక్తిచేత నూతన సుఖములను గలుగఁజేయుచు వినికిచేతనే మృత ప్రాయు లగు మూఁడులకుఁగూడ సంతోషము నొనర్చును.

మఱియు పూర్వము శుక్రఁడుమృతసంజీవినీయను నొకవిద్యను నేర్చుకొని యం దుచే మృతులగు దైత్యులను బ్రతికించుచుండఁగ జేవత లావిద్యను గ్రహించుటకు బృహ స్పతి సుతుఁడగు కచుండనువాని శుక్ర నియొద్దకు బంపఁగా నతఁడు గురువునారాధించి యావిద్యను బడసె నని భారతమున నాదివర్ణమునఁ జెప్పబడినది. ఈ విద్య కేవల మంత్రోచ్చారణము మంగనుశ్రవణమున నొషధముగను ప్రయోగించుటచేతను సిద్ధిం చును. ఇదియు గాయత్రీమంత్రగర్భితంబగు మృత్యుంజయమంత్ర మై యుప్పియున్నది. దీనివిధానంబు కాతుకరత్నభాండాగారం బనుగ్రంథమున ౩౦౮ - ౩౦౯ పుటములం దును, రసరత్నాకర మంత్రభండమందును జూడందగును. ౨

అవ. కావ్యంబు సుందర మనుట వివేకులయంద వెల్లు నని చెప్పవచ్చును. —

శ్లో. కల్్యాణవర్ణపదతాం వా గ్వీద్య దివ భిభ్రత్తి,

అభ్రాన్తేషు సదాసారసంగిషు స్యాత్పుర ధ్నుణా.

వ్యా.—కావ్యం సుభగ మితి వివేకి ష్యేవ శోభత ఇ త్యాహ-కల్యాణేతి. కల్యాణాని ప్రశస్తాని వర్ణానియేషంతానికల్యాణవర్ణాని తాని పదాని యస్యా స్స తథోక్తా. తస్యాభావ స్తతాతాం. భిభ్రతీ వాక్ వాణీ, సదా సర్వదా, సారసంగిషు గుణగ్రాహిషు, భ్రాంతానభవంతీత్యభ్రాంతాః వివేకినః తేషువిషయే స్ఫురంతః విరాజమానాః గుణాశ్లేషాదయో యస్యా స్సభవేత్ విద్వా నేవ విజానాతి శబ్దశక్తి మిత్యర్థః. కథం? విద్యుత్తటి దివ. సాఽసి కల్యాణవర్ణపదతాం సువర్ణవర్ణాశ్రయతాం బిభ్రతీ సతీ, ని. 'కల్యాణ మక్షరే స్పృశే కల్యాణం మంగళేఽసి చే'తి విశ్వప్రకాశః. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థాన లక్ష్మోఽస్మి వస్తుష్వి'త్యమరః. సదా సారసంగిషు ప్రశస్తవృష్టిధారాసంబంధవత్సు అభ్రాంతేషు మేఘేషు, అంతశబ్దోఽత్ర స్వరూపవచనః, స్ఫురత్ గుణః పీతాదిః యస్యా స్సభవతి.

టీ. కల్యాణవర్ణపదతాం-కల్యాణ = శుభములైన, వర్ణ = అక్కరములుగల, పదతాం = పదములభావమును, బిభ్రతీ = వహించుచుండెడి, వాక్ = కావ్యమందలి పలుకు, సదా = ఎల్లపుడు, సారసంగిషు=గుణగ్రాహకులగు, అభ్రాంతేషు = భ్రాంతులు కాసివారి (వివేకుల) విషయమందు, స్ఫురద్గుణా - స్ఫురత్ = వెలుగుచుండెడి, గుణాశ్లేషాదిగుణములుగలదియై, విద్యుత్ = మెఱుమువలె, స్వాత్ = ప్రకాశించుచుండును.

అర్థాంతరము. కల్యాణవర్ణపదతాం - కల్యాణవర్ణ = బంగారు వన్నెయొక్క, పదతాం = ఆశ్రయభావమును, బిభ్రత్ = భరించుచున్నదియై, సదాసారసంగిషు = శ్వేదములగు జల్లులనుబొందియుండెడి, అభ్రాంతేషు = మేఘములందు, స్ఫురద్గుణా - స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచుండు, గుణా = పచ్చవన్నెగల, విద్యుత్ = మెఱుమువలె, స్వాత్ = ప్రకాశించుచుండును.

తా. బంగరంగులను దురంగలించు మెఱుంగుతీవెలు మేఘములపై నెట్లు పచ్చనిరంగులచే జలంగుచుండునో, అట్లు మంచియక్కరంబుల పదంబులతోఁ గూడిన సత్కావ్యములు ఎల్లపుడును గుణగ్రాహకు లగు వివేకులయందు శ్లేషప్రసాద మాధుర్యాది గుణములతోఁ గూడినవియై ప్రకాశించును. 3

అవ. ఇపుడు వివేకు లనేకులు పుట్టుటలేదని చెప్పుచున్నాడు:-

శ్లో. గూఢభావాస్పదత్వేన య దనాదేయవ ద్భవేత్,

సారస్వతామృతం సర్వే కవయ స్తన్నజానతే.

3

వ్యా.—ఇదానీం వివేకినో న బహవో విద్యంత ఇత్యాహ-గూఢేతి. యత్ సరస్వత్యాః వాగ్దేవతాయా ఇదం సారస్వతం తదేవామృతం సుధా కర్తృ, గూఢభావో

గూఢాభిప్రాయః తస్మాత్సద్దత్వే నాశ్రయత్వేన అనాదేయవత్ అనుపాదేయ మివ భవేత్ తత్సారస్వతం కర్త, సర్వే విద్వాంసః కవయః, న జానతే న విదుః-కేచి దేవ జానత ఇత్యర్థః. 'ఆత్మ సేవదేవ్యవత్' ఇతి యస్యా దాదేశః.

అన్యోఽవ్యర్థః. యత్ సరస్వతీనామనదీ తస్యా ఇదం సారస్వతం త దమృతం జలంకర్తృ. ని. 'వయః కీలాలమమృత' మిత్యమరః. గూఢభావస్య గూఢత్వ స్యాశ్రయ త్వేన, ఉపరినికతావృతత్వాదితి భావః అనాదేయత్ నద్వా ఇదం నాదేయం 'నద్వా దిభ్యో ధ'గతి శైషికో ధక్-త న్న భవతి అనాదేయం తద్వత్ భవేత్-తత్సారస్వతం నదీసంబం ధ్యమృతం, సర్వేకవయః సర్వే జలపక్షిణి, న జానతే కేచి దేవ మాంసాద యో జానత ఇత్యర్థః.

టీ. యత్=ఏ, సారస్వతామృతం-సారస్వత=సరస్వతీ సంబంధమైన, అమృతం=కావ్యామృతము, గూఢ=రహస్యమైన, భావ=అభిప్రాయమునకు, ఆస్వదత్వేన=ఆశ్రయ మగుటచే, అనాదేయవత్=గ్రహింపఁగూడనియట్లు, భవేత్=అగునో, తత్=అసార స్వతామృతమును, కవయః=విద్వాంసులు, సర్వే=అందఱు, నజానతే=తెలియరు.

అర్థాంతరము. యత్=ఏ, సారస్వతామృతం = సరస్వతీనదీసంబంధమైన నీరు, గూఢభావాస్వదత్వేన - గూఢభావ=రహస్యముగా లోపలనే ప్రవహించుచు పైనికను పింపకుండుటకు, ఆస్వదత్వేన=ఆధారమగుటచే, అనాదేయవత్=నదీ సంబంధముకానిది వలె, భవేత్=అగునో, తత్=అట్టి సరస్వతీనదీజలమును, సర్వేకవయః=అన్ని జలపక్షులు, నజానతే=తెలియఁజాలవు.

తా. గుప్తగామినియైన సరస్వతీనదియొక్క జలమును కొంగలు మొదలగునన్ని జలపక్షులు చెలిసికొనక, హంసలు మొదలగుకొన్ని మాత్ర మేరితిగాఁచెలిసికొనుచున్నవో, అద్విధమున గూఢమైన రసభావాదులను క్షేపింపఁగల కావ్యామృతమును సామాన్యవిద్వాంసు లందఱు చెలిసికొనరనియు మంచిపండితులు కొందఱుమాత్రమే తెలిసి కొందురనియుభావము. అనఁగా రహస్యమైనక్షేపింపఁగలనాకావ్యము సామాన్య పండితులకుఁ చెలియదనుట. ఇచట సరస్వతీనది యన్ని నదులవలె ప్రవహింపక గంగా యమునలలో సంతర్భూతమై ప్రవహించుచున్నదని పురాణప్రసిద్ధము. ౪

అవ. విద్వాంసు లనేకు లుండినను దాత లట్లుండరని చెప్పు చున్నాడు:—

శ్లో. స ఏవకేవలః కర్ణః శ్రేయా నజ్ఞేషు గణ్యతే,
యః కుణ్డలస్య వహనా త్త్యగేనై వ ప్రకాశతే.

వ్యా.—సత్స్వపి విద్యత్సు బహుభు దాతారో న బహు సంతిత్యాహ—సఖితి. సః ప్రసిద్ధః కేవలః ఏకః. ని. 'కేవలః కృత్స్న ఏక శ్చేతి కాశ్వాతః. కర్ణో రాధేయ ఏవ అంగేభు దేశవిశేషేషు శ్రేయాత్, ఔదార్యత ఇతి యావత్ గణ్యతే కథ్యతే యః కర్ణః కుండలస్య సూర్యదత్తస్య వహనా ధారణా త్ప్రకాశతే త్యాగే సతి న ప్రకాశతే అప్రకాశనం చ పరిపంథిగణాజేయతాభంగలక్షణహైన్యప్రయుక్తం. యద్వా-రాధేయః కుండలస్య త్యాగే యథాప్రకాశతే తథావహనా నైవ ప్రకాశతే. 'తని మ్న శోభంతే గభిరవిభవా శ్చార్థిభు నృపా' ఇతి భావః.

అన్యోవ్యర్థః. అంగేభు పపురాది ష్టపయజేషు మధ్యే ఏకః కేవలః కర్ణః శ్రవణ మేవ శ్రేయాత్ శ్రేష్ఠ ఇతి గణ్యతే—యః కర్ణః కుండలస్య కర్ణవేప్తనస్య వహనా త్ప్రకాశతే—తస్య త్యాగే సతి నైవ ప్రకాశతే.

టీ. యః=ఎవఁడు, కుండలస్య=సూర్యదత్త కర్ణాభరణముయొక్క, వహనాత్=ధారణమువలన, ప్రకాశతే=శత్రువిజయముచే వెలుంగునో, త్యాగేన=విడుచుటచేత, నైవప్రకాశతే=ప్రకాశింపఁడో, (లేక, కుండలస్యవహనాత్=కర్ణభూషణధారణమున కంటె, త్యాగేనైవ=దానినివిడుచుటచేతనే, ప్రకాశతే = వెలుంగుచున్నవాఁడో, సః=అట్టి, కేవలః=ఏకఁడైన, శ్రేయాత్ = ఔదార్యముచే శ్రేష్ఠుఁడైన, కర్ణ ఏవ=కర్ణుఁడే, అజ్ఞేషు=అంగదేశమందు, గణ్యతే=ఎన్నఁబడుచున్నాఁడు.

అర్థాంతరము. యః=ఏచేసి, కుండలస్య=కర్ణాభరణముయొక్క, వహనాత్=ధారణమువలన, ప్రకాశతే=వెలుంగుచున్నదియో, త్యాగేన=విడువఁగా, నైవప్రకాశతే=వెలయదో, సః=అట్టి, కేవలః=ముఖ్యమైన, కర్ణ ఏవ=చేవియే, అజ్ఞేషు=అవయవముల మధ్యమందు, ప్రకాశతే=వెలుంగుచున్నది.

తా. సకల శరీరావయవములును జెవిపోగులవలన నెట్లు మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్నదో, యవ్విధమున దాతలగువారనేకులండినను, తాను జనించినపుడు సూర్యునిచే నిర్మూలబడిన సహజములైన కవచకుండలములుగల కర్ణుఁడు ఇంద్రునిచే యాచింపఁబడిన వాఁడై తనకు జయము నొసంగుచు నలంకారమైయుండు కర్ణకుండలములను ఇంద్రునికి దానముచేసిన యారాధేయుఁడొకఁడే అంగదేశమందు ప్రసిద్ధుఁడైనవాఁడు.

పూర్వమున, పాండురాజుబట్నియైన కుంతిదేవి తనచిన్ననాఁడు దుర్యోధనుఁడను మునినారాధించుచు ప్రసన్నుఁడగు నామునివలన నొకమంత్రమునుబడసి యామంత్ర మహిమ నెఱుంగ వేఁడి సూర్యుని బిలిచిన నాతఁ డామెతోర్పి నెఱివేర్పఁగా, గర్భిణి యై సిగ్గుచేతను భయముచేతను తాఁగనినశిశువును నదియందుపాఱవై చివనినంత, సూర్య దత్తకవచకుండలములచే వెలింగిడి యక్కుమారుఁడు సూతుఁడనువానికిఁ జిక్కి,

రాధ యను నతనిభార్యకు పుత్రుడై రాధేయఁ డనఁబరఁగి దుర్యోధనునింటఁ బెరియ
యడ్డునునకు విరోధియైనందున నింద్రుఁడు తనకొమరుఁడగునడ్డునునకు శుభముకలుగుటకై
జయప్రదమైన యాకుండలములను వేడినప్పుడు దానినిచ్చుటచే కర్ణునకు మహాదాత
యనుపేరు గలిగె నని భారతకథ నిట ననుసంధించునది.

౫

శ్లో. పసన్నస్యవదాతానాం ద్విజానాం సవిధే సదా,
రాగానుబంధమధరో న కదాచి ద్విముష్ణుతి.

౬

వ్యా.—పసన్నితి. అవదాతానాం శుద్ధానాం, దైవశోధనఇత్యస్తా ధాతోః
కర్తరి నిష్టాద్విజ్ఞాయంతే జన్మకర్మభ్యా మితి ద్విజాః. శ్లో. 'మాతు ర్యదగ్రే జాయంతే
ద్వితీయం మాంజిబంధనాత్, బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశ స్తస్మా దేతే ద్విజా స్సృతా' ఇతి
యాజ్ఞవల్క్యుస్తరణా దితి భావః. తేషాం సవిధే సమీపే, పసన్నసి సదా అనవరతం,
అధరః నికృష్టః, సీచాశ్రయవత్. రజ్యంతే మనో మనోరమా ఇవ ప్రతీయంత ఇతి
రాగాః విషయాః తై రనుబంధృత ఇత్యనుబంధః సంబంధః తం రాగానుబంధం, కదాచి
త్కాలాంతరేఽపినవిముంచతి. 'సంసర్గజా దోషగుణా భవంతీత్యేత స్ప్రేలిభావః.
అథవా రాగో మాత్సర్యం. ని. 'రాగోఽనురాగే మాత్సర్య' ఇతి నిశ్చయః. తేనఅనుబంధః
దోషోత్పాదనం. ని. 'అనుబంధః ప్రకృత్యాదా దోషోత్పాదే నరేశ్వర' ఇతి నిశ్చయః.

అన్యోఽప్యర్థః. అవదాతానాం శుభ్రాణాం. ని. 'అవదాత స్సితే గౌర'
ఇత్యమరః. ద్విజానాం దంతానాం. ని. 'దంతవిస్త్రాండజా ద్విజా' ఇత్యమరః. సవిధే
సదా పసన్నసి అధరః ఓష్ఠః కదాచి దపి రాగేణ రక్తిష్ఠా అనుబంధం న విముంచతి.
త తస్య స్వాభావిక మిత్యర్థః.

టీ. అధరః=సీచుడు, అవదాతానాం = పరిశుద్ధులైన, ద్విజానాం=బ్రాహ్మణ
క్షత్రియ వైశ్యలయొక్క, సవిధే=సమీపమందు, సదా=ఎప్పుడును, పసన్నసి=ఉండు
వాడైనను, కదాచిల్=ఒకానొకప్పుడును, రాగానుబంధం=విషయాసక్తిసంబంధమును,
నవిముష్ణుతి=విడువదు.

అర్థాంతరము. అధరః=పెదవి, అవదాతానాం=తెల్లలైన, ద్విజానాం = దంత
ములయొక్క, సవిధే=చెంగట, సదా=ఎప్పుడును, పసన్నసి = ఉండునదియైనను,
రాగానుబంధం=ఎఱ్ఱదనముతోడిసంబంధమును, కదాచిల్ = ఒకానొకప్పుడును, నవి
ముష్ణుతి=విడువదు.

తా. సీచుడగువాఁడు పరిశుద్ధులైనబ్రాహ్మణాదుల సమీపమందు సదావాసము
చేయుచునుండినను జెలుపువన్నెగల పండ్లసమీపమందుండు పెదవి యెవ్వధమున దన

యెట్లుదనమును విడువదో, అష్విధమున దనవిషయాన క్రిని విడువఁజాలఁడు. ఇట్లునుటచే నహవాసమువలన గుణములు వేఱగుననుమాట యబద్ధమనియు, స్వభావగుణమునెవ్వఁడు విడువఁడనియు భావము.

శ్లో. అలకాశ్చ ఖలా శ్చైవ మూర్ధ్ని భీరుజనై ర్భృతాః,

ఉపర్యపరిసత్కారే ప్యావిష్కర్వన్తివక్రతామ్.

2

వ్యా.—భీరుణాం శ్రీణాం జనైః మూర్ధ్ని భృతాః, అలకాః మార్జితం తలాః, ఉపర్యపరి సత్కారేఽసి, తైలాదినేతి శేషః వక్రతాం ఆన్మజాత్వం, ఆవిష్కర్వంతి. ఖలాః దుర్జనాః, భీరుణాం భయశీలానాం, జనైః మూర్ధ్ని భృతా అసి ఉపర్యపరి సత్కారేఽసి, ధనాదిభి రితి శేషః వక్రతాం దౌర్జన్యలక్షణం, ఆవిష్కర్వంతి ప్రకటితుర్వతే. ఉపర్యపరితి నిత్యపీఘయో రితి ద్వీర్భావః.

టీ. భీరుజనైః=శ్రీజనులచే, మూర్ధ్ని=శిరస్సునందు, భృతాః = ధరింపఁబడిన, అలకాశ్చ=ముంగురులును, ఉపర్యపరి=పైపైన, సత్కారేఽసి = తైలాదులచే నుపచారములు గలుగుచుండినను, వక్రతాం=వంకరదనమును, ఆవిష్కర్వన్తి=కలుగఁజేయుచున్నవి.

ఆధాంతరము. ఖలాశ్చ = దుర్జనులును, భీరుజనైః = భయపడెడిజనములచేత, మూర్ధ్ని=శిరసునందు, భృతా అసి = ధరింపఁబడినవారైనను, ఉపర్యపరి = పైపైన, సత్కారేఽసి=ధనాదులచే నుపచారము గలుగుచుండినను, వక్రతాం = దుష్టభావమును, ఆవిష్కర్వన్తి = ప్రకటించుచున్నారు.

తా. చెలులచేత నూనె మొదలగువానిచే నుపచరింపఁబడిన శిరమందలి ముంగురు లేలాగు దమవక్రభావమును విడువదో, అట్లే దుష్టులగువారు భయపడువారిచే నమస్కరింపఁబడినవారై ధనాదులచే నాదరింపఁబడినవారైనను, తమస్వభావమగు దౌర్జన్యమును మానరు.

శ్లో. గుణానాన్తరిం పరాం నీత్వా ధనినో ధన్వినో యథా,

నిఘ్నన్తి హృదయం దృప్తా నిదుషాం విద్విషా మివ.

౩

వ్యా.—గుణానితి. ధనినః ధనవంతః పురుషాః, దృప్తా ఉద్ధతా స్పృతః, గుణాన్ అమానిత్వాదీన్, పరా ముత్కృష్టాం, ఆన్తరిం పీడాం, నీత్వా గుణాన్ దోషీకృ త్యేత్యర్థః. ని. 'ఆన్తిః పీడాధనుష్కట్యో'రిత్యుభయత్రాప్యమరః. గత్యర్థత్వా న్నయతే ద్వికర్తృకత్వం తేషాం విదుషాం, హృదయం మనః, నిఘ్నంతి క్షేకయంతి. కథం? ధన్వినో యథా ధానుష్కా ఇవ, ధన్వన్మట్టిన్య న్రిహ్యదిత్వా దినిప్రత్యయః 'ధన్వీతి న్రిహ్యది

పాతా' దితి వామనః. తే దృప్తాః రణలాభా ధృష్టా స్సంతః, 'దృఢహర్ష మోహనయో-
రిత్యస్తా ధాతోః క ర్తరి సిహ-గుణాన్ మార్షిః. ని. 'మార్షి జ్యా శింజిసీ గుణ' ఇత్య
మరః. పరా ముత్తరాం ఆ ర్తింధనుష్కటిం, సీత్వా ప్రావయ్య, విద్విషాం హృదయం
వత్తో నిఘ్నంతి విధ్యంతి.

టీ. ధనినః=ధనముగలవారు, దృప్తాః సంతః=గర్వించినవారై, గుణాన్ = విన
యాదిగుణములను, పరాం=పాచ్చైన, ఆ ర్తిం=సీడను, సీత్వా=పొందించి, ధన్వినో
యథా=విలుకాండ్రవలె, విదుషాం=విద్వాంసులయొక్క, హృదయం=మనసును, విద్విషాం=
శత్రువులయొక్క, హృదయమివ=ఎదనువలె, నిఘ్నన్తి=తల్ల డింపఁజేయుచున్నారు.

అర్థాంతరము. ధన్వినః=విలుకాండు, దృప్తాస్సంతః=రణలాభముచే హర్షము
గలవారై, గుణాన్ = అల్లెత్రాళ్లును, పరాం=శ్రేష్ఠమైన, ఆ ర్తిం=వింటికిొప్పును, సీత్వా=
పొందించి, ధనినోయథా=ధనవంతులువలె, విద్విషాం=శత్రువులయొక్క, హృదయం =
ఎదను, విదుషాం=విద్వాంసులయొక్క, హృదయమివ=మనస్సునువలె, నిఘ్నన్తి=
కొట్టుచున్నారు.

తా. యుద్ధాపేక్షగల విలుకాండు తమధనుస్సుల కొప్పులందు అల్లెత్రాళ్లును
బొందించి శత్రువులహృదయములను భేదించునట్లు, ధనవంతులు గర్వించినవారై విన
యాదిసద్గుణములను నశింపఁజేసి విద్వాంసుల మనసులను వ్యధపఱచుచున్నారు. ౮

శ్లో. కృపాణేన కథంకారం కృపణ స్సహగణ్యతే,

పరేషాం దానసమయే యస్వకోశం విముఖ్యతి.

కృపాణేనేతి. కృపణః లోభీ కృపాణేన కరవాలేన సహ. ని. 'కరవాలః కృపా
ణవ'దిత్యమరః. కథంకారం? కథ మిత్యర్థః. 'అన్యధైవ' మిత్యాదినా కరోతే ర్నిరర్థకా
జ్ఞముప్యిత్యయః. గణ్యతే కథ్యతే కృపణస్య కృపాణేన సామ్యాభిధాన మనుచిత
మిత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ-యః కృపాణః, పరేషాం శత్రుణాం దానస్య విదార
ణస్య సమయే కాలే, స్వస్య కోశం పిధానం, విముంచతి. ని. 'కోశోఽస్త్రి కుట్టలే
భిద్యసిధానేఽర్థాఘదివ్యయో' రిత్యమరః. కృపణో హి పరేషాం అర్థినాం దానస్య విత
రణస్య సమయే కాలే, స్వస్య కోశ మర్థాఘం, న విముంచతీతి కృపాణా దపి కృప
ణస్య నికృష్టత్వమితి ధ్వనిః.

టీ. యః=వికృపాణము (క త్రి), పరేషాం=ఇతరులయొక్క, దానసమయే=
విదారణసమయమునందు, స్వకోశం = తనయొరను, విముఖ్యతి = విడుచుచున్నదో,
(అట్టి క త్రి) పరేషాం=ఇతరులకు, దానసమయే=ఇచ్చెడివేళలో, స్వకోశం = తనధన

సముదాయమును ఇయ్యని, కృపణః=లోభి, కృపాణేన=కత్తితోడ, కథంకారం= ఎన్నిధమున, గణ్యతే=ఎన్నఁబడును? (అనఁగా గౌరవింపఁబడఁడు.)

తా. పరులను ఖండించునమయమందు తనకోశమును (యొరను) విడుచుచుండు కృపాణము (కత్తి) తోడ, పరదాన సమయమందు తనకోశమును (ధనమును) వదలని కృపణుండు (లోభి) సరిగాఁడు. ప్రాణనాశక మైన కత్తికంటె లోభి నీచుండు.

శ్లో. దృఢతరనిబద్ధముఁడై కోశనిషణ్ణస్య సహజమలినస్య,

కృపణస్య కృపాణస్యచ కేవల మాకారతో భేదః. అని గ్రంథాంతరము.

శ్లో. మూర్ఖాశ్చ ముకురా శ్చైవ భృశం భూత్యవలేషినః,
పరేషాం సనురూపాణి విపర్యాసేన గృహ్ణతే.

వ్యా.—మూర్ఖాఇతి. మూర్ఖా అజ్ఞాః, భృశ మత్యర్థం, భూత్యా సంపదా, అవలేషః గర్వః, యేషాం తే తథోక్తా స్సంతః, ని. 'భూతి ర్భస్తని సంప దీ'త్యమరః. పరేషాం రూపాణి స్వభావాక్, ని. 'రూపం స్వభావే సౌందర్యే చాకార ణ్ణోకయోరపీ'త్యమరః. విపర్యాసేన వైపరీత్యేన, గృహ్ణతే నను జానంత్యేవ. ననుశబ్దో ఽవధారణే. ముకురా శ్చ భృశం భూత్యా భస్తనా అవలేషో వద్దనం యేషాం తే తథో క్తా స్సంతః. ని. 'అవలేషస్తు గర్వే స్యా ల్లేషనే దూషణే'ఽపి చే'తి విశ్వః. పరేషాం రూపాణ్యాకారాక్ విపర్యాసేన విపరీతత్యేన గృహ్ణతే నను గృహ్ణంత్యేవ 'అత్తనే వదేవ్యనత' ఇతి ఝస్యాదాదేశః.

టీ. మూర్ఖాః=తెలియనివారు, భృశం=మిక్కిలి, భూత్యవలేషినః=భూతి=సంపద చేత, అవలేషినః=గర్వముగలవారై, పరేషాం=ఇతరులయొక్క, రూపాణి=స్వభావముల ను, విపర్యాసేన=వ్యత్యాసముచేత, గృహ్ణతేనను=అవశ్యకముగాఁ దెలియుచున్నారు.

అర్థాంతరము. ముకురాశ్చ=అద్దములును, భృశం=మిక్కిలి, భూత్యవలేషినః= భూతి=భస్తముచేత, అవలేషినః=పూతగలవియై, పరేషాం = ఇతరుల, రూపాణి = ఆ కారములను, విపర్యాసేన=వ్యత్యాసముచేత, గృహ్ణతేనను=గ్రహించుచున్నవిగా.

తా. గాజుబిల్లులు భస్తము మొదలగువానిచే పూయఁబడినవియై ఇతరుల యా కారములను దారుమారుగా నెట్లు గ్రహించుచున్నవో, యన్నిధమున మూర్ఖులగువారు విశ్వరూపదముగలవారై పరులనుగుణములను దుర్బుజములుగా భావింతురు.

శ్లో. జాడ్యంప్రీమతిగణ్యతేప్రతశుచౌ దమ్భశ్శుచౌ కై తపం

కూరే నిర్ఘృతామునౌ విమతితా దైన్యం ప్రియాలాపిసి.

లేజన్విన్యవలిప్రతా ముఖరతా వక్తవ్య శక్తినిరే
తతోగ్రామగుణో భవే త్సుగుణినాం యోద్ధునై ర్నాజ్ఞితః,
ఇట దీని ననుసంధింపవలయును.

శ్లో. మధుప్రతాశ్చ మూర్ధాశ్చ రజసా రూక్షతాం గతాః,
నిత్య మాక్రమ్య గృహ్లాన్తి సారం సుమనసాం ముఖాత్. ౧౧

వ్యా.—మధుప్రతాశ్చి. మధుప్రతాః భృంగాః, రజసా పుష్పపరాగేణ,
రూక్షతా మస్మిగ్ధతాం, గతాః ప్రాప్తాః, నిత్యం ప్రత్యహం, ఆక్రమ్యుధిష్ఠాయ,
విభక్తిపరిణామేన నుమనస ఇతి యోజ్యం. సుమనసాం పుష్పాణాం, ని. 'స్త్రియ స్సమ
నసః పుష్ప' మిత్యమరణోశే. ముఖా దగ్రాత్, సారం స్థిరాంశభూతం మకరందం, ని.
'సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లిబం వరే త్రిప్వి'త్యమరః. గృహ్లాన్తి స్వీకుర్వ
తే. 'మూర్ధాశ్చ రజసా రజోగుణేన, గర్వేణ'తి యావత్. రూక్షతా మన్నేహతాం
గతా స్సంతః, నిత్యం సుమనసం, ఆక్రమ్యుతీప్య, లేహం సుమనసాం విదుహం, ము
ఖాత్ ముఖసకాశాత్, సారం సారభూతం అర్థజాతం, గృహ్లాన్తి జానతే.

టీ. మధుప్రతాః=తుమ్మెదలు, రజసా=పుష్పాడిచేత, రూక్షతాం = కారిన్య
మును, గతాః=పొందినవియై, నిత్యం=ప్రతిదినమందును, ఆక్రమ్య=పుష్పములందుండి,
సుమనసాం=పుష్పములయొక్క, ముఖాత్ = కొనలనుండి, సారః=స్థిరాంశభూతమైన
లేసెను, గృహ్లాన్తి = అంగీకరించుచున్నవి.

అర్థాంతరము. మూర్ధాశ్చ = మూర్ఖులును, రజసా = రజోగుణరూపమైన
గర్వముచే, రూక్షతాం=అన్నేహభావమును, గతాః=పొందినవారై, నిత్యం=ఎల్లపుడును,
ఆక్రమ్య=విద్వాంసుల నాక్షేపించి, సుమనసాం=పండితులయొక్క, ముఖాత్ = సమీపము
వలననుండి, సారం=శ్రేష్ఠమైనయర్థమును, గృహ్లాన్తి=తెలియుచున్నారు.

తా. తుమ్మెదలు పుష్పాడిచే మృదుత్వమునువదలి పూవులందును, వానియగ్ర
ములవలననుండి పూదేసె నెట్లు గ్రహించుచున్నవియో, యాలాగుననే మూర్ఖులగువారు
గర్వముచే విద్వాంసుల నాక్షేపించుచు వారిదగ్గరనుండి సరియైనయర్థములను గ్రహించు
చున్నారని భావము.

శ్లో. ద్విజేంద్రోఽపి కలాఢ్యోఽపి కామచారిభవం త్సదా,

నిత్యం నిమజ్జన్న పృథ్వా నాస్తశ్శుద్ధో భవత్యలమ్. ౧౨

వ్యా —ద్విజేంద్రేతి. సదా అనవరతం, కామచారి స్వేచ్ఛాచారి, దురాచార
ఇతి యావత్, భవత్ ద్విజేంద్రో విప్రవర్జ్యో, కలాఢ్యోఽపి విద్వాసంపన్నోఽపి,

అనేకకాస్త్రాభిజ్ఞోఽసి నిత్య మథా, ఉపలక్షణ మేతత్. సముద్రే సదీప్రభృతిషు నిమజ్జన్తుసి, అంత శ్చిత్తే, అల మత్యర్థం, శుద్ధ శ్శుచి ర్నభవతీతి అంతరశుద్ధే రంత రంగత్వేన బలీయత్వా దితి భావః.

అన్యోవ్యర్థః. కామచారీ అప్రతిహతగతిః భవత్ కళాభిః పోదశభిః ఆశ్శోఽసి, సంపూర్ణ కిరణోఽసీత్వర్థః. పార్థమాసాదియాగ హేతుతయా ద్విజానాం బ్రాహ్మణానాం, ఇంద్రోఽధిపతిః ద్విజేంద్ర శ్చంద్రమాః, 'సోమోఽస్తాకం బ్రాహ్మణా నాగ్ం రాజే'తి శ్రుతిః. నిత్య మథా సముద్రే, నిమజ్జన్తుసి, అస్తమయ ఇతి శేషః. అంత ర్మధ్యే శుద్ధః విమనా నభవతి కళంకిత్వా త్రస్యేతిభావః.

టీ. సదా=ఎల్లపుడును, కామచారీభవత్=విచ్చలవిడిగాఁ దిరుగువాఁడు, ద్విజేన్ద్రోఽసి=బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడైనను, కలాశ్శోఽసి=విద్వాంసుఁడైనను, నిత్యం=నియతము గా. అష్టా=సముద్రమందును నది మొదలగు వానియందును, నిమజ్జన్తుసి=స్నానముచేయువాఁ డైనను, అంతః=మనసునందు, అలం=మిక్కిలి, శుద్ధః=పవిత్రుఁడు, నభవతి=కాదు.

ఆరాంతరము. సదా=ఎల్లపుడును, కామచారీ = అడ్డములేని గమనముగలవాఁడు, భవత్=అగుచు, కలాశ్శోఽసి-కలా=పదియాఱుకళలచే, ఆశ్శోఽసి=సంపూర్ణ కిరణ ములుగలవాఁడైనను, ద్విజేన్ద్రోఽసి-ద్విజ = బ్రాహ్మణులకు, ఇన్ద్రోఽసి=పార్థమాసాది యజ్ఞకారణముచే రాజైనను 'సోమోఽస్తాకం బ్రాహ్మణానాగ్ంరాజా' అను శ్రుతిచే (చంద్రుఁడు బ్రాహ్మణులకు దొరయనితేలియవలయును), నిత్యం=నియతముగా, అష్టా= సముద్రమందు, నిమజ్జన్తుసి=అస్తమయకాలమందు మునుఁగువాఁడైనను, అస్తః=బింబ మధ్యమందు, అలం=మిక్కిలి, శుద్ధః=నిర్మలమైనవాఁడు, నభవతి=కాదు.

తా. బ్రాహ్మణుడైనను సకలకాస్త్రములను దెలిసినవాఁడైనను వ్రతము లాచరించుచు తీర్థములందు స్నానముజేయువాఁడైనను విచ్చలవిడిగాఁ దిరుగుచుండేనేని, బ్రాహ్మణాధిపతియై యడ్డములేనిగమనముగలవాఁడై సంపూర్ణ కలలతోఁగూడినవాఁడై అస్తమయకాలమందు సముద్రమందు మునుఁగుచుండెడి చంద్రునికి ఎడయందెవ్విధమున కందు దోచుచున్నదియో, యవ్విధమున నేచ్చాచారి యగువానికి చిత్తము పరిశుద్ధముగా నుండదు

శ్లో. మహాప్రభజ్జనం ప్రాప్య స్వాస్తేషు కలుషీకృతాః,

ప్రతికూలం విచేష్టంతే సీచాఃకేఽసి జడాశయాః.

౧౩

వ్యా — మహాప్రభమితి. జడాశయాః మందబుద్ధయః సీచాః, మహాప్రభం తేజస్వినం, 'అత్రాస్తహత' ఇత్యాత్వం. జనంరాజాదికం ప్రా ప్యాభిగమ్య, స్వాంతేషు మనస్సు, సి. 'స్వాంతం హృన్దానసం మన' ఇత్యమరః. కలుషీకృతాః అకలుషాః కలుషాః సంఘద్యమానాః కృతాః కలుషీకృతాః, పాపబుద్ధిమంత ఇత్యర్థః. అభూతతద్భావే చ్ఛిః.

ని. 'కలువం త్వావిలై నసోరితి విశ్వః. ప్రతికూలం అనుమకూలం యథా తథా, విచేష్టం లే, వ్యాప్తువం తీతి యావత్.

అన్యోవ్యర్థః. నీచాః స్వల్పాః కేఽపి జలాశయాః జలాధారాః తటాకాదయః, ని. 'జలాశయో జలాధార' ఇత్యమరః. మహాప్రభంజనం మహంతం వాయం, ని. 'వవన వవమాన ప్రభంజనా' ఇత్యమరః. ప్రాప్య స్వాంతేషు స్వమధ్యేషు కలుషీకృతాః ఆవిలాపా స్సంతః, కూలం రోధః కర్త, ప్రతి లక్షీకృత్య, విచేష్టంలే వ్యాప్తువంతి, ఆగచ్ఛంతీతి యావత్.

టీ. జలాశయాః=మందబుద్ధిగల, నీచాః=దుర్జనులు, మహాప్రభం = మోచెచ్చిన లేజస్సుగల, జనం = రాజామొదలగుజనమును, ప్రాప్య=పొంది, స్వాంతేషు = మనస్సులందు, కలుషీకృతాః = పావబుద్ధిగలవారై, ప్రతికూలం = అనుకూలముకానట్లుగా, విచేష్టంలే=వ్యాపించుచున్నారు.

అర్థాంతరము. నీచాః=అల్పములైన, కేఽపి=కొన్ని, జలాశయాః = చెఱువులు మొదలగునవి, (లడల కభేదముగనుక జడ యనుచోట జల యని తెలియవలయును) మహాప్రభంజనం=పెద్దగాలిని, ప్రాప్య=పొంది, స్వాంతేషు=తమమధ్యభాగములయందు, కలుషీకృతాః = కలగుడుగలవియై, కూలం=గట్టునుగుఱించి, విచేష్టంతే=వచ్చుచున్నవి.

తా. అల్పములగు చెఱువులు మొదలగునవి పెద్దగాలి సోఁకుటచేత మధ్యభాగములందు కలుషితములై, దరుల సెవ్విధమున వ్యాపించుచున్నవో, యవ్విధమున నీచులగువారు లేజస్సుగల రాజా మొదలగువారి యాశ్రయమును సంపాదించి దానిచే గర్వితులై సాధువు లగువారికి ప్రతికూలముగా ప్రవర్తింతురు.

శ్లో. దత్త్వా వారం జనాయ స్వం దిక్షు గర్జన్తి యే ముహూః,

తా ను త్నేకవతః ప్రాప్య నన్దన్తి నవనీపకాః.

౧౪

వ్యా.—దత్వేతి. యే దాతార ఇత్యర్థః. దిక్షు స్థితాయ, జనాయ యాచక వర్గాయ, అవారం అనివారితం యథా తథా, స్వం ధనం దత్త్వా, స్వశబ్ద స్యార్థచాతుర్విధ్యం, 'అత్తాత్రీ యజ్ఞాతిధనవాచీ స్వశబ్ద' ఇతి కాశికాః. ముహూః గర్జంతి భర్త్యయంతి, ఉత్పేతో గర్వః తద్వతః తాన్ దాత్వాన్, ప్రాప్య అభిగమ్య, నవనీపకా యాచకాః న నందంతి న తువ్యంతి, అవినయ స్యాప్రీతిహేతుత్వా దితి భావః.

అన్యోవ్యర్థః. యే, మేఘా ఇత్యర్థః. జనాయ లోకాయ, ప్రాణనాయ స్వం స్వకీయం, వారం వారి, దత్త్వాఽభివృద్ధ్య, దిక్షు ముహూః గర్జంతి ధ్వనంతి, ఉత్పేకవతః ఉత్పేక సేచనం-వృష్టిరితియావత్-తద్వతో మేఘాన్ ప్రాప్యనవనీపకాః నూతన

కదంబపుష్పాః=నవశబ్దోత్తాతంత్రః=నందంతిహృద్యంతి, కుసుమితా భవంతీతియావత్, వర్షాను ఖలు నీపః కుసుమితో భవతి.

టీ. యే=విదాతలు, దిక్కు=దిక్కులందుండు, జనాయ = యాచకజనమునకు, ఆవారం యథాతథా = తొందరలేనట్లుగా, స్వం=ధనమును, దత్వా=పిసంగి, ముహూః=వలూమాలు, గర్జంతి=బెదరించుచున్నారో, ఉత్సేకవతః = గర్జముగల, తాన్=ఆదాతలను, ప్రాప్య=దగ్గరి, వనీపకాః=యాచకులు, న నన్దన్తి=సంతసించరు.

అర్థాంతరము. యే=విమేళుములు, జనాయ=జనముకొఱకు (బ్రతుకుకొఱకు), స్వం=తనసంబంధమైన, వారం=నీరును, దత్వా=యిచ్చి, దిక్కు = దిక్కులందు, ముహూః=మాటిమాటికి, గర్జన్తి=ఉరుముచున్నవో, ఉత్సేకవతః = వర్షముగల, తాన్=ఆమేళుములను, ప్రాప్య=పొంది, నవనీపకాః = క్రొత్తకడపప్రాచులు, నన్దన్తి=పూచుచున్నవి.

తా. దాత లగువారు తొందరలేనట్లుగా యాచకులకు తమద్రవ్యము నొసంగి తమకు లోబడినయాయాచకులను పరుషవాక్కులచే బెదరించినచో యాచకులు వారి దగ్గరచేరి సంతసించరు; అనగా దానమిచ్చిన పిదప బెదరింపరాదని భావము.

మేళుములు విఘ్నములేకవర్షించి తమజలమును జనులబ్రతుకునకై యిచ్చి గర్జించినచో కడపప్రాచులు పుష్పించును. కడపచెట్లు వానకాలమందు పుష్పించుచున్నవని కవి సమయసిద్ధము.

శ్లో. నిత్య మక్షిగతస్యాపి దుర్జనస్యాజ్ఞానస్య చ,

న లక్షయితు మాకార శ్చక్యస్సాన్వనుప్ర వేశతః.

౧౫

వా. — నిత్యమితి. నిత్యం అక్షిగతస్య దృష్టివిషయస్య, దృష్టస్యాపీతి యావత్. అథవా అక్షిగతస్య ద్వేష్యస్య. ని. 'ద్వేష్యే త్వక్షిగత' ఇత్యమరః. దుర్జనస్య ఆకారః ఆకృతిః వ్యాపారో వా న్దేన భవేన అనుప్రవేశతో హేతోః లక్షయితుం ద్వేష్యత్వస్య లక్షీకర్తుం న శక్యః. అథవా స్వస్తి స్వకీయే జనే అనుప్రవేశతో లక్షయితుం ద్రష్టుం న శక్యతే.

అన్యోఽప్యర్థః. నిత్యం అక్షిగతస్య స్త్రీణాం నయనగతస్య అంజనస్య కణ్ఠలస్య ఆకారః స్వరూపం స్వయో స్వకీయయోః నేత్రయోః అనుప్రవేశతో హేతోః లక్షయితుం దర్శయితుం న శక్య ఇతి. తత్తస్య స్వాభావిక మిత్యర్థః.

టీ. నిత్య=ఎల్లపుడును, అక్షిగతస్య = దృష్టివిషయమునుబొందిన, దుర్జనస్య=నీ యనియొక్క, లేక (అక్షిగతస్య=ద్వేషించదగిన, దుర్జనస్య=దుష్టునియొక్క,) ఆకారః=

ఆకృతి, లేక (వ్యాపారము,) లక్షయితుం=తెలియుటకు, నశక్యః=సాధ్యముకాదు. (అభవా-స్వానుప్రవేశతః-స్వ=తనవారియందు, అనుప్రవేశతః = వెంబడించుటవలన తెలియుటకు సాధ్యముకాదు.)

అర్థాంతరము. నిత్యం=ఎల్ల కాలమును, ఆక్షిగతస్య=స్త్రీలకంటినిబొందిన, అంజనస్య=కాటుకయొక్క, ఆకారః=స్వరూపము, స్వానుప్రవేశతః-స్వ = తననేత్రములయొక్క, అనుప్రవేశతః=ప్రవేశకారణమువలన, లక్షయితుం=చూచుటకు, నశక్యః=సాధ్యము కాదు.

తా. నిత్యము స్త్రీలకన్నులలోనుంచుబడు కాటుక యెవ్విధమున ఆ స్త్రీలకంటికి కానఁబడదో, యట్లు కంటికెదురుగనుండి ద్వేషింపఁదగిన సీచుని ద్రోహవ్యాపారమును గనుగొనుటకు శక్యము కాదు. కంటిచే నెదురుగనుండు వదార్థములను చూచుటకు సాధ్యమగునట్లు ఆకంటియందుండు వస్తువును జూచుటకు కాదనునది ప్రసిద్ధము. తనకు మిత్రునివలె కనఁబడుచు నంతరంగమందు ద్రోహముచేయువారినిఁ గాంచుటకుఁ దరముగా దనుట.

శ్లో. లక్షయితై వ్యవ లుభేశాః కింభేద్యాపం భయాపహమ్,
మార్గణానాం ప్రపర్తస్తే షేషా యానవరాధినామ్. ౧౬

వ్యా.—లక్షయిత్యేతి. లుభేశాః లాభినః ప్రభవః మార్గణానా మర్థినాం భయాపహం భయం దారిద్ర్యాదిభయం అపహంతీతి తత్తథోక్తం రూపం సౌమ్య మాకారం స్వభావం వా కించి లక్షయిత్వా దర్శయిత్వా, ఏవ కారోఽవధారణే, అనవరాధినా మనవసరణశీలానాం అదుష్టానాంవా మార్గణానాం యాచకానాం షేషాయ నిరసనాయ ప్రపర్తస్తే ఉద్యుంజతే.

అన్యోఽవ్యర్థః. లుభేశాః మృగయువర్యాః. ని. 'మృగయా ద్దుభిక్తశ్చ స' ఇత్యమరః. భయాపహం కించిద్రూపం పత్రాదినంభవం లక్షయిత్వా దర్శయిత్వా, మృగేభ్య ఇతి శేషః. అనవరాధినాం లక్ష్యేదినాం మార్గణానాం శరాణాం. ని. 'కలంబ మార్గణశరా' ఇత్యమరః. షేషాయ మోచనాయ ప్రపర్తస్తే, మృగాన్ ప్రతీతి శేషః.

టీ. లుభేశాః=లాభులగుదొరలు, మార్గణానాం=యాచకులయొక్క, భయాపహం=భయమునుబోగొట్టునట్టి, రూపం=సౌమ్యకారమును, కింభేద్యా=శోధియెముగా, లక్షయితైవ=చూషించియే, అనవరాధినామ్=అపరాధులుకానియట్టి, మార్గణానామ్=యాచకులయొక్క, షేషాయ=ఆశేషములకు, ప్రపర్తస్తే=ఉద్యమించుచున్నారు.

అర్థాంతరము. బుద్ధేశాః=శ్రేష్ఠులైన వేటకాండ్రు, భయాపహమ్=భయమును బోగొట్టెడి, కిష్కిద్రువమ్=ఆటలు మొదలగువానిచే కప్పబడిన తమయాకారమును, లక్షయిత్వా=కనఁబఱచి, ఆనపరాధినాం=లక్ష్యములను (గుఱిని) భేదించునట్టి, మార్గణానామ్=అంబులయొక్క, తేఱాయ=విడుచుటకు, ప్రవర్తనై=తొడఁగెదరు.

తా. వేటకాండ్రుగు బోయలు మృగములను జంపుటకై యాకులు మొదలగు వానిచేత తమయాకారమును మఱుగుపఱచి గుఱిపెట్టి మృగములకై యమ్ములనేయువిధమున లాఘులగు రాజులు యాచకులభయము నపహరించునట్టి సుందరాకారమును గనఁబఱచి అపరాధులు కానట్టి యాచకుల నాక్షేపింతురు.

శ్లో. సీతోఽప్యభ్యస్తర త్వేన జనైః ప్రాణసమానతామ్,

ఖలో వాయురి వారూపో దుర్గ్రహ స్పర్శనం వినా. ౧౭

వ్యా.—నీతఁడతి. అభ్యస్తరత్వే నాంతర్మురిత్వేన హేతునా జనైస్సాధుభిః ప్రాణసమానతాం ప్రాణేన సమానతాం సీతోఽసి, ఆప్తత్వే నాంగీకృతోఽపీ త్యర్థః. ఖలో దుర్జనః స్పర్శనం వినా నితరజేన వినా ఆరూపః దుష్టభావో భవతి. కథంవాయురివ. సోఽసి జనైః ప్రాణిభిః ప్రాణతాం ప్రాణవాయుతాం సమానతాం సమానవాయుతాంచ సీతోఽసి ఆరూపోసీరూపః స్పర్శనం వినా స్పర్శనగుణం విహాయ దుర్గ్రహః గృహీతు మశక్యో భవతి. సీరావస్పర్శవాక్ మరు దితి తార్కికపక్షః దుర్గ్రహ ఇతి 'తావత్స్వ' పీత్యాదినాఖల్పిత్యయః.

టీ. అభ్యస్తరత్వేన=లోపలనుండు కారణముచే, జనైః=సాధుజనులచేత, ప్రాణసమానతామ్ = ప్రాణములతో సమానభావమును, సీతోఽసి = పొందింపఁబడినవాఁడైనను, ఖలిః=నీచుఁడు, స్పర్శనంవినా = దానమునువిడిచి, ఆరూపః=దుష్టస్వభావముగలవాఁడై, దుర్గ్రహః=తెలిసికొనఁదగనివాఁడుగ నున్నాఁడు.

అర్థాంతరము. అభ్యస్తరత్వేన = శరీరములోపలనుండు కారణముచే, జనైః = మనుష్యులచేత, ప్రాణసమానతాం=ప్రాణవాయువుయొక్కయు, సమానవాయువుయొక్కయు భావమును, సీతోఽసి=పొందింపఁబడినదియైనను, ఆరూపః=రూపములేనిదియై, స్పర్శనం వినా=స్పృశించుగుణమునువిడిచిన, వాయురివ=గాలివలెనే, దుర్గ్రహః=పట్టుటకుఁ దగనివాఁడగుచున్నాఁడు.

తా. నీచుఁడగువాఁడు మిత్రునివలెనే లోఁబడినవాఁడై యుండుటచే సాధుజనులచేత ప్రాణములకుసమానముగా నెన్నఁబడినవాఁడైనను కొంచెమైనను దానగుణము లేక శరీరములోప్రాణవాయువువనియు సమానవాయువువనియుఁ బేర్కొనఁబడి రూపరహితమై స్పృశించుగుణములేని వాయువువలె గ్రహించుటకు యోగ్యుఁడుకాఁడు.

“రూపరహిత స్వర్ణవాణ్ వాయుః” అని యుండుటచే వాయువునకు రూపము లేకున్నను స్వర్ణగుణము కలదు; దుర్జనునకు స్వర్ణ (ఈవి) గుణములేనందున వాయువునకంటె దుర్గ్రహుఁడనిభావము.

శ్లో. ప్రియార్థతృష్టా మాపాద్య విప్రలమ్భేన ఖేదయన్,

వినాపి విగ్రహం లోకాన్ కామవ బద్ధతే ఖలః. ౧౮

వ్యా.—ప్రియార్థేతి. ఖలః దుర్జనుః. ‘షితనో దుర్జనుః ఖల’ ఇత్యమరః. విగ్రహం వినాఽపి కలహేన వినాఽపి ప్రియార్థతృష్టాం అభీష్టధనాదివాంఛాం ఆపాద్య జనయిత్వా విప్రలంభేన వినంవాడేన. ని. ‘విప్రలంభో వినంవాద’ ఇత్యమరః. అథవా విప్రలంభేన పంచనయా లోకాన్ సాధుజనాన్ ఖేదయన్ క్లేశయన్ బాధతే. కథం కామవత్ మన్తధ ఇవ. సోపి విగ్రహం వినా స్వయ మశరీరోఽపి ప్రియార్థతృష్టాం ప్రియతమాప్ర యోజనాకాంక్షాం ఆపాద్య విప్రలంభేన విరహేణ ఖేదయ స్సంతాపయన్ లోకాన్ కామకజనాన్ బాధతే.

టీ. ఖలః=నీచుఁడు, విగ్రహంవినా = కలహములేకున్నను, ప్రియార్థతృష్టాం= ఇష్టమైన ధనాశను, ఆపాద్య=కలిగింపఁజేసి, విప్రలమ్భేన = విపరీతముగా పలుకుట చేత, లేక పంచనచేత, లోకాన్=జనులను, ఖేదయన్ = దుఃఖమునొందింపఁజేసెడి, కామవత్=కోర్కెలవానివలె, బాధతే=పీడించుచున్నాఁడు.

అర్థాంతరము. విగ్రహంవినా = శరీరమునువిడిచి, ప్రియార్థతృష్టాం=ప్రియా=ప్రియురాలియొక్క, ఆర్థ=ప్రయోజనముయొక్క, తృష్టాం=అభిలాషను, ఆపాద్య = కలుగఁజేసి, విప్రలమ్భేన=వియోగముచేత, లోకాన్=కామకజనులను, ఖేదయన్ = గానిపఱచుచుండెడి, కామవత్ = మన్తధునివలె, బాధతే = సాధుజనులను బాధించుచున్నాఁడు.

తా. దుష్టుఁడగువాఁడు కలహింపక యుండియు, ఇష్టమైనధనాదులం దాశగలుగఁజేసి వ్యత్యాసముగా పలుకుటచేతగాని పంచనచేతగాని సాధుజనులను, శరీరములేక ప్రియురాండ్రయం దాశగలిగించి యట్టిప్రియాంగనలను విడిచియున్న కాలమున కామకజనులను బాధపఱచుకామునింబోలి బాధించుచున్నాఁడు.

శ్లో. పురుషా విపరం ప్రాప్య కేఽప్యలక్ష్మితసంభవాః,

దూషయన్తి మహావంశాన్ ముఖే తీక్ష్ణౌ ఘృణా ఇవ. ౧౯

వ్యా.—పురుషాఇతి. అలక్ష్మితః అజ్ఞాతః సంభవః ఉత్పత్తిస్థానం యేషాం తే తథోక్తాః. అకులీనా ఇత్యర్థః. కేఽపి పురుషాః విపరం చిద్రం, దోషలేశ మిత్యర్థః.

తత్సా) ప్యాభిగమ్య, దృష్వేతి యావత్. మహాపంశాక్ కులీనాక్ కులేషు ఘనాక్ ముఖే తీక్ష్ణః కటుతరవచనా స్సంతః దూషయంతి నిందంతి. కథం? ఘనా ఇవ ఘనా విశేషా ఇవ. లేఽసి అలక్ష్మితసంభవా ఆజ్ఞాతజన్మానః ముఖే తీక్ష్ణః నిశితముఖాః వివరం ఛిద్రం ప్రాప్య మహాపంశాక్ మహతో వేణూక్ దూషయంతి వృద్ధయంతి. వేణూ నాం దూషణం నామ గృహాదికర్తృ స్వనర్హత్వం.

టీ. అలక్ష్మితసమ్భవాః - అలక్ష్మితః తెలియని, సంభవాః=పుట్టుకగల, కేఽసి= కొందఱైన, పురుషాః=మనుష్యులు, వివరం=రంధ్రమును(అనఁగా దోషసమయమును), ప్రాప్య=పొంది (చూచి), మహాపంశాక్=గొప్పకులమందుఁ బుట్టినవారిని, ముఖే=మొగమునందు, తీక్ష్ణస్సంతః = పరుషవచనములు గలవారగుచు, దూషయన్తి = మానము పొఁగొట్టెదరు.

అథాంతరము. అలక్ష్మితసంభవాః=తెలియఁబడనిపుట్టుకగల, ముఖే=మొగమందు, తీక్ష్ణః=కారిన్యముగల, వివరం=రంధ్రమును, ప్రాప్య=పొంది, మహాపంశాక్=పెద్ద పెద్దళ్ళను, ఘనా ఇవ=కట్టెలలోని పురుగులవలె, దూషయన్తి=చెఱచుచున్నారు.

తా. ఇట్టిపంశమునందుఁ బుట్టినవారని దెలియుటకుగాకయుండు కొందఱు దుష్టులు మంచికులమందుఁబుట్టిన గొప్పవారని సమయముగనిపెట్టి పెద్దళ్ళలోనుండు పురుగులెట్లు గూఢముగాపుట్టి రంధ్రములవలన మెల్లఁగా లోపలఁబ్రవేశించి వాడిగలముఖములుగలవియై యాపెద్దళ్ళను చెఱచుచున్నవో, అవ్విధమున గొప్పవారిని పరుషవచనములచేత నిందించుచున్నారు.

శ్లో. అదాక్షిణ్యా దతి వోగ్రాః పవనా ఇవ దుర్జనాః,
గురూనసి ప్రతిక్షేప్తం ప్రయతస్తే క్షమాభృతః. ౨౦

వ్యా.—అదాక్షిణ్యాదితి. దుర్జనాః దక్షిణ స్సరళః, ఋణ రితి యావత్ తస్య భావో దాక్షిణ్యం. ని. 'దక్షిణ స్సరళోదారపరచ్ఛందాను వర్తిష్యి'తి విశ్వః. తదభావాద్ధేతోః అతీ వాత్యంతం ఉగ్రా ఆసహ్యః క్షమాభృతః క్షమా కాలినః గురూ నసి ఆచార్యా నసి ప్రతిక్షేప్తం నిందితుం ప్రయస్తే. క్రద్ధో హన్యా ద్గురూనసీ'తి న్యాయః. దక్షిణః ఖలు పవమానో మృదు ర్వాతి తదభావాత్ గురూక్ బృహతః క్షమాభృతః పర్వతా. నసి ప్రతిక్షేప్త మున్మూలయితుం ప్రయతస్తే.

టీ. దుర్జనాః=నిచులు, అదాక్షిణ్యాత్=సరళభావములేనందున, అతీవ=మిక్కిలి, ఉగ్రాః=కోపముగలవారై, క్షమాభృతః = శాంతమునుపహించియుండు, గురూనసి=గురువులనుకూడ, ప్రతిక్షేప్తం=ఆక్షేపించుటకు, ప్రయతస్తే=ప్రయత్నించుచున్నారు.

ఆధాంతరము. అదాక్షిణ్యత్ = దక్షిణదిక్కునందు పుట్టకుండుటవలన, ఉగ్రాః = సహించుటకుశక్యముగాకయుండు, గురూః = గొప్పదైన, త్తమాభృతః = భూధరములను (కొండను), ప్రతిక్షేప్తం = కదలించుటకు సమర్థములైన, పవనా ఇవ = నాయువులవలెనే ప్రయతనే = ప్రయత్నించుచున్నారు.

తా. దక్షిణదిశయందుపుట్టక పెద్దకొండలనుకూడ పొర్లించుటకు సమర్థములైన, వాయువులవలె, చక్కనిస్వభావములేక కోపముగలిగిన దుష్టులు గొప్పవారగు నాచార్యులనుకూడ నిందింతురు.

శ్లో. దుర్జ్ఞానైశ్చ ద్విరేఫైశ్చ మలినై స్సుమనోగణః,

ఆత్తగన్ధోఽపి సహజం మార్దవం న విముఖ్లాతి.

౨౧

వ్యా.—దుర్జ్ఞానైతి. మలినైః పాపేన మలీమనైః, 'జ్యోత్స్నా తమిన్రే' త్యాదినా మలినశబ్ద స్సాధుః. దుర్జ్ఞానైః దుష్టజ్ఞానైః, అథవా దుశ్శబ్దః ఈషదధే, కించి జ్ఞానైః పురుషైః ఆత్తగన్ధోఽపి తిరస్కృతోఽపి. ని. 'ఆత్తగన్ధోఽభిభూత స్సాన్వీ ది'త్యమరః, సుమనోగణః విద్యుత్సమూహః సహజం స్వాభావికం మార్దవం మృదు చిత్తతాం, కృపాభూతామితి యావత్ న విముంచతి న త్యజతి. మలినై ర్మీలై ర్వి రేఫైః, ద్వా రేఫౌ భ్రమరశబ్దగతౌ యేషాం త ఇతి శబ్దభరే చార్థస్య వ్యవచేశః, భృంగై రాత్తగన్ధోఽపి స్వీకృతపరిమళోఽపి సుమనోగణః పుష్పనికరః సహజం నైజంమార్దవం సఖిచేద్యతాం న విముంచతి. తత్తస్య స్వాభావికో గుణః.

టీ. మలినైః = పాపముచే దూషింపఁబడిన, దుర్జ్ఞానైః = తెలివిలేని, లేక శౌంచము తెలివిగలపురుషులచేత, ఆత్తగన్ధోఽపి = తిరస్కృతుడైనను, ('ఆత్తగన్ధస్తీరస్కృతః' అనీ అమరము.) సుమనోగణః = విద్వాంసులసముదాయము, సహజం = కూడఁబుట్టినట్టి, మార్దవం = మెత్తనిభావమును (దయను), నవిముఖ్లాతి = విడువదు.

ఆధాంతరము. మలినైః = నల్లనైనట్టి, ద్విరేఫైః = తుష్టెదలచేత, ఆత్తగన్ధోఽపి - ఆత్త = స్వీకరింపఁబడిన, గన్ధోఽపి = పరిమళముగలదియైనను, సుమనోగణః = పూవుల సముదాయము, సహజం = తనంతటనేగలిగిన, మార్దవం = మెత్తనిదనమును, నవిముఖ్లాతి = విడువదు.

తా. తుమైదలచేత గ్రహింపఁబడిన పరిమళముగలదియైనను, పుష్పము రెవ్విధమున తనమృదుభావమును విడువదో యవ్విధమున పండితుఁడగువాఁడు పాపులగు దుష్టులచే తిరస్కృతుఁడైనను తన సాధుత్వమును విడువఁడు.

శ్లో. గమ్భీరం చ ప్రసన్నం చ ధనినో మానసం మహత్,

ద్విజానా ముపకారాయ శుచీనాం కేన నిర్మితమ్.

౨౨

వ్యా.—గంభీరమితి. గంభీరం - గాంభీర్యవచ్చాపలాది దోషరహితమిత్యర్థః. ప్రసన్నం శ్రోధాదివిరహితం అతనివ మహత్ అనువమానం ధనినో ధనవతః పురుషస్య సంబంధి మానసం మనః - ప్రజ్ఞాదిపాతా న్ననశ్శబ్దస్య స్వాగ్ధేభ్యో ప్రత్యయః, శుచీనాం మనః కర్తృభ్యాం శుద్ధానాం ద్విజానాం విప్రాణాం ఉపకారాయ దానలక్షణాయ కేన పురుషేణ. యద్వా కేన బ్రహ్మణా నిర్మితం సృష్టం. ని. 'శో బ్రహ్మతా నిలాగ్ధేప్యీ'తి విశ్వః. పాత్రవ్యయస్య దుర్లభత్వా దితి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. ధనినః కుచేరస్య సంబంధి గంభీరంపూర్ణం, ఆగాధ మితి యావత్. ని. 'నిమ్నం గంభీరం గంభీర ముత్తానం తద్వివర్ణయే' ఇత్యమరః. ప్రసన్నం వర్షాద్యకలుషం మహా ద్వికాలం మానసం మానసాఖ్యం సరః శుచీనాం శుభ్రాణాం ద్విజానాం పక్షిణాంహంసానా మితి యావత్. ని. 'దంతవిప్రాండజాద్విజాః, శుక్ల శుభ్ర శుచి శ్వేతే' త్యుభయత్రా ప్యమరః. ఉపకారాయ ఆశ్రయలక్షణాయ కేన వా పురుషేణ బ్రహ్మణావా నిర్మితం - వర్షాదు హంసాః ఖలు మానసే చసంతి.

టీ. గమ్భీరం = చపలాదిదోషములేనిదియు, ప్రసన్నం = శోషములేనిదియు, మహత్ = సమానములేనిదియునగు, ధనినః=ధనవంతులయొక్క, మానసం = మనస్సు, శుచీనాం=మనసుచేతను గృత్యముచేతను బరిశుద్ధులైన, ద్విజానాం=బ్రాహ్మణులయొక్క, ఉపకారాయ=దానలక్షణమైన యుపకారముకొఱుట, కేన=ఏపురుషునిచే (లేక బ్రహ్మచేత), నిర్మితం = చేయఁబడెను? ('శో బ్రహ్మనిలాగ్ధే' అని ఆ) అనఁగా తనతన గల్గినదని భావము.

అర్థాంతరము. ధనినః=కుచేరునియొక్క, గమ్భీరం=సంపూర్ణమైన, ప్రసన్నం =నిర్మలమైన, మహత్ =విశాలమైన, మానసం=మానససరోవరము, శుచీనాం=తెల్లనైనట్టి, ద్విజానాం=పక్షులయొక్క, అనఁగా హంసలయొక్క, ఉపకారాయ = ఆశ్రయలక్షణమైన యుపకారముకొఱుట, కేన=ఏపురుషునిచేత, (అథవా బ్రహ్మచేత), నిర్మితం = నిర్మింపఁబడెను?

తా. ఎప్పుడు నిండియుండుటచే మిక్కిలి లోతుగలిగి నిడివిగలదియై తేటయగు నీటిచే మేటియై కుబేరసంబంధమై తెల్లనిపట్టులైన యంచల కువకారమైయుండు మానససరోవరమువలె చాంచల్యాదిదోషరహితమై యసపృశమై పరిశుద్ధులైన బ్రాహ్మణుల కువకారమైన ధనవంతులమనస్సు ఏపురుపునిచేతనిర్మింపఁబడెనో యనుట. ఇచట (క) అను శబ్దము బ్రహ్మకు పేరగుటచే ఏ బ్రహ్మచే నిర్మింపఁబడెనోయనియును తెప్పవచ్చును. ద్విజశబ్దము పక్షికిని బ్రాహ్మణునకును పేరగును. అంచలు మానససరోవరమందు పర్వాకాలమున వసించుట యనునది కవిసమయసిద్ధము.

అ. 1

శ్లో. గుణినో వృత్తవిమలా మహావంశప్రసూతయః,

ముక్తామయాః ప్రకాశంతే నరా హరా ఇవోజ్జ్వలాః. ౨౩

వ్యా.—గుణిన ఇతి గుణినః గుణాః వినయాదిగుణాః తైస్సంపన్నాః వృత్తం చరిత్రం - సదాచార ఇతియావత్ - తేన విమలాః పూతాః మహావంశప్రసూతయః సత్కులోద్భూతాః నరాః ముక్తామయాః వ్యాధిరహితాః ఆతపివోజ్జ్వలాః విరాజ మానదేహః స్సంతః ప్రకాశంతే అధికం శోభంతే - కథం? హరా ఇవ ముక్తాదామసీ వ. తేఽపి గుణినః తంతుమంతః-సూత్రప్రతా ఇత్యర్థః - వృత్తా శ్చలే విమలా శ్చలే తథోక్తాః - పర్వలా నిర్వలా శ్చేత్యర్థః - మహావంశప్రసూతయః మహావేణుసంభూతాః - తదుక్తం. “కరింద్రజీమాతపరాహశంఖమత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం చ శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి” తి-ముక్తామయాః మాతృకప్రచురాః ఆతపివోజ్జ్వలా స్సంతః ప్రకాశంతే.

టీ. గుణినః=వినయాదిగుణములుగలయట్టియు, వృత్తవిమలాః=వృత్త=మంచియాచారముచేత, విమలాః=పరిశుద్ధులైనట్టియు, మహావంశప్రసూతయః=మహావంశ=గొప్పకులమందు, ప్రసూతయః=పుట్టుకగలిగినట్టియు, ముక్తామయోజ్జ్వలాః=ముక్త=విడువఁబడినట్టియు, ఆమయ = రోగములేనట్టియు, నరాః=మనుజులు, ఉజ్జ్వలాః=మిక్కిలి ప్రకాశముగా, ప్రకాశంతే=లేజరిల్లుచున్నారు.

అర్థాంతరము. గుణినః=సూత్రములుగలట్టియు, వృత్తవిమలాః=గుండ్రములును నిర్వలములునైనట్టియు, మహావంశప్రసూతయః - మహావంశ = గొప్పవెదుళ్లయందు, ప్రసూతయః=పుట్టుకగలట్టియు, (‘కరింద్రజీమాతపరాహశంఖమత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం చ శుక్త్యుద్భవమేవ భూరి’ అనుటచే వెదుళ్ళయందు ముత్యములుపుట్టుట ప్రసిద్ధము.) ముక్తామయోజ్జ్వలాః=మిక్కిలి ప్రకా

శించుచుండెడి ముత్యములయొక్క, హారాభవ = సరములవలె, ప్రకాశంతే = వెల్లుచున్నారు.

తా. మంచిగుణములును సదాచారమును పరిశుద్ధత్వమును గొప్పపంశమునం దుద్భవమును రోగరాహిత్యమునుగల చునువ్యులు, దారములయందు గుండ్రమును లేటయును పెద్దపెద్దయందు జన్మమును ముక్తాఫలప్రాచుర్యమునుగల కంఠసరములను బోలి పాలుచుచున్నారు.

శ్లో సాధుసంతానభాజో యే సంత సుంశ్రితనన్దనాః,

న తే ముఖ్చన్తి పఖ్చన్త్యే ప్యోదార్యం స్వద్వైమా ఇవ. ౨౮

వ్యా.—సాధ్వితి. సాధు ప్రశస్తం సంతానం కులం భజంతీతి సాధుసంతానభాజః సత్కులోద్భూతాః - అథవా సాధుసంతానభాజః - సత్పుత్రభాజః భజోన్విరితి జ్ఞప్రత్యయః-అత ఏవ సుంశ్రితనందనాః ఆశ్రితసంతోహాః - నిత్యం సంతుష్టా ఇతి యావత్ - యేసంతః సజ్జనా స్సంతి - తే సంతః పంచత్వే ఆత్మయే - మరణకాల ఇతి యావత్. ని. “స్వాత్మపతా కాలధర్మోద్విష్టాంతఃప్రళయో త్యయ” ఇత్యమరః. ఔదార్యం మహాత్వంవా. ని. “ఉదారో దాతృమహతో” రిత్యమరః - న ముంచంతి న త్యజంతి-అమోచనస్య నిఖిలప్రాముఖ్యమేతుత్వా దితి భావః - కథం? స్వద్వైమా ఇవ దేవ తరవ ఇవ. తేషి సాధు ప్రశస్తం సంతానం సంతానాఖ్యం తే వ్యస్యతమం తరుం భజంతీ తే తథోకాః. సంతానాఖ్యతరు సహితా ఇత్యర్థః-సుంశ్రితనందనాః ఆశ్రితనందనాఖ్యవనాః తే స్వద్వైమాః పంచానాం పంచసంఖ్యాకానాం భావః పంచత్వం తస్మిన్నపి-స్వయంపంచా పీత్యర్థః - ఔదార్యం అఖిలక్షితార్థప్రదత్వం న ముంచంతీతి - తత్తేషాం స్వాభావికో గుణ ఇతి భావః.

టీ. సాధుసంతానభాజః - సాధు = ప్రశస్తమైన, సంతాన=కులమును (లేక పుత్రులను), భాజః=పొందినవారు, కనుకనే, సుంశ్రితనన్దనాః - సుంశ్రిత=పొందఁ బడినట్టి, నందనాః=సంతనముగల, యే=ఏనత్పురుషులుగలరో, తే=వారలు, పఖ్చన్త్యే=మరణసమయమునందైనను, ఔదార్యం = దాతృత్వమును (అథవా గొప్పతనమును), న ముఖ్చన్తి=విడువరు.

అర్థాంతరము. సాధుసంతానభాజః-సాధు=ఎన్నఁదగిన, సంతాన=సంతానమును పేరుగల దేవవృక్షమును, భాజః=పొందినట్టియు, సుంశ్రితనన్దనాః=ఆశ్రయింపఁబడిన నందనోద్యానముగలట్టియు, యే=ఏకల్పవృక్షములుగలవో, పఖ్చన్త్యే=పఖ్చనసంఖ్యాత్వమందును, ఔదార్యం=దాతృభావమును. నముఖ్చన్తి=విడువవో, తే=అట్టి, స్వద్వైమా

ఇవ=కల్పవృక్షములవలె (సాధుసంతానాది గుణములుగల సత్పురుషులు) న ముఖ్యుని విడువరు.

తా. సంతానమునుపేరుగల వృక్షమునుబొంది చేపేంద్రుని నందనోద్భావము దుండు అయిదు కల్పవృక్షములనుబోలె సత్పురుషులు పొగడఁదగిన కులముగలవారై యెల్లపుడు సంతోషించుచు తమయంత్యకాలమందైనను, ఆనఁగా కష్టకాలమందుకూడ, తమ గౌరవమైన దాతృభావమును విడువరు. ౨౪

శ్లో. స్వయం ఛేద ముపేత్త్యాపి పరా నామోదయన్తియే,
భద్రశ్రియస్తే జాయస్తే స్వగోత్రస్య ప్రసిద్ధయే. ౨౫

వ్యా.—స్వయ మితి. యే పురుషాః స్వయం ఛేదం నాశం ఉపేత్త్యాపి-పరై రితి శేషః - పరా నన్యా నామోదయంతి తే పురుషాః భద్రశ్రియః ప్రశస్తసంపదో జాయంతే-కించ స్వగోత్రస్య స్వకులస్య ప్రసిద్ధయే ఖ్యాతయే చ భవంతి.

అన్యోవ్యర్థః. యే తరవః ఛేదం ఊభం ఊదత్వం వా ఉపేత్త్యాపి పరా నామోదయంతి ఆమోదవతః కుర్వంతి-అవిసౌరభవతః కుర్వంతీతి యావత్ - ఆమోద శబ్దాత్త త్కరోతీతిన్యై తా ల్లట్-తే భద్రశ్రియః చందనతరవః. ని “భద్రశ్రీశ్చందనో స్త్రియా” మిత్యమరః-స్వగోత్రస్య మలయాచలస్య ప్రసిద్ధయే జాయంతే సపద్యంతే. ని. “గోత్రం నామ్ని కులేచల” ఇతి విశ్వః.

టీ. యే=వీనరులు, స్వయం=తాము, ఛేదం=నాశమును, ఉపేత్త్యాపి = పరుల వలనఁబొందియైనను, పరా=ఇతరులను, ఆమోదయన్తి=సంతసించఁజేయుదురో, తే=అట్టిపురుషులు, భద్రశ్రియః = మంచిసంపత్తుగలవారగుటయేకాక, స్వగోత్రస్య=తమ కులముయొక్క, ప్రసిద్ధయే=ప్రఖ్యాతికొఱకు, జాయస్తే=పుట్టుచున్నారు.

అర్థాంతరము. యే = ఏమ్రానులు, స్వయం=తాము, ఛేదం = సమసిపోవుట ను, ఉపేత్త్యాపి = పొందినప్పటికిని, పరా=ఇతరులను, ఆమోదయన్తి = సువాసన గలవారినిగాఁజేయుచున్నవో, తే=అట్టి, భద్రశ్రియః=గంధపుష్పాఃకులు, స్వగోత్రస్య=స్వ=తమ, గోత్రస్య=పర్వతమైన మలయముయొక్క, ప్రసిద్ధయే=ప్రఖ్యాతికొఱకు, జాయస్తే=కలుగుచున్నవి.

తా. గంధపుష్పాఃకులు నరులచే నరుకబడి సానతాలయందు నూరుటచే సమసి పోవుచున్నవైనను పరులకెన్నిధమున పరిమళమును గలుగఁజేయుచు తమ పుట్టినస్థలమును మలయపర్వతమునకు ప్రసిద్ధి గల్గించుచున్నవో యాతీరున సత్పురుషులగువారు తమకు కష్టము గల్గినప్పటికిని పరులను సంతసించఁజేయుచుండుటవలన, సంపత్తుగలవారై తమ

వంశమునకుఁ బ్రఖ్యాతిని గలుగఁజేయుదురు. గంధపుమ్రాఁతులు అంతటఁగలిగి యుండి నను మలయవర్షతమునందే ప్రసిద్ధి యగుట కవిసమయ సిద్ధము.

ఇట్టి మలయాచలములు నాలుగున్నవనియు, అందు ఏలకులు, లవంగములు, జాబి కాయలు, మిరియములు, శ్రీగంధవృక్షములుగలది యొకటియనియు, పగడపుమ్రాఁతులు, ముత్యములు, రత్నములగనులఁ, కర్పూరకదళికలుగలిగి యగస్త్యమునిశియసికిపట్టై సమాపమున తామ్రపద్మీనదిగలిగి సేంహములకు స్థానమైనది రెండవదియనియు, దేవతలకు స్థానమై, జనులకు రోగకరమై, యెఱుఁడును ఫలపుష్పములుగలతి మూడవదనియు, బంగరుకోటలుగలిగి రత్నఖచితములైన మందిరములచే నొప్పివాకిటిగడమ్రాఁతులందు దేవేంద్రచిత్రితములై రావణాసురునకు స్థానమై కోకిలాలాపసుందరందై చల్లనిగాలి యెల్లడి క్కులకు గలెగించి లంకయనంబరంగినది నాలవ మలయ మనియు, అలంకారకాస్త్రంబు లందుఁ గనందగు.

శ్లో. కర్ణలజ్ఘిగుణోత్కర్షా వదాన్యా ధన్వినో యథా,
నిష్ఫలాక్ న విముఞ్చన్తి మార్గణాక్ సంగరే స్థితాః.

వ్యా.—కర్ణేతి. కర్ణలంఘిగుణోత్కర్షాః శ్రవణప్రాప్తి వినయాధిక్యాః వదాన్యాః బహుప్రదాః పురుషాః. ని. “స్వర్ణదాన్యఘాలక్షదానకౌండాబహుప్రద” ఇత్యమరః. సంగరే ప్రతిజ్ఞాయాం స్థితాః కృతప్రతిజ్ఞా ఇత్యర్థః. ని. “ప్రతిజ్ఞాజినం విదావత్స సంగర” ఇత్యమరః—మార్గణాక్ అర్థిజనాక్ నిష్ఫలాక్ నిర్ధనాక్ న విముంచంతి న ప్రేషయంతి—కథం, ధన్వినో యథా ధానుష్కా ఇవ—యథా శబ్ద స్సాదృశ్య పాచకశబ్ద పర్యాయ ఇతిదండి. తేఽపి కర్ణలంఘిగుణోత్కర్షాః ఆకర్ణాకృష్టహర్షికాః సంగరేయుద్ధే స్థితాః మార్గణాక్ బాణాక్ నిష్ఫలాక్ నిశ్శల్యాక్ న విముంచంతి - నిశ్శల్య శరమోచనస్యాకించిత్కరత్వాదితి భావః.

టీ. కర్ణలజ్ఘిగుణోత్కర్షాః - కర్ణః=చేవిని, లజ్ఘి=పొందుచుండెడి, గుణః = వినయాదిగుణములయొక్క, ఉత్కర్షాః=గొప్పతనముగల, (లేక రాధేయునిమీఱిన దానగుణాధికులైన), వదాన్యాః=దాతలైనపురుషులు, సంగరే=సత్యమైన ప్రతిజ్ఞయందు, స్థితాః=ఉన్నవారై, నిష్ఫలాక్ = పేదలైన, మార్గణాక్=యాచకజనులను, న విముఞ్చన్తి=విడువరు.

అర్థాంతరము. కర్ణలజ్ఘిగుణోత్కర్షాః = చేవినిదాటుచుండు అల్లెత్రాటియొక్క మిక్కుటముగల, సంగరే=యుద్ధమందు, మార్గణాక్ = బాణములను, నిష్ఫలాక్=అల

గులులేనివానిని, ధన్వినో యథా=విలుకాండ్రవలె, (వినయాది సుగుణములుగల దాతలై నపురుషులు) న విముఞ్చన్తి=విడువరు.

తా. దాతలందు ప్రసిద్ధుడైన కర్ణునిమీఱుచుండెడి గుణాధిక్యముగలిగి నత్యుప్రతిష్ఠ గలిగిన దాతలు చెవివఱకు నీడ్వఁబడి యల్లెత్తాడుగలిగిన విలుకాండ్రు అలుగులులేని బాణముల నెవ్విధమున విడువరో, యట్లు పేదలగువారిని చే విడువరు. ౨౬

శ్లో. ముఞ్చన్త శ్చాపలరుచిం యే స్థితాః పావనే పథి,

ఘనా ఇవార్ద్రహృదయాః ప్రథనే తేదిగన్తరే. ౨౭

వ్యా.—ముంచంతఇతి. యే పురుషాః చాపలేరుచి మిచ్ఛాం ముంచంతః=చాపలదోషరహితా ఇత్యర్థః-పావనే శుద్ధే పథి స్థితాః=సదాచారనిష్ఠా ఇత్యర్థః-ఆర్ద్రం కృపారసభరితం హృదయం మనః యేషాంలే తథోక్తాః ఏవం విధా స్తేపురుషాః దిగంతరే ప్రథంతే ప్రఖ్యాతా భవంతి-కథంః ఘనాః జీమూతా ఇవ. తే=చాపలాం వైద్యురీంచుచి కాంతిం ముంచంతః. ని. 'తటిత్సేదామినీ విద్యుచ్చంచలా చవలాపిచే' త్యమరః-పావనే మారుతే పథి గగనే స్థితాః ఆర్ద్రహృదయాః=జలభరితా ఇత్యర్థః-దిగంతరే=ఏకపచన మతంత్రం, దిగంతరేషు ప్రథంతే వ్యాప్నువంతి-వర్షా స్వీతి శేషః.

టీ. యే=విపురుషులు, చాపలే=చపలదోషమందు, రుచిం=ప్రీతిని, ముఞ్చన్తః=విడిచినవారై, పావనే=పరిశుద్ధమైన, పథి=మార్గమందు, స్థితాః=ఉన్నవారై, ఆర్ద్రహృదయాః=ఆర్ద్ర=దయచే మెత్తనైన, హృదయాః = మనస్సుగలవారలొ, తే=వారలు. దిగన్తరే=దిశలయందు, ప్రథంతే=కీర్తనీయు లగుచున్నారు.

ఆర్థాంతరము. చాపలరుచిం = మెఱుపుతీవలమించును, ముఞ్చన్తః = పుట్టించుచుండునట్టియు, పావనే=గాలిసంబంధమైన, పథి=మార్గమందు (అనగా, ఆకాశమార్గమందు) స్థితాః=ఉన్నట్టియు, ఆర్ద్రహృదయాః = నీటిచేదడిసినవియైన, ఘనా ఇవ=మేఘములవలె, దిగన్తరే=దిక్కులందు, (చపలచిత్తులుగాని పరిశుద్ధకరుణార్ద్ర)హృదయులు) ప్రథన్తే=ప్రఖ్యాతులగుచున్నారు.

తా. చాంచల్యదోషమునువిడిచి పవిత్రమైనవృత్తియందుండు పురుషులు మెఱుపుతీవలను వెలిబలుచుచు వాయుమార్గమగు మిఠ వసించి జలభరితమైన హృదయముగల మేఘములవలెనే దిక్కులందు ప్రసిద్ధిని బొందుచున్నారు. ౨౭

శ్లో. ఉదయం ప్రాప్య తీక్ష్ణత్వా ద్దుష్ప్రేక్షత్వ ముపేయపః,

పాదాన్తికే వసుమతో నహిమానీ నిషీదతి. ౨౮

వ్యా.—ఉదయ మితి. మానీ అభిమానీ పురుషః కర్తా ఉదయ మైశ్వర్యలక్షణం

ప్రాప్యభిగమ్య తీక్షణత్వాత్ కూరత్వా ద్ధేతోః దుష్పేక్ష్యత్వం ద్రష్టుమశక్యత్వం ఉపేయుషః ప్రాప్తవతః వసుమతః ధనవతః. ని. “వసుర్వయూఖాన్ని ధనాది ప్సి”తి విశ్వః-పాదాంతికే చరణసమీపే న సిషీదతి నోఽపవిత్రతీ-మానధనయో త్తానస్య దుస్త్వజత్వాదిభావః.

అన్యోవ్యర్థః. ఉదయ ముదయాచలం ప్రాప్య తీక్షణత్వా తీక్షణకరత్వా ద్ధేతోః దుష్పేక్ష్యత్వం ద్రష్టు మశక్యత్వం ఉపేయుషః వసుమతః భానుమతః-సూర్య సేత్యర్థః-పాదాంతికే కిరణసమీపే. ని. “పాదారత్నంఘ్రితుర్యాం కా” ఇత్యమరః. హిమాని హిమసంహతిః కర్త్రీ-ఇంద్రవరుణే త్యాదినా జీవ ప్రత్యయః అనుగాగమశ్చ - నసిషీదతి నతిష్ఠతి-ఉదితే సూర్యే హిమం నశ్యతీత్యర్థః.

టీ. మానీ=అభిమానముగల పురుషుడు, ఉదయం = ఔన్నత్యమును, ప్రాప్య=పొంది, తీక్షణత్వాత్=ప్రారుదైయుండుటవలన, దుష్పేక్ష్యత్వం = చూచుటకుగాని భావమును, ఉపేయుషః=పొందినట్టి, వసుమతః = ధనవంతునియొక్క, పాదాంతికే = చరణసమీపమందు, నహి నసిషీదతి=ఉండదు.

అర్థాంతరము, ఉదయం = పూర్వవర్వతమును, ప్రాప్య=పొంది, తీక్షణత్వాత్ = వేడిగానుండుటవలన, దుష్పేక్ష్యత్వం=చూచుట కసాధ్యత్వమును, ఉపేయుషః = పొందినట్టి, వసుమతః=కిరణములుగల సూర్యునియొక్క, పాదాంతికే=కిరణములదగ్గర, హిమానీ=మంచుగుంపు, నసిషీదతి=ఉండదు.

తా. ఉదయవర్వతమునుబొంది మిక్కిలి వేడిమిగల కిరణములుగల సూర్యుని సమీపమం దెవ్విధమున మంచు నిలువదో అట్లు అధికైశ్వర్యముగలిగి కూర్చుండె చూచుటకసాధ్యుడైన ధనవంతుని సమీపమందు మానవంతుడైన పురుషుడు నిలువడు. విశ్వర్యగర్వితుడైన వానియొద్ద అభిమానము గలవాడు సూర్యునియొద్ద మంచునిలువని యట్లు నిలువడనిభావము.

శ్లో. ఆసాద్య మన్ద రాగోఽపి భుజగ్నే నాతిసంగమమ్,

తదోఽభిగత్తు భ్రమ స్కప్తం ప్రాప్నోతి విషమం తతః. ౨౯

వ్యా.—ఆసాద్యేతి. మందో రాగో యస్య స తథోక్తః - విరక్తో పీత్యర్థః-భుజంగేన విటేన సహ. ని. “వేశ్యాపతిర్భుజంగస్సాస్త్రి త్తిద్రఃపల్లవికోవిట” ఇత్యమరః. అతి-సంగం అత్యంతసంబంధం ప్రాప్యతస్య విటస్య భోగాద్విషయానుభవాత్ భ్రమకో విష మాచరణీయ మితి భ్రాంత స్సక్ తతః భ్రమజానంతరం విషమం దుస్సహంకష్టం కృచ్ఛం - నరకాదిక్షేక మితి యావత్-ప్రాప్నోతి-విసశ్యతి యతిర్దస్యంగా దితి భావః.

అన్యోఽన్యర్థః. తతః విస్తృతః-ఉన్నత ఇత్యర్థః-మందర ఇత్యగః మందరపర్వతః. ని. 'తైలవృక్షేనగావగా' విత్తమరః-భుజంగేన వాసుకినా అతిసంగమం వేష్టనం ఆసాద్య-క్షీరోదధిచుధనసమయ ఇతి భావః-తస్య భోగాత్ కాయాత్. ని. "భోగస్సు భేస్త్రాదిభృతావ హేళ్య ఫణికాయయో" రిత్యమరః. భ్రమక్ ఘూర్ణమానః కష్టం గహనం-కృచ్ఛగహనయోః కషణితీత ప్రతిషేధః. విషమం పాతాళరూపం గహనం ప్రాప్నోతి-ఆత్ర లక్ష్మీదేశో తంత్రః-ప్రాప్త ఇత్యర్థః-ఆభిచుధనకాలే మందరః పాతాళం ప్రావిశదితి పురాణోక్తిః.

టీ. మన్దరాగోఽసి-మన్దఃకొంచైమైన, రాగోఽసి=విశ్వానముగలవాడైనను, భుజంగేన=ఋటునితోడ, అతిసంగమం=మిక్కిలినబంధమును, ఆసాద్య=పొంది, తదోగ్ధీగాత్-తత్=ఆవిటునియొక్క, భోగాత్ = విషయానుభవమువలన, భ్రమక్=భ్రాంతి గలవాడై, తతః = అనంతరమందు, విషమం = అసహ్యమైన, కష్టం = నరకాదిదుఃఖమును, ప్రాప్నోతి=పొందుచున్నాడు.

అథాంతరము. తతః=విస్తారమైనట్టి, మన్దరాగోఽసి = మందరమనుపేరుగల కొండయు (కృష్ణపుకొండ), భుజంగేన=వాసుకి యనుసర్పముచేత, అతిసంగమం=మిక్కిలినబంధమును (అనఁగా చుట్టుటయును,) ఆసాద్య=పొంది, తదోగ్ధీగాత్-తత్=ఆవాసుకియొక్క, భోగాత్=శరీరమువలన, భ్రమక్ = తిరుగుచు, విషమం=పాతాళరూపమైన, కష్టం=గహనమును, ప్రాప్నోతి=పొందుచున్నది అనఁగా పొందెననుట.

తా. ఏపురుఁడుడైనను స్వభావముచే నల్పమైనయనురాగముగలవాడైనను విట పురుషులతోడి చెలిమిచే మోహయుక్తుడై మందరపర్వతము వాసుకిచే చుట్టఁబడినదియై సముద్రమందు త్రిప్పఁబడి పాతాళమునంటినటుల మిక్కిలి కష్టమును బొందును. చెడ్డ సహవాసముచేత చెడ్డగుణములు గలుగుచున్నవిగాన, బొజుగులతోడిచెలిమి తగదనుట.

పూర్వమందు దుర్వాసోఽబుషి కోపమువలన దేవేంద్రునియైశ్వర్యమంతయు సముద్రమందుగలసిన దానిగాంచి మరల బడయుటకై దేవాసురులు సముద్రమును జిలుకుటకుఁ బ్రయత్నించి మందరపర్వతమును కవ్వముగాఁజేసి దానికి వాసుకి యను సర్పరాజును జుట్టి చిలుకగా నాకొండ పాతాళమువఱకు పోయెనని పురాణప్రసిద్ధము.

శ్లో. జలాశయస్య హృదయే కామ స్ఫోరః, ఇవోదః,

బహ్విః ఖలు క్షపాః ప్రాప్తః క్షయం యాతి నభోగతః. 30

వ్యా.—జలేతి. జడాశయస్య మందబుద్ధేః - అజ్ఞస్యేతి యావత్ - హృదయే మనసి ఉత్పన్నః కామః విషయాభిలాషః 'బహ్విర్భహుళాః వో తోగుణవచనా' దితి ఇహ్నియత్వయః-క్షపాః రాత్రీఃప్రాస్తోఽపి బహుదివసాను భూతోఽపి భోగతః అను భవాద్ధేతోః క్షయం నాశం నయాతి-నజాతు కామః కామానా ముపభోగేన కామ్యతీతి భావః. కథం? సోమ శ్చంద్రమా ఇవ. సోఽపి జలాశయస్య సముద్రస్య హృదయే మధ్యే ఉదితః నభః గగనం గతః నభోగతః బహ్విః క్షపాః ప్రాస్తోఽపి - బహ్విషు రాత్రిషు ప్రకాశమానో సీత్యర్థః-క్షయం కళాపీనత్వం యాతి-కృష్ణపక్ష ఇతి శేషః.

టీ. జడాశయస్య=మందబుద్ధిగలపురుషునియొక్క, హృదయే = మనస్సునందు, ఉదితః=పుట్టినట్టి, కామః=విషయములందలియభిలాష, బహ్విః=మిక్కిలియైనట్టి, క్షపాః =రాత్రులను, ప్రాస్తాః=పొందినప్పటికిని (అనగా అనుభవించుబడినప్పటికిని), భోగతః=అనుభవహేతువువలన, క్షయం=నాశమును, నయాతి=పొందరు.

అర్థాంతరము. జలాశయస్య = సముద్రమయొక్క, హృదయే = మధ్యమందు, ఉదితః=పుట్టి, నభోగతః=ఆకాశమునుబొందిన, సోమః=చంద్రుడు, బహ్విః=అనేక ముదైన, క్షపాః=రాత్రులను, ప్రాస్తోఽపి=పొందినవాడైనను (అనగా ప్రకాశమానుడైనను), క్షయం=కళాపీనత్వమును, యాతి=పొందుచున్నాడు.

తా. సముద్రమధ్యమందుదయమై యాకాశమును బొందినచంద్రుడనేకరాత్రులందు ప్రకాశమానుడైనను కృష్ణపక్షగ్రాత్రులం బెవ్విధముగాఁ గళాపీనత్వమును బొందునో, అట్లు మందబుద్ధియగువాని హృదయమందు జనించిన కామవికారము, అనేక రాత్రులు భోగించినను ఆభోగమువలన కామము నాశము కాదు. లడల కభేదముగనుక జలాశయమనుచోట జడాశయ మనియు నగును. కామాసక్తిగలవాఁడు కామముచేతనే శాంతుఁడుకాఁడు. ఏలనఁగా మండుచుండు నగ్నిని శాంతపఱచవలయు నేని నీశ్వచే చల్లార్పవలయునుగాని తైలాదులచే నార్పదరముగాదు.

శ్లో టీణస్మై పౌనః నిశాంతేషు ముఖ్యం తస్మిన్ జనసంహతిమ్,

ఆత్మన్యాత్తరుచి రోగ్యగీ నిర్వాణం యాతి దీపవత్.

30

వ్యా.—టీణేషు. నిశాంతేషు బహువచనసామర్థ్యాత్ గృహేదిషు - యథాభాగవాక్ పాణినిః-అర్థర్వాః పుంసి చే'తి. ని. "నిశాంతవస్త్య సదనభవనాగారమందిర" మిత్యమరః. టీణస్మై హః శుమతారహితః స్వాం స్వకీయాం జనసంహతిం పుత్రానివర్తం ముంచత్ సంత్యజత్ - అన్యథా దుస్త్యజత్వా త్సంసారస్యేతి భావః. ఆత్మని పరస్మిన్ వస్తుని. ఆత్మరుచి స్వీకృతప్రీతి రితి యోగీ భ్యాననిష్ఠః. ని. "యోగ సున్నహనో

పాయధ్యానసంగతియుక్తి” ప్రియతమరః. నిర్వాణం మోక్షం యాతి. ని. “నిర్వాణం నిర్వృతౌ మోక్షే వివాశే గజమజ్జన” ఇతి విశ్వః. కథం? దీపవత్ దీప ఇవ లేన తు ల్యమిత్యాదినావతిః సోఽసి నిశాంతేషు రాత్ర్యవసానేషు క్షీణస్నేహో నష్టతైలః. ని. “తైలే చ సాహృదే స్నేహ” ఇతి కోశః. స్వాం జనసంహతిం స్వస్య కజ్జలసమూహం ముంచక ఆత్మని స్పస్మిన్నేవ ఆత్మరుచిస్సంకుచితలేజా సృక్ నిర్వాణం నాశం యాతి తైలక్షయాద్దీపో వినశ్యతి.

టీ. నిశాస్తేషు=ఇండ్లు మొదలగువానియందు, క్షీణస్నేహః=మమ కారణీనుండై, స్వాం=తనదైన, జనసంహతిం=పుత్రులు మొదలగు జనసమూహమును, ముచ్ఛక్=విడుచు చుండువాండై, ఆత్మని=పరవస్తువునందు, ఆత్మరుచిః=పొందఁబడినయాసక్తిగల, యోగీ=ధ్యాననిష్ఠుండగువాఁడు, నిర్వాణం=మోక్షమును, యాతి=పొందుచున్నాఁడు.

ఆర్థాంతరము. నిశాస్తేషు-నిశా=రాత్రులయొక్క, అస్తేషు=కొనలందు-అనఁగా ప్రాతఃకాలములందు, క్షీణస్నేహః-క్షీణ=నాశమైన, స్నేహః=తైలము గలట్టియు, స్వాజ్ఞానసంహతిం-స్వ=తనదియైన, ఆజ్ఞాన=కాటుకయొక్క, సంహతిం=గుంపును, ముచ్ఛక్=విడుచునట్టియు, ఆత్మని=తనయందే, ఆత్మరుచిః-ఆత్మ = సంకోచింపఁబడిన, రుచిః=తేజస్సుగల, దీపవత్ = దీపముంబోలె, (గృహదులను పుత్రుదులను విడిచినయోగి) నిర్వాణం=మోక్షమును, యాతి=పొందుచున్నాఁడు.

తా. వేఁకువయందు తైలములేనిదియై కొడియందు కాటుకను విడుచుచు వెలుఁగును తనయందె యణఁచుకొని నాశమునుబొందు దీపమువలె గృహధ్యాన క్రిని వదలి పరమాత్మయంద భిరుచిగలయోగి మోక్షమును బొందుచున్నాఁడు. 30

శ్లో. ప్రకృష్టజాతరూపశ్రీర్మానేన చ మహాత్తరః,

ఏకఏవ మహార్ఘేషు భవే త్సర్వోత్తరో భువి.

31

వ్యా.—ప్రకృష్టేతి. ప్రకృష్ట మధికం జాతా ఉత్పన్నా రూపస్య స్వభావస్య సౌందర్యస్య వా శ్రీ శ్లోభా యస్య స తథోక్తః. ని. “రూపం స్వభావే సౌందర్య”ఇతి విశ్వః. జాతం జన్మభావే క్తః. ప్రకృష్టా జాతరూపయో శ్రీ ర్యస్య తథోక్తః. మానేన ఆభిమానేన మహాత్తరః, మహాభిమానవా నిత్యర్థః. ఏవం విధః ఏకఃపురుషః న తు బహు వః. భువి భూమా మహార్ఘేషు పూజ్యతమేషు. ని. “మూల్యే పూజావిధా వర్ష” ఇత్యు మరః. సర్వోత్తరః సర్వోత్కృష్టో భవేత్. గుణాః పూజాస్థాన మితి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. ప్రకృష్టాజాతరూపస్య కాంచనస్య శ్రీ శ్లోభా యస్య స తథోక్తః. మానేన పరిమాణేన మహాత్తరః మహాత్పరిమాణ ఇత్యర్థః. ఏకఏవ ఆలంకారః భువి

మహార్జేషు మహామూల్యేషు ఆలంకారేషు మధ్యే సర్వోత్తరః సర్వేభ్యో రజతాదిరచితా లంకారేభ్యోఽధికః భవేత్.

టీ. ప్రకృష్టజాతరూపశ్రీః-ప్రకృష్ట=అధికమానట్లుగా, జాత=పుట్టినట్టి, రూప =స్వభావముయొక్క (లేక సౌందర్యముయొక్క), శ్రీః=కాంతిగలట్టియు, మానేన= అభిమానముచేత, మహత్తరః=మిక్కిలియధికుడైనట్టియు, ఏకః=ఒకడైన పురుషుడు, భువి=భూమియందు, మహార్జేషు=పూజ్యులందు, సర్వోత్తరః = సర్వోత్కృష్టుడుగా, భవేత్=అగుచున్నాడు. గుణవంతుడు పూజింపఁదగినవాఁడని భావము.

ఆధాంతరము. ప్రకృష్టజాతరూపశ్రీః-ప్రకృష్ట=శ్రేష్ఠమైన, జాతరూప = బంగారుయొక్క, శ్రీః=నిగ్గుగలట్టియు, మానేనచ=మహత్వవిమానముచేతను, మహత్తరః= మిక్కిలిహెచ్చైనట్టి, ఏకఏవ = ఒకపేయైనట్టి ఆలంకారము, భువి = భూమియందు, మహార్జేషు=మిక్కిలివెలగలసొమ్ములలో, సర్వోత్తరః=అన్నిటిలోశ్రేష్ఠమైనది, భవేత్= అగుచున్నది.

తా. మంచిబంగరుచే నిగ్గుగలిగి తూనికెయందు గొప్పదియై వెలగుగువస్తువుల లో మేటియైన నొకయాధరణ మేతీరున అన్నిటిలోన మేటియైయుండునో, అట్లేచక్కనిసౌందర్యముచేత, లేక స్వభావముచేతఁ దనరి యభిమానముగలిగిన యొకపురుషుడే భూలోకమందు పూజ్యులలో మిక్కిలి శ్రేష్ఠుడగును. 32

శ్లో. నిర్దుక్తభోగశుచితా క్షమయా మూర్ధ్ని సన్నతిః,

మహిమ్నా చా వ్యహీనత్వం న హ్యశేషస్య విద్యతే. 33

వ్యా — నిర్దుక్తేతి. నిర్దుక్తః నిశ్శేషత్వక్తైః భోగైస్సంగాదిభిః శుచితా శుద్ధత్వం క్షమయా క్షాంత్యా సహితా మూర్ధ్ని సన్నతిః తిలిక్షా, నిరహంకారితా చేత్యర్థః. మహిమ్నా అమానిత్వాదిగుణేన అహీనత్వసంపూర్ణతా సమగ్రాభిమానాదిగుణవల్లేయియావత్ ఏతత్సర్వం గుణజాతం అశేషస్య అఖిలజనస్య న విద్యతే. గుణినో దుర్లభా ఇత్యర్థః.

అన్యోఽవ్యర్థః. నిర్దుక్తః ముక్తకంచుకః స చాసౌ భోగశ్చ ఫణస్తేన శుచితా శుభ్రత్వం క్షమయా భూమ్యా మూర్ధ్ని సన్నతిః సమతా మహిమ్నా భూదారకత్వాదిగుణమహత్వేన అహీనాం సర్వాణాం ఇనత్వం ప్రభుత్వం. ని. “ఇన స్సుర్యే ప్రభా” ఏత్యమరః. ఏతత్సర్వ మశేషస్య శేషవృత్తిరిక్తస్య న విద్యతే నాస్తి విద సత్తాయా” మితిధాతో రై వాదికా ల్లట్.

టీ. నిర్దుక్తభోగశుచితా - నిర్దుక్త=చక్కఁగావిడువఁబడినట్టి, భోగ=సంగాదుల చేత, శుచితా=పరిశుద్ధత్వము, క్షమయా = ఓర్పుచేతఁగూడిన, మూర్ధ్ని = శిరసునందు,

సన్నతిః=అహంకారము లేక యుండుటయు, మహిమ్నాచ=ప్రభావముచేతను, అహీనత్వం=నిండియుండుటయు, (ఇవియంతయు) అశేషస్య = ఎల్లవారికి, నవిద్యతే=కలుగదు. గుణవంతులు దొరకుట యరుదని భావము.

ఆధాంతరము. నిర్దుక్షభోగశుచితా - నిర్దుక్ష=పొరవీడినట్టి, భోగ=పడిగచేత, శుచితా=తెల్లదనమును, ఉమయా=భూమిచేత, మూర్ధ్ని=తలయందు, సన్నతిః=నమ్రత్వమును, మహిమ్నా = భూధారణాదిగుణమహత్త్వముచేత, అహీనత్వం - అహి=సర్పములయొక్క, ఇనత్వం=దొరతనమును, (ఇవియంతయు) అశేషస్య=శేషసర్పము కానిదానికి, న విద్యతే=కలుగదు.

తా. పొరయూడి తెల్లనైన పడిగెలును భూమినివహించియుండు సర్పరాజత్వము మొదలగు గుణాధిక్యమును ఆదిశేషుడను సర్పమున కొకనికే యేవిధమునఁ గలిగియున్నదో, అట్లే విషయానక్రియ గర్వమునులేక, హిర్వు మొదలగుసద్గుణములు అందఱకుఁ గల్గియుండక యొకొకనికే గలిగియుండును. 33

శ్లో. అమన్తతరవార్యస్త్రధారాహతమహీభృతః,

చిత్రచాపధరా వీరా విద్యోతం తే ఘనా ఇవ. 34

వ్యా.—అమందతరేతి. అమందతరం తీక్ష్ణతరం వారణస్సభావం వారి తచ్చ తదస్త్రం చ తస్య ధారా తయా హతాః మహీభృతః, రాజానో యేషాం తేయద్వా-అమందా తీక్ష్ణ తరవారేః ఖడ్గస్య ఆస్త్రస్య చ ధారా తయా హతాః మహీభృతో రాజానో యేషాం తే తథోక్తాః, చిత్రచాపధరాః నానావర్ణధనుర్ధరాః, నానావర్ణ రత్నప్రత్యుప్తత్వా చ్ఛాపానాం చిత్రతా బంహీయ స్యాహవేఽసి అమృతధనుర్ధరాః వీరాః పరాక్రమిణః విద్యోతం తే విరాజంతే. కథంఘనా మేఘా ఇవ. తేఽసి అమంద తరయా అలిబహుళయా వారి జల మేవ ఆస్త్రం తస్య ధారయా ప్రవాహేణ హతాః ఖాతాః మహీభృతః పర్వతా యై స్తే తథోక్తాః చిత్రచాపధరాః ఇంద్రధనుష్మంతః తథాభూతా స్సంతః విరాజంతే.

టీ. అమన్తతర...భృతః-అమన్తతర=మృగిలీతీక్ష్ణమైన, వారి=నిరోధించు స్వభావముగల, ఆస్త్ర = ఆయుధములయొక్క, ధారా=వాడిచేత, హత=కొట్టఁబడిన, మహీభృతః=రాజులుగల (లేక, అమన్త=తీక్ష్ణమైన, తరవారి = ఖడ్గముయొక్కయు, ఆస్త్ర = ఆయుధముయొక్కయు, ధారా=వాడిచేత, హత=కొట్టఁబడిన, మహీభృతః=రాజులుగలట్టియు), చిత్రచాపధరాః-చిత్ర=పలువన్నెలుగల, చాపధరాః=విండ్లనుధరించునట్టి, వీరాః=వీరపురుషులు, విద్యోతం తే=మెరియుచున్నారు.

ఆర్థాంతరము. అమన్దతర.....భృతః - అమన్దతర = మిక్కిలి యెక్కువైన, వారి=నీరనెడి, అన్ద్ర = అయుధముయొక్క, ధారా=ధారచేత (ప్రవాహముచేత), హత = దూఱినిపోయిన, మహిభృతః=వర్షతముగలట్టియు, చిత్రచాపధరాః=నానావర్ణములుగల ఇంద్రధనుస్సునుధరించినట్టి, ఘనాఇవ=మేఘములవలె, (శత్రువులను ఖండించుశక్తిగలవీరపురుషులు) విద్యోతంలే=వెలుగుచున్నారు.

తా. మిక్కిలి జలప్రవాహముచే వంకలుగాఁజేయుఁబడిన వర్షతములుగలిగి రతనపువ్వులును ధరించిన మేఘములవలె, యతితీక్షణములైన యాయుధములచే వరరాజులను గొట్టి మణిఖచితములగుట ననేక వర్ణములచే వెల్లుచున్న విండ్లనుధరించిన పోటరులు ప్రకాశించుచుండురని భావము.

శ్లో. నిశాత మసి మూఢం ద్రాక్షరేణోల్లాసయన్ రిపోః,

కబన్ధోత్థాపకో రాజా రాజలే జలధే రివ.

37

నిశాతమితి. నిశాతం తీక్షణం కరేణ హస్తేన ఊఢం భృతం అసి మాయుధం ద్రాక్ శీఘ్రం. ని. “ద్రాక్షుంక్షు సవది ద్రుత” మిత్యమరః. ఉల్లాసయన్చాలయన్ హర్షాదిలి శేషః. రిపోః ఏకవచన మతంత్రం రిపూణామిత్యర్థః. కబంధః శిరోరహితః కాయః. ని. “కబంధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్తమవమూర్ధకశేబర” మిత్యమరః. సముత్థాపయతి తథోక్తః. తిష్ఠలే ర్జ్యంతా “దర్శిస్తే” త్యాదినా పుగాగమః. రాజా నృపతిః రాజలే ప్రకాశలే రణశూరో నృపోత్తమ ఇతి భావః. కథం? జలధేః సముద్రస్య కబంధోత్థాపకః జలసంపర్గతోరాజా చంద్రమా ఇవ. ని. “రాజా ప్రజానృపే చంద్రే యక్షే క్షుప్రియశక్రయో” రితివిశ్వః. సోఽసి నిశాతమసి నిశాయాః కృష్ణపక్ష రాత్ర్యాః తమ స్వంధకారే మూఢం వ్యాపారాక్షమం లోక ప్రాణివర్గం ద్రాక్ సవది-ఉదయసమయ వివేక్యర్థః. కరేణ కిరణజాలేన ఉల్లాసయన్ సంతోషయన్ రాజలే ప్రకాశలే.

టీ. నిశాతం=చురుకై నట్టియు, కరేణ=హస్తముచేత, ఊఢం = ధరింపఁబడిన, అసిం=కత్తిని, ద్రాక్=త్వరితముగా, ఉల్లాసయన్ = జలిపించుచు, రిపోః=శత్రువులయొక్క, కబన్ధోత్థాపకః-కబన్ధ=మొండెమును, ఉత్థాపకః=ఎత్తుచుండు, రాజా=రాజు, రాజలే=లేజరిల్లుచున్నాఁడు.

ఆర్థాంతరము. నిశాతమసి-నిశా=రాత్రియొక్క, తమసి=వీరికటియందు, మూఢం =కన్నులుకాననిజనమును, కరేణ=కిరణములచేత, ద్రాక్=శీఘ్రముగా, అనఁగా ఉదయమందే, ఉల్లాసయన్=సంతసింపఁజేయుచుండు, జలధేః=సముద్రముయొక్క, కబన్ధో

తాపకః=నీటిని పొంగజేసెడు, రాజేవ = చంద్రుడో యనునట్లు, (యద్ధరంగమున శత్రువులను దునుమాడురాజు) రాజలే=ప్రకాశించుచున్నాడు.

తా. కృష్ణవక్షరాత్రులందు జడంబగులొకమును తనకిరణములచేత ఉదయకాల మందె సంతసించజేయుచు సముద్రము నుష్పాంగజేయు చంద్రునివలె, వాడియైన కత్తిని తనచేతిచే జళిపించుచు యద్ధరంగమందు శత్రువులకిరణులను ఛేదించుచునుండు రాజే ప్రకాశించుచున్నాడు. అనగా పరాక్రమవంతుడగు రాజే రాజనంబునని భావము. చంద్రుడందయముకాగా సముద్రము పొంగుట ప్రసిద్ధము. 3౫

శ్లో. మణయ స్సుధియ శ్చాఽపి నిసర్గో దగ్ర తేజసః,

అన్తస్త్రాసేన నిర్దుక్తా రాజ్ఞాం స్యుర్హృదయజ్ఞమాః. 3౬

వ్యా.—మణయ ఇతి. నిసర్గేణ స్వభావేన ఉదగ్ర ముత్కృష్టం తేజః ప్రకాశః యేషాం తే మణయః మరకతాదయః అంతఃమధ్యే త్రాసేన దోషేణ నిర్దుక్తాః, నిర్దోషాశ్చేత్యర్థః. ని. “త్రాస స్స్యా ద్భయదోషయో” రితి విశ్వః. రాజ్ఞాం నృపాణాం. హృదయంగమాః హృద్యాః స్వ్యః. ‘గమే స్స’పీతి భిక్ ప్రత్యయః. ‘అరుర్విషే’ త్యా దినాముమాగమాః. రాజయోగ్యా భవేయు రిత్యర్థః. సుధియో విద్వాంసోఽపి నిసర్గేణ ఉదగ్రం తేజః పరాసమానాసహిష్ణుత్వలక్షణం యేషాం తే తథోక్తాః “అధిక్షేపాద్యన హనం తేజః ప్రాణాత్మయేపిచే”తి తల్లక్షణం. అంతర్హృదయే త్రాసేన భీత్యా నిర్దుక్తాః భీతిరహితా శ్చే ద్రాజ్ఞాం ప్రభూణాం హృదయంగమాః స్త్రియా స్వ్యః. రాజసమీప వర్తినా పురుషేణ దుష్టేన న భవితవ్య మిత్యర్థః.

టీ. నిసర్గోదగ్ర తేజసః-నిసర్గ = తనంతనగలిగిన, ఉదగ్ర=శ్రేష్ఠమైన, తేజసః= కాంతిగల, మణయః=రత్నములు, అన్తః=మధ్యమందు, త్రాసేన=త్రాసమున దోషము చేత, నిర్దుక్తాః = విడువఁబడినవియై, రాజ్ఞాం=రాజులకు, హృదయజ్ఞమాః=మనోహరములుగా, స్వ్యః=అగుచున్నవి.

అర్థాంతరము. సుధియోఽపి = పండితులును, నిసర్గోదగ్ర తేజసః = స్వభావముచేతనే ప్రకాశించు పరాక్రమముగలవారై, అన్తః=మనస్సునందు, త్రాసేన=భయముచేత, నిర్దుక్తాః=విడువఁబడినవారై, రాజ్ఞాం = రాజులకు, హృదయజ్ఞమాః=స్త్రియలైనవారుగా, స్వ్యః=అగుచున్నారు.

తా. స్వభావజన్యమైన ప్రకాశముగల మరకతముమొదలగు రత్నములు త్రాస మనుదోషమునువిడిచి రాజుల కేష్విధమున మనోహరము లగుచున్నవో, యట్లులే పండి

తులగువారు స్వభావముగా వెలుగుచు భయరహితులై రాజప్రియు లగుదురు. రాజ సమీపమందుండువాఁడు దుష్టుఁడు కాఁగూడదని భావము.

శ్లో. పశ్యత్ మధ్యస్థయా దృష్ట్యా కామం ద్రుహ్యంత మప్యరిం,
అనక్షీకృత్య య ఇష్టమ్యే త్సత్య మిశ్వర ఏవ సః. 32

వ్యా.—పశ్యన్తి. యః పురుషః కామం యథేచ్ఛం ద్రుహ్యంత మపకుర్వంతం—‘ద్రుహ జిహూసాయాం’ దైవాదికాచ్ఛత్ప అతఏవ అరిం శత్రుభూత మపి మధ్యస్థయా దృష్ట్యా అనంగీకృత్య అనభ్యుపగమ్య కామ్యేత్ శాంతో భవేత్. సపురుషః ఈశ్వర ఏవ దైవ మేవ. శమా దేత త్సంభవతీతి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. ద్రుహ్యంత మిషు విసర్జనేన ద్రోహం కుర్వంతం అతఏవ అరింతం శత్రుభూతం కామం మదనం మధ్యస్థయా దృష్ట్యా ఫాలలోచనేన పశ్యన్ననంగీకారో ద్రుహ్యతః తస్యా స్థిరీకరణం - అభూతతద్భావే చ్ఛిప్రత్యయః. సమర్థః, దగ్ధం పర్యాప్త ఇతి యావత్. భవే దితి శేషః—యద్వా తం కామ మనంగీకృత్య భస్మావ శేషం కృత్వా కామ్యేత్ తత్క్రిధా ద్విరమేత్ స ఈశ్వరః త్రిలోచన ఏవ సత్యం నిశ్చింతం. పురా కిల భగవాన్ త్రిలోచనః మదనం ఫాలలోచనేన దదామేతి శ్రూయతే.

టీ. యః=ఏపురుషుఁడు, కామం = ఇచ్ఛానుసారముగా, ద్రుహ్యంతం=అపకారమును జేయుచుండువాఁడు గనుకనే, అరిం=శత్రువునైనను, మధ్యస్థయా=తటస్థమైన, దృష్ట్యా=చూపుచేత, అనక్షీకృత్య=అనుసరించక, కామ్యేత్ = శాంతుఁడగుచున్నాఁడో, సః=వాఁడు, ఈశ్వరఏవ=దైవమే యగును.

ఆర్థాంతరము. ద్రుహ్యంతం=బాణప్రయోగముచే ద్రోహమొనర్చినవాఁడుగనుకనే, అరిం=శత్రువైన, కామం=మన్నఁగుని, మధ్యస్థయా = నొసలందుఁగల, దృష్ట్యా కంటిచేత (చూచుచు), అనక్షీకృత్య=అంగీకరించక, (లేక, అనక్షీకృత్య=చన్నీ కరించి) కామ్యేత్=శాంతినిబొందెనో, సః=వాఁడు, ఈశ్వరఏవ=ఈశ్వరుఁడే యగును.

తా. ఏపురుషుఁడు తనయిచ్చవచ్చినటుల ద్రోహమునుజేయుచుండు శత్రువునకు విరోధముగాని మైత్రిగాని చేయక తటస్థుఁడై శాంతిగలవాఁడగునో, వాఁడు తన కపకారముచేసిన మన్నఁగుని ఫాలనేత్రముచే దహించి శాంతినిబొందిన పరమేశ్వరునివలె బెలయును.

పూర్వము దక్షప్రజాపతికిని శివునకును కలహముగలిగినందున దక్షుఁడు శివునకు యజ్ఞమందు హవిర్భాగమియ్యక యజ్ఞముచేయఁగా వానిపు త్రియైన గౌరి యచ

టికిఁ బోయి అవమానితయగుటంజేసి యాశరీరమును విడిచి శిమవంతునికిఁ గూఁతురై పెరుగుచుండుకాలమున తారకాసురునిబాధకు తాళలేక దేవతలు పార్వతియందు కుమారస్వామిని గలిగించుటకై త్వరపడినవారై దక్షిణామూర్తిరూపమున హిమవత్సర్వ తమున తపంబాచరించుచుండు పరమేశ్వరునకు కామవికారమును గలిగించుటకై మన్మథునిం బంపినంత, వాఁడు బాణమును వేయఁగా శివుఁడు ఫాలనేత్రముచే దహించెనని పురాణప్రసిద్ధము.

32

శ్లో. సుపార్థివైశ్చ పద్వైశ్చ సర్వతోముఖభూతిభిః,

ప్రసారితే మిత్రకరే త్యజస్తే కోశసంపదః.

33

వ్యా.—సుపార్థివైరితి. సర్వతోముఖ స్సర్వత ఆగామినోఽభూతయః సంపదః యేషాం తే తథోక్తాః తైస్సుపార్థివైః సద్రాజైః కర్తృభిః మిత్రకరే సుహృద్ధస్తే. ని. 'అథమిత్రం సఖా సుహృ' దిత్యమరః ప్రసారితే సతి, యోద్ధమితి శేషః. కోశానాం ఖడ్గపిఠానానాం సంపదః త్యజంతే.

అనోఽప్యర్థః. సర్వతోముఖ ముదకం తేన భూతిస్సంపచ్ఛాయా యేషాం తాని తథోక్తాని. ని. 'కంబం ముదకం పాదః పుష్కరం సర్వతోముఖ' మిత్యమరః. పద్వై స్సరసిజైః మిత్రకరే తరణికిరణే. ని. 'ద్యుమణి స్తరణిర్నిత్రః, బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యుభయ త్రాప్యమరః. ప్రసారితే సతి వ్యాప్నువతి సతికోశసంపదః కుట్టలనమృద్ధయః త్యజంతే ముచ్యంతే. ఉదితే సూర్యే వత్సాని వికసంతీత్యర్థః.

టీ. సర్వతోముఖభూతిభిః - సర్వతోముఖ = అన్ని కడలనుండి వచ్చుచుండెడి, భూతిభిః = సంపదలుగల, సుపార్థివైః = చక్కనిదొరలచేత, మిత్రకరే = స్నేహితులచెయ్యి, ప్రసారితే సతి = చాపబడినదికాఁగా, కోశసంపదః = ధనసంబంధములు, త్యజస్తే = విడువఁబడుచున్నవి. (అనఁగా ధన మొసంగఁబడుచున్నది.)

ఆర్థాంతరము. సర్వతోముఖభూతిభిః - సర్వతోముఖ = జలముచేతఁగలిగిన, భూతిభిః = కాంతిసంపదలుగల, పద్వైః = తామరలచేత, మిత్రకరే = సూర్యకిరణము, ప్రసారితే సతి = వ్యాపించుచుండఁగా, కోశసంపద - కోశ = మొగ్గలయొక్క, సంపదః = నమృద్ధులు, త్యజస్తే = విడువఁబడుచున్నవి.

తా. నీటిచే నలరుచుండెడి తామరలు సూర్యకిరణములు వ్యాపించినపుడు తమ మొగ్గలను విరియఁజేయువిధంబున, నన్నిదిక్కులనుండిగలిగెడి సంపదగలరాజులు తమకు త్రుమిలగువారుచెయిఁజాలిరేని తమధనమునొసంగుటకై బొక్కనమును విడుచుచున్నారు.

ఇచట వ్యాఖ్యానమందున్న హితులు యుద్ధముచేయుటకై చెయిఁజూపఁగా రాజులు కత్తియొరలను విడుచుచున్నారని వ్రాయఁబడినది; యది యనమంజనంబుగాఁ దోచుచున్నది. లేక, ప్రసారితే మిత్రకరే అనుచోట అమిత్రకరే అని వదవి భాగముచేసినది యది యొకవిధముగా అర్థము కావచ్చును. అయినను 'ఉపార్జితానాం విత్తానాం త్యాగ ఏవహి రక్షణమ్' అనియుండుటచేత సర్వతోముఖసంపద్విశేషము సార్థకమౌచున్నది. గనుక భిక్షుధానత్యాగమునకంటె మిత్రులకై ధనత్యాగము మేలుగదా?

శ్లో. విశిష్టం సర్వభూతేభ్య శ్రోతవ్యగుణవత్తయా,

న త్యజే ద్విభుతా నిత్య మాకాశమివ భూమిపమ్.

3౯

వ్యా.—విశిష్టమితి. శ్రోతవ్యాః శ్రోతుం యోగ్యా గుణా బౌద్ధార్యాదయః లేనస్య సంతీతి శ్రోతవ్యగుణవాక్ తస్యభావ స్తత్తా తయా హేతునా సర్వేభ్యో భూతేభ్యః ప్రాణిభ్యో విశిష్టం గుణిత్యా చేష్టం భూమిపం రాజానం కర్తృ ఆకాశ మివ నిత్యం అనవరతం విభుతా ప్రభుతా ప్రభుత్వం కర్తృ న త్యజ్యతి. గుణినం రాజానం కదాపి లక్ష్మీ ర్ముంచతీ త్యర్థః. ఆకాశ మపి శ్రోతవ్యగుణ శ్శబ్ద తద్వత్తయా, శబ్ద గుణవత్తయేత్యర్థః. శబ్దగుణక మాకాశ మితి తార్కికాః. ఉపలక్షిత మితి శేషః. సర్వేభ్యో భూతేభ్యః పృథివ్యాదిభ్యో విశిష్టం పరమం మహత్త్వా త్వర్వత్రాసుగతం నిత్య మవినాశి ఏవం విధమాకాశం కర్తృ విభుతా వ్యాపకత్వం కర్తృ న త్యజతే.

టీ. శ్రోతవ్యగుణవ త్తయా—శ్రోతవ్య=వినఁదగినట్టి, గుణవ త్తయా=బౌద్ధార్యాది గుణముకలుగు కారణముచేత, సర్వభూతేభ్యః = సమస్తప్రాణులకంటె, విశిష్టం = శ్రేష్ఠఁడైనట్టి, భూమిపం=రాజును, నిత్యం=ఎల్ల కాలము, విభుతా=ప్రభుత్వము, నత్యజేత్ =విడువదు.

అర్థాంతరము. శ్రోతవ్యగుణవ త్తయా—శ్రోతవ్య=వినఁదగిన, గుణవ త్తయా=గుణ భావముతోడఁగూడినదియై, సర్వభూతేభ్యః=పృథివి మొదలగు భూతములకంటె, విశిష్టం =అంతటనుబొందినట్టి, నిత్యం=నాశరహితమైన, ఆకాశమివ = బయలుపలెనే, విభుతా =వ్యాపకత్వము, నత్యజేత్ =విడువదు.

తా. శబ్దగుణముతోడఁగూడుకొని సకలములయిన పృథ్వాదిధూతములకంటె మహత్త్వ నిత్యత్వాది ధర్మములుగల హెచ్చైనయాకాశము వ్యాపకత్వమును నెవ్విధ మునవదలదో, అటులనే వినఁదగిన బౌద్ధార్యాది సుగుణములు గలుగుటవలన, సకలప్రా

జీవగ్రమునకంటె శ్రేష్ఠుడయినరాజును ప్రభుత్వ మెప్పుడును విధువకయిండును. “శబ్ద గుణక మాకాశం, తచ్చైచ్చకం విభునిత్వం చ” అని తర్కశాస్త్రము. ౩౯

శ్లో. కాలే మృదుశ్చ తీక్ష్ణశ్చ నృపః స్యా ద్యది సూర్యవత్,
ఉదయః క్రియతే తస్య మజ్జితే నానురాగిణా. ౪౦

వ్యా. — కాల ఇతి. నృపః రాజా కాలే, నీకస్తి స్థితి శేషః. మృదుః క్రౌర్య రహితః పున రన్యస్తి న్నాలే తీక్ష్ణః ఉదగ్రో యది స్యాత్, తస్య రాజ్యః మండలేన రాష్ట్రేణ దేశేనేతి యావత్. అనురాగిణా అనురాగవతా ఉదయః క్రియతే. రాజని ఉదగ్రో నీతిమృదా సతి ప్రజా అనురాగవతోభూత్వా రాజ్యోఽభ్యుదయం కుర్వంతీ త్యర్థః. ‘మృదు శ్చే దవమన్యేత తీక్ష్ణా దుద్విజతే జనః, తీక్ష్ణశ్చైచ్చవ మృదు శ్చైచ్చవ ప్రజానాం స తు సమ్మతః.’ కథం? సూర్యవత్ సూర్య ఇవ. సోఽపి కాలే తీక్ష్ణో మృదు, దర్శనీయః తస్య సూర్యస్య మండలేన తేజోలక్షణేన అనురాగిణా అనురాగవతా ఉదయః క్రియతే సూర్యమండలం రక్తవర్ణ ఉదేతి కర్తణి లప్తావం.

టీ. నృపః=రాజు, కాలే = ఒకకాలమందు, మృదుః = శోషములేనివాడును; (మఱియొకకాలమందు) తీక్ష్ణః = క్రౌర్యముతోఁగూడినవాడును, స్యాద్యది=అగునేని, తస్య=ఆరాజునకు, అనురాగిణా=స్థితిగల, మజ్జితేన = రాష్ట్రముచేత, అనఁగాదేశముగ దలిప్రజలచేత, ఉదయః=అభ్యుదయము, సూర్యవత్ = సూర్యునకువలెనే, క్రియతే = చేయఁబడుచున్నది.

అర్థాంతరము. సూర్యః = సూర్యుడు, కాలే=ఒకకాలమందు, (అనఁగా ఫల మకాలమందు) మృదుః=చల్లఁగా చూడఁదగినవాడును, కాలే=మరియొకకాలమందు, తీక్ష్ణః=వేడిమిచేతఁ జూచుటకుఁగానివాడును, స్యాద్యది = అగునేని, తస్య=ఆసూర్యు నకు, అనురాగిణా = ఎఱ్ఱనయిన, మజ్జితేన = బింబముచేత, ఉదయః=పుట్టుక, క్రియతే = చేయఁబడుచున్నది.

తా. రాజగువాడు సూర్యునివలె నొకకాలమందు శోషములేనివాడును, మఱియొకకాలమందు శోషముగలవాడును అగునేని, యారాజునకు అనురాగముగల రాష్ట్రముచేత నభ్యుదయము గలుగఁజేయఁబడుచున్నది “శ్లో. మృదుశ్చే దవమన్యేత, తీక్ష్ణా దుద్విజతే జనః, తీక్ష్ణశ్చైచ్చవ మృదుశ్చైచ్చవ ప్రజానాం సతు సమ్మతః” అనియుండు టచే, రాజు పూజ్యులందు మృదుస్వభావము గలవాడయి దుష్టులందు క్రౌర్యస్వభావము గలవాడయి యుండినచో వానికి జనులు స్థితిగలవారయి యుండురు. ౪౦

శ్లో. అనువేలం విహన్యం తే యస్య సిన్ధో రి వోద్యమాః,

తం ప్రమథ్య శ్రియః కోఽపి విపక్షో భూభృ దుద్ధరేత్. ౪౦

వ్యా.—అనువేలమితి. యస్య రాజ్యః ఉద్యమాః వ్యాపారాః అనువేలం ప్రతిక్షణం విహన్యంతే విహన్యంతే. శత్రుజేతి శేషః—తం రాజానం కోఽపి విపక్షః శత్రుభూతో భూభృత్ కర్తా. సి. 'ద్విద్విపక్షాహితామిత్రదన్యుకాత్రవశత్రవః,' 'భూభృద్భూమిధరే నృప' ఇతి చామరః. ప్రమథ్య ప్రబాధ్య శ్రియః కోశాద్యా స్సంపదః ఉద్ధరే దవహరేత్. బుద్ధిహీనస్య రాజ్యం విపశ్యతీత్యర్థః. కన్యేవ? సింధోస్సముద్రస్యేవ. తస్యాపి ఉద్యమాః ఉచ్చ్వసనాదయః అనువేలం వేలాం మర్యాదాం అనులక్షీకృత్య విహన్యంతే. తం సముద్రం కోఽపి విపక్షః విగతగరుల్, మందరాద్రి రిత్యర్థః. ఇంద్రేణ లూనపక్షత్వా ద్విగతపక్షత్వ మ స్యేతి భావః. ప్రమథ్య మథిత్యా శ్రియః రమాద్యా స్సంపదః ఉద్ధరేత్. ప్రకాశయే దిత్యర్థః.

టీ. యస్య=ఏరాజాయొక్క, ఉద్యమాః=ఉద్యోగములు, అనువేలం=కాలకాలమందును, విహన్యం తే=వగరచేత నశింపఁబడుచున్నవో, తం=ఆరాజును, కోఽపి=ఎవఁడయినను, విపక్షః=శత్రువయిన, భూభృత్=రాజు, ప్రమథ్య=బాధించి, శ్రియః =భండారముమొదలుగాఁగల సంపదలను, సిన్ధోరివ = సముద్రసంపదలనువలెనే, ఉద్ధరేత్=అవహరించును.

అర్థాంతరము. యస్య=ఏ, సిన్ధోః = సముద్రముయొక్క, ఉద్యమాః=ఉప్పెనమొదలగు వ్యాపారములు, అనువేలం=గట్టునగుటించి, విహన్యం తే = కొట్టఁబడుచున్నవో, తం=ఆసముద్రమును, కోఽపి = ఒకానొకటియయిన, విపక్షః = తెక్కలులేని, భూభృత్ = మందరపర్వతము, ప్రమథ్య=చిలికి, శ్రియః = అమృతము, లక్ష్యే, కామధేనువు మొదలగు సంపదలను, ఉద్ధరేత్ = ప్రకాశపఱుచును.

తా. ఏరాజాయొక్క ఆలోచనలన్నియు బయలుపడి పరరాజులచే జెరుపఁబడుచున్నవో, అట్టిరాజును ఎవఁడయిన నొక శత్రురాజు బాధించి వాని విశ్వర్యములను, ఉప్పెనచేత తీరముల నాక్రమించు సముద్రుని మందరపర్వతముమధనముచేసి అమృతముమొదలగువానిని యెత్తినచందమున నెత్తును. అనఁగా, బుద్ధిలేక ఆలోచనలనుబయలుపఱుచురాజు శత్రువుచే జయింపఁబడును.

శ్లో. ఆశ్రమ్య యస్య దోర్దండ మరిచక్రం ప్రకాశతే,

ప్రాప్నోతి పురుషో లోకే సవైకుణ్ఠితప్రథామ్.

వ్యా.—యస్య రాజ్ఞః దోర్దండం, భుజబల మిత్యర్థః. ఆక్రమ్య అరిచక్రం శత్రుసముహాః కర్తు ప్రకాశతే. ఉత్కర్షేణ వర్తత ఇత్యర్థః. స పురుషః లోకే కుంతః శత్రువిజయాదావక్షమ ఇతి ప్రథాం ఖ్యాతిం ప్రాప్నోతి. ని. 'కుంతో మందః క్రియా' స్వీత్యమరః. ఆత్ర వైశబ్దః పాదపూరణే.

అన్యోఽప్యర్థః. యస్య హఠేః దోర్దండం భుజదండం ఆక్రమ్య ఆశ్రిత్య, అభిష్టాయే త్యర్థః. అరాణి అంగాని శకటాదీని ఆస్య సంతీ త్యరి. ని. 'అరం కీర్నే చ చక్రాంగ' ఇతి విశ్వః. తచ్చక్రం సుదర్శనం ప్రకాశతే. స ప్రసిద్ధః పూర్ణత్వా త్పురిశయానా ద్వా పురుషః భగవాన్ లోకే జగతి వై కుంతః విష్ణు రితి ప్రథాం ఖ్యాతిం ప్రాప్నోతి. సాకారతయా భగవత శ్చక్రపాణిత్యా దితి భాషః.

టీ. యస్య=ఏరాజయొక్క, దోర్దండం=దండమువలెనుండు భుజమును (అనఁగా బాహుబలమును), ఆక్రమ్య = స్వాధీనపఱచుకొని, అరిచక్రం=శత్రుసముదాయము, ప్రకాశతే=వెలుగుచున్నదో, సః=ఆ, పురుషః = మనుష్యుఁడు, కుంత ఇతి=సామర్థ్యములేనివాఁడని, లోకే=జగత్తునందు, ప్రథాం=ప్రఖ్యాతిని, ప్రాప్నోతి = పొందుచున్నాఁడు.

అథాంతరము. యస్య=ఏవిష్ణువుయొక్క, దోర్దండం=భుజదండమును, ఆక్రమ్య =ఆక్రమించి, అరిచక్రం=అరి=అరములను నవయవములుగల, చక్రం=చక్రాయుధము, ప్రకాశతే=వెలుగుచున్నదో, సః=అట్టిప్రసిద్ధిగల, పురుషః = భగవంతుఁ డగువిష్ణువు, లోకే=భువనమందు, వైకుంఠఇతి = వైకుంఠుఁడని, ప్రథాం=ఖ్యాతిని, ప్రాప్నోతి = పొందుచున్నాఁడు.

తా. భుజవరాక్రమముచేత వరరాజులను జయింపక సామర్థ్యములేనివాఁడయి వరరాజులకు వశుఁడయియుండెనేని, యారాజు ప్రసిద్ధి నొందజాలఁడు. మరియు, 'ఆక్రమ్య-దోర్దండం' అనియుండుటంబట్టి తనకేలును శత్రురాజున కూఁతతోలగా నిచ్చువాఁడనియు నర్థమగుటచే వరరాజులను హస్తలాభుపమిచ్చి నేవించువాఁడనియు భవనిగలుగుచున్నది.

ద్వితీయార్థమున, ఇతరము లయిన శార్ఙ్గాద్యాయుధము లుండినను చక్రమే ముఖ్యాయుధముగాఁ గలవాఁడు విష్ణువని భావము. ఇచట, వై అనుపాదపూరణార్థకాక్షరమును నొకతటి జేర్చుకొనుటచేతను నొకతటి విడుచుటచేతను నర్థద్వయమున కాన్పించబయియున్నది.

శ్లో. బలినా విద్విషే పుంసే పదం దీయేత చేద్భువి,
మహత్త్వం ప్రాప్య సోఽల్పాఽపి విక్రమేణ శ్రియం హరేత్.

వ్యా.—బలినేతి. బలినా బలవతాఽపి రాజ్ఞా విద్విషే శత్రుభూతాయ పుంసే పురుషాయ అన్యస్మై రాజ్ఞే భువి, స్వకీయాయా మితి శేషః. పదం స్థానం దీయేతచేత్ తస్మి శత్రు రల్పాఽపి, కోశాదిభి రితి శేషః. తై రేవ మహత్త్వం ఆతిశయం ప్రాప్య విక్రమేణ పురుషకారకరణేన శ్రియం కోశాదిక్ హరేత్. శత్రుపాలనం స్వవినాశాయ భవతీతి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. బలినా వైరోచనేన కర్తా విద్విషే, పుంసే వామనరూపిణే హరయే భువి భూమా పదం చరణత్రితయసంమితం స్థానం దీయేత చేత్ సోఽల్పాఽపి వామనరూపాఽపి విక్రమేణ త్రివిక్రమావతారేణ మహత్త్వం మహాకారతాంప్రాప్య శ్రియం రాజ్యలక్షణాం హరేత్ స్వీకుర్యాత్.

టీ. బలినా=బలముగలరాజుచేసయినను, విద్విషే=శత్రువయిన, పుంసే=పురుషునికొఱకు, భువి=తనభూమియందు, పదం=స్థానము, దీయేతచేత్=ఇయ్యఁబడినట్లయిన, సః=ఆశత్రువు, అల్పాఽపి=కోశాదులచే నల్పఁడయినను, మహత్త్వం = గొప్పతనమును, ప్రాప్య=పొంది, విక్రమేణ=పరాక్రమముచేత, శ్రియం = భండారాదినంపదను, హరేత్=అవహరించును.

అర్థాంతరము. బలినా=బలిచక్రవర్తిచేత, విద్విషే=శత్రువైన, పుంసే = వామనరూపుఁడయిన పురుషోత్తమునికొఱకు, భువి=భూమియందు, పదం = మూఁడడుగులంత నేల, దీయేతచేత్=ఇయ్యఁబడినట్లయిన, సః=ఆవిష్టువు, అల్పాఽపి = వామనరూపుఁడయినను, మహత్త్వం=త్రివిక్రమత్వముచే గొప్పదనమును, ప్రాప్య=పొంది, శ్రియం=రాజ్యలక్ష్యిని, హరేత్=అవహరించును

తా. రాజు తానుబలవంతుఁడయ్యెనంటే శత్రువు బలహీనుఁ డనియెంచి తనదేశమందు శత్రువునకు కొంచెము భూమి నిచ్చెనేని, యాశత్రువు కోశాదులచేత బలము గలవాఁడయి క్రమముగా పూర్వమునందు విష్టువు బలిచక్రవర్తియైద్దడు వామనుఁడయి చని మూఁడడుగులనేలను యాదించి తోడనే మూఁడులోకములను ఆక్రమించినట్లు శత్రువు భూమిసంతయును ఆక్రమించును. శత్రు వెంతచిన్నవాఁ డయినను కొంచెమైనను స్థలమియ్యరాదు. బలిచక్రవర్తిని వామనమూర్తి జయించినకథ భాగవతాదులందు ప్రసిద్ధము.

శ్లో. నళినానాం నృపాణాం చ శ్రియం హి మహతా మపి,
మిత్రప్రతాపో భూయోఽపి వర్ధయత్యనిశోజ్జ్వలామ్. ౪౪

వ్యా.—నళినానామితి. హిమేన తుహినేన హతాం క్షిప్తాం, నిశాయాం రాత్రా
పుష్కలతీతి నిశోజ్జ్వలా సా న భవతీతి తథోక్తా. రాత్రా వద్దానా మవికాసా దితి
భావః. తాం నళినానాం వద్దానాం శ్రియం శోభాం భూయః పునః, ప్రభాత ఇత్యు
క్తః. మిత్రస్య సూర్యస్య ప్రతాపః తేజః కర్తృ వర్ధయతి. ఉదితే సూర్యే వద్దాని విక
సంతీ త్యుక్తః.

అన్యోఽప్యుక్తః. అనిశం ఆనవంతం ఉజ్జ్వలతీతి సా తథోక్తా తాం మహతాం
నృపాణాం శ్రియం కర్తృ మిత్రాణాం సుహృదాం ప్రతాపః పారుషం కర్తృ భూయోఽ
ధికం యథాతథా వర్ధయతి. 'పురుషృద్ధా'విత్పస్తాద్ధాతో ర్హైతుమత్వా ల్లట్. నాన
హాయ ముపేయాజ్జయశ్రీ రితిభావః.

టీ. హిమహతామపి - హిమ=మంచుచేత, హతామపి = క్షేణమునుబొందినట్టి,
అనిశోజ్జ్వలాం=రాత్రులందు ప్రకాశింపని, నళినానాం=కమలములయొక్క, శ్రియం =
కాంతిని, భూయోఽపి=మరల, అనఁగా ప్రాతఃకాలమందు, మిత్రప్రతాపః=మిత్ర =
సూర్యునియొక్క, ప్రతాపః=తేజస్సు, వర్ధయతి = పెంపొందుచున్నది.

అథాంతరము. అనిశోజ్జ్వలాం - అనిశ=ఎల్లప్పుడును, ఉజ్జ్వలాం=ప్రకాశించు
నట్టి, మహతాం=గొప్పవారైన, నృపాణాం = రాజులయొక్క, శ్రియం=సంపదను,
మిత్రప్రతాపః = స్నేహితులపారుషము, భూయః=అధికమానట్లుగా, వర్ధయతి = పెం
పొందుచున్నది.

తా. మంచుచే పెంపుబాసి రాత్రులందు ప్రకాశింపని తామరలకాంతిని సూర్యు
కాంతి మరల ప్రాతఃకాలమందు వృద్ధిబొందించునట్లు, మహాతులగు రాజులసంపదలను
సుహృదులు వృద్ధి బొందించు చున్నారు. సహాయసంపత్తిలేకయే జయలక్ష్మికలుగ నేరదని
భావము. మంచునకును తామరలకును విరోధముగనుక, తామరలు రాత్రులందు ప్రకాశిం
పక తమకు హితకరమైన సూర్యప్రభయందు ప్రకాశించుట స్వభావసిద్ధము. ౪౪

శ్లో. స్వస్థానా దవరో వ్యేత బలా త్పుంసా పరేణ యః,

అపారిజాతం న ప్రాహయః పార్థివం పాదపం చ తమ్ ౪౫

వ్యా.—స్వస్థానాదితి. యో నృపః పరేణ శత్రుభూతేన పుంసా పురుషేణ
కర్తృ స్వస్య స్థానాత్ రాజ్యలక్షణాత్ అపాదానాత్ బలా త్పత్వాతిశయా ద్ధేతోః
అవరోవ్యేత స్వస్థానా దవరోవ్యేత ఉన్ముత్యేత. పాదపం పాదం తురీయాంశం

పాతీతి పాదపః రాష్ట్రైకదేశపాలకః పార్థివం రాజానం అపారిజాతం ఆపగతశత్రు
సమూహం న ప్రాహుః. శత్రుక మే వాహు రిత్యర్థః. తం ప్రసిద్ధం పాదపం తరుం
చ ఆపారిజాతం పారిజాతో దేవతరుః న న భవతీ త్యపారిజాతః తం న ప్రాహుః. అసి
తు దేవతరు మే వాహురిత్యర్థః. యస్తరుః పరేణ పుంసా పరమపురుషేణ వాసుదేవేన
స్వస్య స్థానాత్ స్వర్గలక్షణాత్ బలా దవరోప్యేత ఉన్మాల్సే లేతి వ్యతిరేకేణ యో
జనా. అథవా యః స్వర్త్యమః పరేణ పుంసా కృష్ణేన బలాత్ స్వస్థానా దవరోప్యేత
తం అపారిజాతం న ప్రాహుః పారిజాత మేవాహుః. పార్థివం ధౌమం పాదపం చ
తరుం చ న ప్రాహుః. పురా కిల భార్యయా ప్రార్థ్యమానో దేవకీనందనః పారిజాతాఖ్య
దేవతరు మున్మా ల్యావసీం నీతవా నితి భారతీ కథా.

టీ. యః=విరాజా, పరేణ=శత్రువై న, పుంసా = పురుషునిచేత, స్వస్థానాత్=
తనరాజ్యమువలననుండి, బలాత్=బలిమివలన, ఆవరోప్యేత=త్రోయఁబడుచున్నాడో,
పాదపం=నాల్గింటినొక పాలుసురక్షించునట్టి, అనఁగా రాష్ట్రముం దొక కొంత ప్రదేశము
నకు దొరయైనట్టి, తం=ఆ, పార్థివం=రాజును, అపారిజాతం—అప=పోఁగొట్టఁబడిన,
అరి=శత్రువులయొక్క, జాతం=సమూహముకలవాఁడని (అనఁగా శత్రువులేనివాఁడని),
న ప్రాహుః=వలకరు.

ఆధాంతరము. యః=విప్రుడు, పరేణ=శ్రేష్ఠుఁడైనట్టి, పుంసా=పురుషునిచేత,
అనఁగా పురుషోత్తముఁడైన కృష్ణునిచేత, స్వస్థానాత్ = స్వర్గస్థానమునుండి, బలాత్=
బలిమివలన, ఆవరోప్యేత = భూమికిదింపఁబడుచున్నదో, తం=అట్టి, పాదపం = పృథ్వి
మును, పార్థివం=భూలోకమందు బుట్టినదానిగాను, అపారిజాతం = పారిజాతముకాద
నియును, న ప్రాహుః=చెప్పరు.

తా. శత్రు రాజుచే రాజ్యమునుండి వెడలఁగొట్టఁబడి కొంత ప్రదేశమునకు మా
త్రము ప్రభువుగానుండు రాజును శత్రువులేనివాఁడనియును, శ్రీకృష్ణునిచేత స్వర్లోక
ముననుండి భూలోకమునకుఁ దేఁబడిన కల్పవృక్షము పారిజాతవృక్షము కాదనియును
జెప్పరు. ఈకథ భాగవతాది గ్రంథములందు బ్రసిద్ధము. ౪౫

శ్లో. విరసప్రకృతి ర్భూపః సత్త్వవానసి సిన్ధువత్,
రాజ్ఞా స్వాస్త్యములేన యోభ్యతే మృదునాపిసః. ౪౬

వ్యా.—విరసప్రకృతిరితి. విరసప్రకృతిః నిర్గుణస్వభావః కౌదార్యవినయాది
గుణవిహీన ఇత్యర్థః. విరక్తప్రకృతి ర్వా భూపో రాజా సత్త్వవాన్ బలవా నసి సిన్ధుం
సముత్థేన స్వమధ్యజాతేన, స్వకులీనే నేత్యర్థః. మృదునా దుర్బలే నాపి రాజ్ఞా నృపేణ,

క్షోభ్యతే సంచాల్యతే. రాజ్ఞా గుణీనా అవహితేన భవితస్య మితి భావః. కథం? సింధుపత్ సముద్ర ఇవ. సోఽసి విరసప్రకృతిః లవణమయత్వా దమధురస్వభావః సత్త్వవాక్ మకరాదిజలగ్రహవాక్ స్వాంతసముద్ధేన స్వమధ్యసముద్ధేన మృదునా దర్శనీయే నాసి రాజ్ఞా చంద్రమసా క్షోభ్యతే కలుషీ క్రియతే. ఉదితే ఖలు చంద్రమన్యుదన్యా నుద్వేలో భవతి.

టీ. యః=విరాజా, విరసప్రకృతిః=గుణములేనిస్వభావముగల, (అనఁగా బొదా ర్యాదిగుణములులేనట్టి) లేక, విరస=విరక్తులైన, ప్రకృతిః=రాజ్యాంగములగు స్వామ్యాదులుకాని, పురజనులుకానిగలవాడో, సః=అట్టి, భూపః=రాజు, సత్త్వవానపి=బలముగలవాడైనను, స్వాస్తసముద్ధేన=స్వ=తనయొక్క, అంతఃమధ్యమందు (అనఁగా తన కులమందు), సముద్ధేన=పుట్టినట్టి, మృదునా=బలహీనుడైన, రాజ్ఞా=రాజుచేత, విరసప్రకృతిః=విరస=మిక్కిలియింపుటచే తీపులేనట్టి, ప్రకృతిః=స్వభావముగల, సత్త్వవాక్=మొనలిమొదలగు జలజంతువులుగల, సింధుపత్=సముద్రము, స్వాస్తసముద్ధేన=తనమధ్యమందుఁబుట్టినట్టి, మృదునా=మనోహరుడైన, రాజ్ఞా=చంద్రుని, క్షోభ్యతే=కలుషయుక్తుఁడుగాఁ జేయఁబడుచున్నాఁడు.

తా. మొనభృమొదలగు దుష్టజంతువులుగల సముద్రుఁడు తనలో పుట్టినట్టిమనోహరుడైన చంద్రునిచేత నేలాగున కలుషితుఁడగు చున్నాఁడో యవ్విధమున ప్రకృతిమండలమందనురాగములేనిరాజు బలవంతుడైనను తనకులమందుపుట్టిన బలహీనుడైన రాజుచేత జయింపఁబడుచున్నాఁడు. ప్రకృతిమండలమనఁగా:-“స్వామ్యమాత్యసుహృతోశ్రరాష్ట్రదుర్గభలానిచ, రాజ్యాజ్ఞాని ప్రకృతయః పారాణాంశ్రేణయోఽసి చ” అని అమరము. ప్రకృతిశబ్దము రాజ్యాంగములగు స్వామ్యాదులకును, పురుషజనులకును బేరగుచున్న. శ్లో. “స్వామ్యమాత్యశ్చరాష్ట్రంచ దుర్గం శోశో బలం సుహృత్, పరస్పరోపకారీదం సప్తాంగం రాజ్యముచ్యతే.” అని కామందకము. స్వామ్యాదు లొకరికొకరు పరకారవంతులై యుందురుగాన పరస్పర మనురాగముగలవారుగా నుండవలయును. పురజనులయందనురాగము గలిగి యుండవలయును. అట్లయ్యె నేని యారాజు దుర్జయుఁడుగానుండును.

౪౬

శ్లో. యస్య రాజ్ఞో నవనుభా సేవ్యా సుమనసాం గతైః,
ప్రపంచ బహుళదోషోత్థేః క్షయః స్యాత్తస్య మజ్జితే.

౪౭

వ్యా.—యస్యేతి. యస్య రాజ్ఞః నృపస్య వసుధా భూమిః సుమనసాం సుధియాం. విదుషా మితి యావత్. యద్వా సుమనసాం స్వచ్ఛచిత్తానాం పురుషాణాం

గణైః సమూహైః సేవ్యా అనుభవసీయా న భవతి. తస్య రాజ్ఞః స్వపస్య మండలే రాష్ట్రే, దేశే ఇతి యావత్ బహుళదోషోత్థః భూయిష్ఠపాపజాతః క్షయః క్షీణతా స్యాద్భవేత్ ధ్రువం నిశ్చితం దేవతానా మనర్చనా దపాలనా న్నహత్తనాం చ రాజ్ఞో రాష్ట్రం వినశ్యతీతి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. యస్య రాజ్ఞః చంద్రమసః నవసుధానవినామృతం సుమనసాం దేవానాం గణైః వహ్నిర్విదిభి సేవ్యా ఆస్వాద్యా స్యాత్ ధ్రువం భవతి. 'తం చ సోమం వపు ర్దేవాః పర్వాయే జానుపూర్వశ' ఇతి వ్యాసస్తరణా దితి భావః. తస్య చంద్రస్య మండలే బహుళదోషోత్థః కృష్ణపక్షరాత్రిజాతః క్షయః కళాహీనతా. 'నిష్పీతాంగః కలాశేష శ్చంద్రమా న ప్రకాశత' ఇతి స్తరణా దితి భావః.

టీ. యస్య=ఏ, రాజ్ఞః=రాజుయొక్క, వసుధా=భూమి, సుమనసాం=విద్వాంసులయొక్క, గణైః=గుంపులచేత, సేవ్యా=అనుభవించుచున్నది, నభవతి = కాదో, తస్య=ఆరాజుయొక్క, మల్లలే=రాష్ట్రమందు, బహుళదోషోత్థః = బహుళ=పొచ్చయిన, దోష=పాపముచేత, ఉత్థః=పుట్టినట్టి, క్షయః=నాశము, స్యాత్=అగును, ధ్రువం=నిశ్చయము.

అర్థాంతరము. యస్య=ఏ, రాజ్ఞః=చంద్రునియొక్క, నవసుధా=నూతనమైనయమృతము, సుమనసాం = దేవతలయొక్క, గణైః=సమూహములచేత, సేవ్యా=పానముచేయించుచున్నది, స్యాత్=అయ్యెనో, తస్య=ఆచంద్రునియొక్క, మల్లలే=బింబమందు, బహుళదోషోత్థః=బహుళ=కృష్ణపక్షమందలి, దోష=రాత్రివలన, ఉత్థః=కలిగిన, క్షయః=నాశము, అనఁగా కలాహీనత్వము, భవతి=అగును, ధ్రువం=నిజము.

తా. రాజగువాఁడుతనంపదను పండితులగువారికి ఉపయోగపఱచుకయుండెనేని, వారిరాజ్యము పాపాధిక్యముచేత కృష్ణపక్ష చంద్రుని కలలు నశించునటుల నశించును. చంద్రునియందుఁగల నూతనామృతమును దేవతలు క్రమముగా పానముచేయుటవలన బహుళపక్షమందు కలలునశించును. శ్లో. "అగ్నౌ హుతంచ దత్తంచ సర్వం సోమగతం భవేత్, తత్ర సోమస్సముత్పన్నః శీతాంశు ర్ద్విమలక్షణః, ఆప్తాశీలినహస్రాణి విస్తీర్ణ యోజనానితు, ప్రమాణం తత్ర విక్షేయం కలాః పఞ్చదశైవతు, షోడశాపి కలాప్యత్ర ఇత్యేకాపి విధిర్భవేత్, తంచ సోమం వపుర్యేవాః పర్వాయేజానుపూర్వశః, ప్రథమాం సిబలే పన్నీ ర్ద్వితీయాం సిబలే రవిః, విశ్వేదేహాశ్చృతీయాం తు చతుర్థాం సలిలాధి పః, పఞ్చమాంతు పషట్కారః షష్ఠీం సిబతి వానవః, సప్తమీం ఋషయో దేవా ఆప్తమీ మప్యత్రైకపాత్, నవమీం కృష్ణపక్షస్య యమఃప్రాశ్నాతివైకలాం, దశమీం సిబలే వా

యుః సి బ త్యే కాదశీ ముమా, ద్వాదశీం పితరస్సర్వే సమస్తైశ్చ విభాగతః, త్రయోదశీం
ధనాధ్యక్షః కుదేరః సి బలే కలాం, చతుర్దశీం పశుపతిః పంచదశ్యాం ప్రజాపతిః, సి
తైకకలా శేష శృద్ధిమాన ప్రకాశతే, కలా షోడశి కా యాసా త్వపః ప్రవిశతే సదా,
అమాయాంతు సదాసోమ ఓషధీః ప్రతిపద్యతే. అసి వ్యాసస్సృతియం దుండుటవలన
కృష్ణపక్షపాద్యమి మొదలుకొని అమావాస్యవఱకు చంద్రుని కలలను పరుసగా అగ్ని
రవి విశ్వేదేవ పరుణ పవట్రూర వాసవ ఋష్యజైకపా ద్యమ వాయు ఉమా పితృకుదేర
శంకర ప్రజాపతులు పానముచేయుదురు. ఇట్లు నశింపఁబడిన చంద్రుని పదియూటవకల
అమావాస్యయందు ఔషధములను నీరును బొందినవియై యావులచే భక్షింపఁబడి యా
యావులపాలు నెయ్యి యగ్నియందు బ్రాహ్మణులచేహోమముచేయఁబడుటచే మరల చం
ద్రుఁడు కలలను బొందును.

౪౩

శ్లో. అథః కుర్వన్ ప్రజా స్సర్వా బహుధా మహిమోల్బణః,
రాజా పర్వణి కస్తిం శ్చిద్భవే దహి భయాకులః.

౪౪

వ్యా.—అథః కుర్వన్నితి. బహుధా బహుప్రకారేణ మహిమ్నా మహత్వేన
తేజస్విత్యాదిరూపేణ ఉల్బణః వ్యక్తోఽసి. ని. 'స్ఫుటం ప్రవృత్త ముల్బణ' మి త్యమ
రః. రాజా నృపః సర్వాః ప్రజాః అధఃకుర్వన్ ప్రభావేన తిరస్కర్తున్ కస్తింశ్చిత్
పర్వణి కాలే. ని. 'పర్వ స్యాదుత్పవే గ్రంథౌ ప్రస్తావే లక్షణాంతరే, దర్శప్రతిపదో
స్సంధౌ విషువత్ప్రభృతావ పీతి విశ్వః. అహి భయాకులః అహిభయేన స్వపక్షోద్భూ
తభయేన. ని. 'మహిభుజా మహిభయం స్వపక్షప్రభవం భయమి త్యమరః. ఆకులో
భవేత్. విరక్తాను ప్రకృతిషు రాజా వినశ్యతీ త్యర్థః.

అన్యోఽవ్యర్థః. సర్వాః ప్రజాః భూమిస్థాన్ అధఃకుర్వన్-స్వస్య గగనసంచార
తయేతి భావః. బహూనాం ఓషధివనస్సత్యాదీనాం ధామ్నా ఆశ్రయేణ జీవనభూతేన
హిమేన తుహినేన ఉల్బణః రాజా చంద్రః కస్తింశ్చి త్వర్వణి పూర్ణిమాప్రతి పత్సంధౌ
అహిభయాత్ రాహూద్భూతా ద్భయాత్ ఆకులో భవేత్.

టీ. బహుధా=అనేకవిధములైన, మహిమోల్బణః = ప్రభావముచేత వ్యక్తుడై
నను, రాజా=రాజు, సర్వాః = సమస్తమైన, ప్రజాః=జనులను, అధఃకుర్వన్ = మహి
మచే తిరస్కరించినవాడై, కస్తింశ్చిత్ = ఒకానొక, పర్వణి = కాలమందు, అహి
భయాకులః - అహిభయ = తనపక్షమందుఁగలిగిన భయముచేత, ఆకులః=దుఃఖముగల
వాఁడు, భవేత్ = అగుచున్నాఁడు.

అథాంతరము. సర్వాః = సమస్తమైన, ప్రజాః=(భూమియందుగల) ప్రజలను, అభివర్ణః=క్రిందుచేయుచు, అనఁగా తాను మింటనుండుటచే జనులను క్రిందుగాఁ జేయుచు, బహుభా మహిమోల్బణః=బహు=అనేకములైన యోషధులు మొదలగువానికి, ధామ=ఆశ్రయమైన, హిమ=మంచుచేత, ఉల్బణః=ఎక్కువైనట్టి, రాజా=చంద్రుఁడు, కస్తింశ్చిత్ = ఒకానొక, పర్వణి = పూర్ణిమాప్రతిపత్సంధియందు, అహిభయాతులః - అహి = సర్పకారుఁడైనరాహువువలన, భయ = భీతిచేత, ఆతులః = చింతగలవాఁడు, భవేత్ = అగును.

తా. భూలోకమందు గల జనుల నందఱను క్రిందుగానుండునట్లుచేసి నింగిని వెలుంగుచుండు చంద్రుఁడు ఒకానొక పర్వ కాలమున రాహుగ్రహముచే గ్రసించఁబడు నట్లు, తనబాహుబలిమిచే జనులనందఱను ధిక్కరించియుండురాజు, ఒకానొక కాల మందు రాష్ట్రములొకరిగిన కలతచేత చిక్కువడును. శ్లో. “హిరణ్య ధాన్య వస్త్రాణి వాహనాని తదైవత, తథాన్యేద్రవ్య నిచయా ప్రజాత స్సంభవన్తిహి, వార్తాం ప్రసా ధయేన్మిత్యం వార్తావై లోకసంశ్రయః, ప్రజాయాం వ్యసనస్థాయాం నశిష్యేదపి సిద్ధ్య తి.” అని కామందకము. బంగారు, ధాన్యము, వస్త్రములు, వాహనములు మొదలగునవియన్నియు రాజునకుఁ బ్రజలవలననే కలుగుచున్నవిగాన యట్టిప్రజలు విరక్తులై నచో రాజునకు తొందర గలుగుననియు నట్టిప్రజలను రాజు చక్కఁగా పాలించవలయు ననియును భావము.

శ్లో. మహతా కరపాతేన సర్వం వసుమతాం హరన్,

సంపూర్ణోఽప్యశ్చ తే రాజా కలాయాః శ్చయ మన్వహమ్. ౪౯

వ్యా.—మహతేతి. సంపూర్ణోఽపి-కోకాదిభిరితి శేషః. రాజా నృపః మహతా అమర్యాదేన కరపాతేన శుల్కాది భాగధేయకల్పనయా హేతునా. ని. ‘భాగధేయః కరో బలిరిత్యమరః-వసుమతాం ధనినాం. ని. ‘వసు ర్మయూఖాగ్నిధనాభిధేయే’ ప్రిత్యమరః. సర్వం ధనం ఆహరన్ అన్వహంప్రత్యహం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. ‘నపుంసక స్యాదన్యతరస్యా’మితి టచ్ ప్రత్యయ స్సమాసాంతః. కళయా విత్తవృద్ధ్యా.ని. ‘కళా శిల్పే విత్తవృద్ధ్యాంచంద్రాంశే శకలేకశే’త్యమరః. శ్చయం నాశం అశ్చ తే ప్రాప్నోతి. ప్రకృతిమూలత్వా ద్రాజవద స్మృతి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. మహతాకరపాతేనకిరణప్రసారణేనహేతునా వసుమతాం లేజ స్వినాం భౌమాదీనాం సర్వం లేజో హర న్నాచ్ఛాదయన్ రాజా చంద్రః అన్వహం కలయా స్వలేజోశేన శ్చయం అశ్చ తే త్లేజో భవతి. క్రమేణ దేవైః పీయమానత్వా దితి భావః.

టీ. రాజా = రాజు, సంపూర్ణోఽపి = ధనాదులచేనిండినవాడైనను, మహతా = చాలయెక్కువైన, కరపాలేన - కర = కప్పముయొక్క, పాలేన = కల్పించుటచేత, వసుమతా = ధనవంతులయొక్క, సర్వం = రొక్కమంతయును, హరక్ = అపహరించిన వాడై, అన్యహం = ఎల్లప్పుడును, కలయా = ధనాభివృద్ధియొక్క, క్షయం = నాశమును, అశ్నుతే = పొందుచున్నాడు. “కలాశిల్పే విత్తవృద్ధ్యాం చంద్రాంశే శకలే కలా” అని యుచరము.

అర్థాంతరము. మహతా = అధికమైన, కరపాలేన - కర = కిరణములయొక్క, పాలేన = ప్రసరణముచేత, వసుమతా = తేజస్సుగల గ్రహములయొక్కయు నక్షత్రముల యొక్కయు, సర్వం = ననుత్తమైనకాంతిని, హరక్ = పరిహరించుచుండు, రాజా = చంద్రుడు, అన్యహం = సర్వదా, కలయా = తనకాంతిచేత, క్షయం = నాశమును, అశ్నుతే = పొందుచున్నాడు.

తా. మిక్కిలియెక్కువయైన కిరణప్రసరణములచేత తేజస్సుగల యితర గ్రహ నక్షత్రముల నాచ్ఛాదించుచుండు చంద్రుడు కృష్ణవక్షుమందు సర్వదా క్షీణించునట్లు, తన యధికారము చెల్లుచున్నదని ధనికులవలననుండి హెచ్చైనవన్నను గొనురాజు ధన నాశమును జెందును. “శ్లో. యత్పృథివ్యాం పీహియవం హిరణ్యం పశవస్త్రియః, ఏకస్యాపి నవర్యాప్తం తస్మా దతితృషాం తృజేత్. వరాం వినీతః సమువైతి నేవృతాం మహిపతీనాం వినయోహి భూవణం, ప్రవృత్తదానో మృదుసంచరత్కరః కరీష భద్రో వినయేన శోభతే.” అని కామందకము. భూమిలోఁగల భోగ్యవస్తువులన్నియు ఆశగలయొక నికే చాలకుండుటచే రాజగువాడు కొంచెముగా వస్తునుతీసికొని ప్రజలను బోషింప వలయుననియు గర్వముచేత లేజోవంతుల నాక్షేపింపరాదనియును భావము. ౪౯

శ్లో. యో హీనస్య ప్రతాపేన రాజా సన్ పరిభూయతే,

సతు నక్షత్రగోష్ఠీషు లేజన్వీతి ప్రకీర్యతే.

౫౦

వ్యా. — య ఇతి. యః పురుషః స్వయం రాజా సక్ నృపోఽపి హీనస్య ధనా దిభిర్జన్తనా వా నికృష్టస్య రాజ్ఞః ప్రతాపేన పారుషేణ పరిభూయతే తిరస్క్రియతే. స తు సోఽపి. తుశబ్దోఽపి శబ్దార్థః. క్షత్రాణాం క్షత్రియాణాం గోష్ఠీషు సల్లాపేషు, క్షత్రియసంఘేష్వి త్యర్థః. ఆథవా క్షత్రగోష్ఠీషు క్షత్రియసభాషు లేజన్వీ పారుషవా నితి న ప్రకీర్యతే నాఖ్యాయతే యద్యయం లేజన్వీ స్సా త్కథం హీనే నావ మస్యేతే త్యర్థాపత్తి రనుమానం వా ప్రమాణ మిత్యర్థః.

అన్యోఽన్యర్థః. య శ్చంద్రః స్వయం రాజా సక విరాజమానోఽపి అహీనస్య సర్వశ్రేష్ఠస్య, రాహో రితి యావత్. ప్రతాపేన పరిభూయతే. స చంద్రః నక్షత్రాణాం గోష్ఠీషు సభాను. ని. 'గోష్ఠీ సభాయాం సల్లాప' ఇతి విశ్వః. తేజస్వీప్రకాశవానితి ప్రకీర్త్యతే ఆఖ్యాయతే. పూర్ణస్యైవ చంద్రస్య రాహుణా పరిభూయమానత్వాదితి భావః.

టీ. యః=విపురుషుడు, రాజాసక=రాజైనవాడైనను, హీనస్య=ధనముచేతగాని కులముచేతగాని హీనుడైనరాజుయొక్క, ప్రతాపేన=పౌరుషముచేత, పరిభూయతే=తిరస్కరింపఁబడుచున్నాడో, సతు=ఆరాజును, నక్షత్రగోష్ఠీషు=క్షత్రియుల పరస్పరవాక్యములందుఁగాని, లేక సభలయందుఁగాని, తేజస్వీతి=పరాక్రమముగలవాడని, నప్రకీర్త్యతే=పొగడఁబడఁడు.

ఆర్థాంతరము. యః=విచంద్రుడు, రాజా సక = ప్రకాశించువాడైనను, అహీనస్య = సర్వశ్రేష్ఠముయొక్క, అనఁగా రాహువుయొక్క, ప్రతాపేన = ప్రభావముచేత, పరిభూయతే = తిరస్కరింపఁబడుచున్నాడో, సః = అట్టిచంద్రుడు, నక్షత్రగోష్ఠీషు = చుక్కలయొలగములందు, తేజస్వీతి = కాంతిగలవాడని, ప్రకీర్త్యతే=పొగడఁబడుచున్నాడు.

తా. స్వయముగా రాజైనవాడు ధనాదులచే హీనుడైన యొకనిచే పరాభూతుడయ్యెనేని యట్టిరాజును క్షత్రియుల సభలయందు పరాక్రమవంతుడని మెచ్చుకొనరు. బలవంతుడగునేని యల్పనకు లోఁబడునా యని యనుమానము గలుగునని భావము. చంద్రుడు సంపూర్ణముగ ప్రకాశించుచు పూర్ణమితిథియందే రాహువుచే గ్రహింపఁబడుచున్నాడని యర్థము.

శ్లో. ఆరభ్యతే మహాత్కార్యం యైః శుద్రై రపి

తే చక్రవర్తిన్ భూత్వా జాయంతే భద్రభాజనమ్. ౫౧

వ్యా.—ఆరభ్యత ఇతి. శుద్రైః నికృష్టై రపి పార్థివైః రాజభిః మహా దధికం యత్కార్యం ఉక్తం ఆరభ్యతే ఉపక్రమ్యతే. తే నృపాః, చక్రవర్తి న స్సార్వభౌమాః భూత్వా భద్రస్య మంగళస్య రాజ్యలక్ష్మీరూపస్య భాజనం పాత్రం జాయంతే. చంద్రభాజన మితిపాతే చంద్ర స్వాహ్లాదనస్య భాజనం జాయతే. స్వయ మల్పాఽపి మహాత్కర్త కృత్యా సార్వభౌమోఽభూ దితి తం సర్వే ప్యాహ్లాదయంతీ త్యర్థః. అథవా చంద్రస్య కర్పూరస్యభాజనం జాయంతే కర్పూరభక్షయోగ్యా భవంతీ త్యర్థః. ని. ఘనసారశ్చంద్ర సంజ్ఞ'ఇత్యుపరః. 'ఉద్యోగినం పురుషసింహ మువైతి లక్ష్మీ' రితి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. పార్థివైః పృథివ్యాం సంభూతైః క్షుద్రైస్సూక్తైః, పరమాణుభి
త్యర్థః. మహతో ఘటాదే ర్యత్కార్యమారభ్యతే. తే పరమాణవః చక్రే చక్రభ్రమణేరి
వర్తంత ఇతి తథోక్తా భూత్వా, మృత్పిండత్వేన పరిణమ్య, చక్ర మధిష్ఠాయే త్యర్థః.
చందయతీతి చంద్రః, 'చది ఆహ్లాదన' ఇత్యస్తా ధాతోరాణాదితో రప్రత్యయః. తద్భా
జనం జాయంతే భద్రభాజన మితి పారస్తు నిగమవ్యాఖ్యానం. తే భాజనం జాయంత
ఇత్యయంప్రయోగో 'వేదాః ప్రమాణం' 'స్తృతయః ప్రమాణ' మితివ త్సాధుః.

టీ. క్షుద్రైః=సిచులైన, రాజభిరసి = రాజులచేతనైనను, మహత్ = ఎక్కు
వైన, కార్యం=పని, ఆరభ్యతే=చేయనుద్యమింపఁబడెనేని, తే = ఆరాజులు, చక్ర
వర్తనః = సార్వభౌములు, భూత్వా = అయి, * భద్రభాజనం = మంగళమునకుఁ
బాత్రముగా, జాయంతే = అగుచున్నారు.

అథాంతరము. పార్థివైః=పృథివియందుఁబుట్టిన, క్షుద్రైరసి = కొంచెములైన.
పరమాణువులచేతనైనను, మహత్కార్యం = గొప్పదగు ఘటము మొదలగు కార్యము,
ఆరభ్యతే = ప్రారంభింపఁబడెనేని, తే=ఆపరమాణువులు, చక్రవర్తనః-చక్ర=ఘమ్రు
వానిసారయందు, వర్తనః=ఁడునునవియై, అనఁగా ముద్దగాచేయఁబడి చక్రమందుంపఁ
బడినవియై, భద్రభాజనం=శుభమైనపాత్రగా, జాయంతే=అగుచున్నవి. "తేభద్రభా
జనం" అనుప్రయోగము, "వేదాః ప్రమాణం స్తృతయః ప్రమాణం" అనునట్లు సాధు
వుగా గ్రహింపఁదగు.

తా. మిక్కిలి సూక్ష్మములైన భూపరమాణువులు పిండభావమునుబొంది సారె
యందుండి సంతోషకరమైన ఘటాదిమహద్భావమును బొందులాగున రాజులగువారు
కొంచెముబలముగలవారై యుండినను, గొప్పకార్యము నారంభించిరేని సార్వభౌమ
పదవిని బొందుదురు. "ఉద్యమేనహి సిద్ధ్యన్తి కార్యాణి నమనోరథైః" "ఉద్యోగినం
పురుషసింహ ముపైతి లక్ష్మీః" అని యుండుటచే నెట్టియల్పుఁడైననుచక్కఁగాపాటుబడి
గౌరవమును సంపాదించుకొనవలయునుగాని సోమరితనముతో నుండరాదు. ౫౦

శ్లో. వశీకరోతి పురుషః సమస్తానపి దానవాన్,

స్వమహిమ్నా తథా హన్తి సమస్తానపి దానవాన్.

౫౧

వ్యా.—వశీకరితి దానవాన్ వితరణవాన్ పురుషః సమస్తానఖిలా నపి జనాన్
వశీకరోతి స్వాధీనా న్కరోతి. అథాతతద్భావే చ్ఛ్విః. 'దానేన ద్విషంతో మిత్రాభవం'
తీతి శ్రుతేః. తథాపి స్వమహిమ్నా దాతృత్వలక్షణేన సమస్తా నఖిలాన్ దానవాన్

* చంద్రభాజనం=ఆహ్లాదమునకుఁగాని, లేక కర్పూరమునకుఁగాని యర్ఘ్యమును.

దానవసమానాక్ శత్రుఁ హంతి హింసతి. యథా పశీకరోతి తథా హింసతీత్యర్థః. 'సామ్నా భేదేన దానేన సమస్తై రథవా పృథక్, విజేతుం ప్రయతే తారీ న్న యుద్ధేన కదాచనే'తి మనుస్మరణా దితి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. పూర్ణత్వాత్ పురి శయనా ద్వా పురుషః పరమాత్మా హరిః స్వస్య మహిమ్నా వ్యాపకత్వేన మాయయా వా సమస్తా నపి ప్రాణివర్గాక్ పశీకరోతి స్వ మాయా యత్తాక్ కరోతి. 'మమ మాయాదురత్యయే'తి భగవద్వచనా దితిభావః. తథా స్వమహిమ్నా స్వసామర్థ్యేన దానవాక్ వితరణగుణవాక్ విదారణగుణవా న్వా భూత్వా సమస్తా నపి దానవాక్ దనుజాక్ హంతి. 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినా శాయ చ దుష్కృతాం, ధర్త సంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగ' ఇతి స్మరణా దితి భావః.

టీ. దానవాక్ = ఈవిగల, పురుషః = మనుష్యుఁడు, సమస్తా నపి = అందఱను, పశీకరోతి = స్వాధీనులనుగాఁ జేసికొనుచున్నాఁడు. తథా = అట్లే, సమస్తానపి = సమస్త మైన, దానవాక్ = రాక్షసులుగ్గు లగుశత్రువులను, స్వమహిమ్నా = తమ దానమాహా త్మ్యముచేత, హన్తి = చంపుచున్నారు.

అర్థాంతరము. పురుషః = పూర్ణుఁడగుటచేతను, శరీరములనుండుటచేతను బురుష వాఁగుఁడగు విష్ణువు, స్వమహిమ్నా = తనగొప్పతనముచేత, లేక మాయచేత, సమస్తానపి = సకలప్రాణినమూహములను, పశీకరోతి = తనమాయకు లోఁబడినవానినిగాఁ జేయుచు న్నాఁడు. తథా = అలాగుననే, దానవాక్ = ఈవిగలవాఁడై, లేక విదారణగుణముగల వాఁడై, సమస్తానపి = సమస్తమైన, దానవాక్ = రాక్షసులను, హన్తి = చంపుచున్నాఁడు.

తా. పరమాత్మయగు విష్ణువు తనమాయాబలముచే సకలప్రాణులను వశముచేసి కొని సాధురక్షణముకై రాక్షసులను శిక్షించునట్లు పురుషుఁడు వితరణశీలుఁడై, తనమా హాత్మ్యముచేత నందఱను వశపఱచుకొని రాక్షసులతో సమానులగుశత్రువులను జయించ వలయును.

శ్లో. యత్ర స్తృతేఽపి నారీణాం నిర్వృతిం లభతే మనః,
సదర్శకోపమానానాం సీమా పురుష ఉచ్యతే.

౫౩

వ్యా.—యత్రేతి. యత్ర యస్మిక్ రాజ్ఞి స్తృతే సతి అరీణాం ప్రతిపక్షీ ణాం మనః కర్తృ నిర్వృతిం సుఖం న లభతే న ప్రాప్నోతి. సః స్తృతః పురుషః దర్శకోపమానానాం దర్శ స్సహసం కోపో రోషః రణనిర్వృతివిషయః మానః క్షత్రి

యోఽహ మిత్యభిమానః ఏతేషాం గుణానాం సీమాపరా కాష్ఠే త్యుచ్యతే. నిరతిశయ యుద్ధోత్సాహాదిగుణవానితి కథ్యత ఇత్యర్థః.

అన్యోఽప్యర్థః. యత్ర యస్మిన్ సుందరే పురుషే స్తృలే సతి నారీణాం కామి నీనాం మనః చిత్తం నిర్వృతిం సుఖం లభతే. స పురుషః నరః దర్శకః కామః స ఉపమానం యేషాం తేషాం కామసదృశానాం సీమా అవధి రుచ్యతే. గుణిన్యోఽభినం ద్యంత ఇతి భావః.

టీ. యత్ర=ఏరాజు, స్తృలేసతి = స్తరింపఁబడినవాఁడు కాఁగా, అరీణాం= శత్రువులయొక్క., మనః=మనస్సు, నిర్వృతిం=సుఖమును, నలభతే = పొందఁదో, నః పురుషః = ఆరాజు, దర్శకోపమానానాం = సామాన రోష అభిమాన గుణములకు, సీమా=ఎల్లయని, ఉచ్యతే = చెప్పఁబడుచున్నాఁడు. అనఁగా నెక్కువైన యుద్ధోత్సా హాదిగుణములుగలవాఁడని పొగడఁబడుచున్నాఁడు.

ఆధ్వాంతరము. యత్ర=ఏసుందరపురుషుఁడు, స్తృలేసతి = స్తరింపఁబడినవాఁ డుకాఁగా, నారీణాం=స్త్రీలయొక్క, మనః = మనస్సు, నిర్వృతిం = సుఖమును, లభతే=పొందుచున్నదో, నఃపురుషః = ఆపురుషుఁడు, దర్శకోపమానానాం-దర్శక = మన్తధునితోడ, ఉపమానానాం=సమాన లగువారికి, సీమా = ఎల్లయని, ఉచ్యతే = చలకబడును.

తా. ఏరాజును దలంచుకొన్నంతలోనే శత్రువులమనస్సు కలతనొందునో యా రాజే సామానమును రోషమును అభిమానముగల వారలలో శ్రేష్ఠుఁడనియును, ఏపు రుషుని దలంచినంతనే స్త్రీలమనంబు సుఖంబునొందునో అట్టిపురుషుఁడే సుందరముగల వారలలో శ్రేష్ఠుఁడనియును భావము.

శ్లో. భ్రమేణ మహితం నీచై ర్గత్యే వాదాయ జీవనమ్,

తేత్రే దత్తే ఘటియన్త మతేత్రే బాలిశోజనః.

౫౪

వ్యా — భ్రమేణేతి. ఘటియన్త్రం నామనూపాదిభ్యో జలూద్ధారణయన్త్రం. ని. 'ఉద్ధాటనం ఘటియన్త్రం సలిఖాద్వాహనం ప్రహే' రిత్యమరః. ఘటియన్త్రం కర్తృ స్వయం. నీచైః నీచప్రదేశంగత్వా మహితం పూజితం స్నానాదికర్తార్హం జీవనం జలం కర్తృభూతం భ్రమేణ భ్రమణేన హేతునా ఆదాయ తేత్రే కేదారాదా దత్తే దదాతి.' బాలిశో జనః అజ్ఞో జనః. ని. 'అజ్ఞే మూఢయథాశత మూర్ఖవైధేయబాలి శా' ఇత్యమరః. నీచై ర్నికృష్టం పురుషం గత్వా తస్మా న్మహితం జీవనం జీవనహేతుం కథం నామ ఆదాయ స్వీకృత్య భ్రమేణ భాగిత్యా. అవివేకేనేతి యావత్. అతేత్రే

అపాత్రే భాత్రాదా జనే దత్తే దదాతి ఘటియంత్రంతే త్రే దత్తే బాలిశస్తు అక్షేత్రే దత్త ఇతి ఘటియంత్రా దపి బాలిశస్య నికృష్టత్వ మితి భావోద్వస్యతే.

టీ. ఘటియంత్రం = ఏతము అను జలయంత్రము, నీచైః = క్రిందుగా, అనఁగా బావిలోనికి, గత్వా = పోయి, మహితం = పూజింపఁదగిన, అనఁగా స్నానాదులకు యోగ్యమైన, జీవనం = నీటిని, భ్రమేణ = తిరుగుటచేత, ఆదాయ = తీసికొని, క్షేత్రే = పంట భూమియందు, దత్తే = విడుచుచున్నది.

అర్థాంతరము. బాలిశః = తెలియనివాఁడు, నీచైః = కొఱిగానివానిని, గత్వా = పొంది, మహితం = యోగ్యమైన, జీవనం = బ్రతుకును, ఆదాయ = ప్రయాసచే సంపాదించి, భ్రమేణ = బ్రాంతిచేత, అనఁగా నవి వేకముచేత, అక్షేత్రే = పాత్రలు కానియట్టి జనులందు, దత్తే = ఇచ్చుచున్నాఁడు.

తా. జలయంత్రము, లోకతుగానుండు బావిలోవలికి తిరుగుడు మూలకముగా దిగి అందలి నీటిని పంటభూముల కొనంగుచున్నది. మూర్ఖుఁడగువాఁడు, నీచునియొద్దకేగి వానివలన తనజీవనమునకు వలయుదానిని గ్రహించి మోహముచే నపాత్రులగు నటులు విటులు వారపథులు మొదలగువారికి నిచ్చుచున్నాఁడు. ఇందు మూర్ఖుఁడును జలయంత్రమును నీచజీవన గ్రహణమందు సమానులైనను జలయంత్రము సుక్షేత్రమున కుపయోగమగుటచే అపాత్రుల కుపయోగమగు మూర్ఖునికంటె నుత్తమం బని భావము.

వ్యాఖ్యానమున అపాత్రులగు భాత్రాదులకు మూర్ఖుఁడు జీవనమిచ్చుచున్నాఁడని వ్రాసినారు. భాత్రాదులను అపాత్రులనుట లోకశాస్త్ర విరుద్ధము కద?

శ్లో. అధిగమ్యాశు గోలక్ష మేకశ్శామ్యతి మార్గణః,

అధిగమ్యాశు గోలక్ష మేకశ్శామ్యతి మార్గణః.

౫౫

వ్యా.—అధిగమ్యేతి. ఆశుగః శీఘ్రగామి ఏకో మార్గణశ్వరః ని. 'కలంబ మార్గణశరా' ఇత్యమరః. లక్షం శరవ్యం అధిగమ్య ప్రాప్య. ని. 'లక్ష్యం లక్షం శరవ్యం' చేత్యమరః. శామ్యతి-గచ్ఛతీ త్యర్థః. ఏకః అన్యో మార్గణః యాచకః ఆశు శీఘ్రం యాచనాకాల ఏవ గవాం వశూనాం, ధేనూనా మిత్యర్థః. లక్షం-లక్షసంఖ్యా గావ ఇత్యర్థః. అధిగమ్య లభ్యా శామ్యతి ఆత్మప్రోభవతి. సముద్దగయమకం.

టీ. ఆశుగః = శీఘ్రముగా పోవుచుండు, ఏకః = ఒకఁడైన, మార్గణః = బాణము, లక్షం = గుఱిని, అధిగమ్య = పొంది, శామ్యతి = శాంతిని బొందుచున్నది.

అర్థాంతరము. ఏకః = వేటొకఁడైన, మార్గణః = యాచకుఁడు, ఆశు = శీఘ్రముగా, గోలక్షం = లక్షగోవులను, అధిగమ్య = సంపాదించి, శామ్యతి = సంతృప్తిని బొందుచున్నాఁడు.

తా. బాణమువలెనే తిరుగుచునుండు యాచకుఁడు బాణమేలాగున గుఱిసిజేంది యూరకుండునో, అట్లే యాచకుఁడును లక్ష గోవులను సంపాదించుకగాని శాంతిని బొందఁడు. ఇందు సమద్దకయమక మను శబ్దాలంకారము గలదు. మఱియు నీశ్లోకము గోమూత్రికాబంధమునకును దగియున్నది.

శ్లో. ఇన స్సవీవ సేవోయ స్వలోకేన సుధా ముచా,
ద్విజేంద్రమణ్డలం క్షీణం సమగ్రయతి సంపదా.

౫౬

వ్యా.—ఇనఇతి. సుధాం సుధోపమా న్వాహారాదీన్ ముంచతి దదాతీతి సుధాముక్ తేన సుధాముచా స్వలోకేన స్వేషాం స్వకీయానాం బంధూనాం లోకేన జనేన స ఏవ నాన్యః ఇనః ప్రభుః. ని. 'ఇన స్సూర్యే ప్రభా'విత్త్యమరః. నేవ్యః ఆశ్రయణీయః యః ప్రభుః క్షీణం దరిద్రం ద్విజేంద్రాణాం విప్రోత్తమానాం మండల సమూహం సంపదా స్వకీయయా కరణేన సమగ్రయతి సమృద్ధం కరోతి. సమగ్రశబ్దా త్రత్కరోతీతి బ్యంతా ల్లట్.

అన్యోఽవ్యర్థః. స్వస్య లోకః స్వజనః, భక్తజన ఇత్యర్థః. తేన స్వలోకేన కర్తా స ఏవ ఇనః సూర్యః నేవ్యః ఉపాన్యః, య స్సూర్య స్సుధాముచా చంద్రకిరణ రూపేణ అమృతస్రావిణ్యా సంపదా కిరణసమృద్ధ్యా క్షీణం నష్టకళం ద్విజేంద్రమండలం చంద్రబింబం సమగ్రయతి సంపూర్ణం కరోతి, శుక్లవక్షే సూర్యః ఖలం స్వలేఖ సా వర్ధయతి. ఆత్ర వరాహమిహిరః. 'సలిలమయే శశిని రవే ద్ధీ తయో మూర్ఛితా స్తమో వైశం, త్వవయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిరస్యాంతః.'

టీ. యః=ఏపురుషుఁడు, క్షీణం = దరిద్రమైన, ద్విజేంద్రమండలం—ద్విజేంద్ర = బ్రాహ్మణోత్తములయొక్క, మణ్డలం = సమూహమును, సంపదా = సమృద్ధిచేత, సమగ్రయతి = పూర్ణస్థిగాఁజేయుచున్నాడో, సవీవ = అట్టి, ఇనః=దొర, సుధాముచా=పాలునుబోలి పలుకునట్టి, స్వలోకేన=బంధుజనముచేత, నేవ్యః = ఆశ్రయించు దగినవాఁడగుచున్నాడు.

అర్థాంతరము. యః=ఏసూర్యుఁడు, సుధాముచా=చంద్రకిరణరూపమైన యమృతమును స్రవించునట్టి, సంపదా=కిరణసమృద్ధిచేత, క్షీణం=నష్టమైన, ద్విజేంద్రమణ్డలం = చంద్రమండలమును, సమగ్రయతి=సంపూర్ణముగాఁ జేయుచున్నాడో, సః=అట్టి, ఇనఏవ = సూర్యుడే, స్వలోకేన=తనభక్తజనముచేత, నేవ్యః = నేమింపదగినవాఁడగుచున్నాడు.

తా. అమృతము నుత్పాదించు స్వకీరణములచేత కృష్ణపతనమందు తీణదశనొందిన చంద్రమండలమును సంపూర్ణముగా నొనర్చు సూర్యుఁడు స్వభక్తజనములచే నెట్లు నేపించఁదగినవాఁడో యట్లే తనసంపదచేత బ్రాహ్మణులను పూర్ణమనోరథులనుగాఁజేయు ప్రభువే హితముగాఁ బలుకుచుండుస్వబంధుజనముచేత నేపించఁదగినవాఁడగుచున్నాఁడు. త్తయమొందిన చంద్రుఁడు సూర్యకీరణములచేతనే మరల కలాపంతుఁడగుచున్నాఁడనుటకుఁ బ్రమాణము. “శ్లో. సలిమయే శశినిరవే ద్దీధితయో మూర్ఖితాస్తమో నైశం, తవ యన్తి దర్శణోదరనిహితా ఇవ మన్దిరస్మాన్తః.” అని పరాహమహిరాచార్యులు చెప్పియుండుటచే, జలరూపమగు చంద్రమండలమందు సూర్యకీరణములు పడుటవలన నింటిలోపలియద్దమునందు ప్రతిఫలించిన సూర్యకీరణము లాయింట్లంగల చీకటి నెట్లు హరించునో యట్లే రాత్రిగలిగిన చీకటిని పరిహరించు నని దెలియవలయును.

శ్లో. బాల్యే కామ మమృత్తోస్తు వృద్ధస్సాస్య దధికం జడః,

స్వాస్తశ్చ కృష్ణరూపశ్చే త్స్యా త్సరాజా ద్విజన్తనామ్. ౨౭

బాల్యఇతి.—బాల్యే అనువనీతత్వే కామం యథేచ్ఛం ఆపృత్తో వృత్తిహీనః, సదాచారరహిత ఇత్యర్థః. అస్తు ‘ప్రాగుపనయనా త్కామచారవా’ నితి గౌతమ స్మరణాత్. వృద్ధః వార్ధిక్యవాన్ భూత్వా అక మత్యర్థం జడః కర్మానుష్ఠాచానమర్థస్సాస్యత్. తథాపి స్వాంతః స్వస్య హృదయే కృష్ణస్య విష్ణోః రూపం ఆకారో యస్య తథోక్తః. స్వహృదయే పరమాత్మోపాసనావాం శ్చే దిత్యర్థః. స పురుషః ద్విజన్తనాం బ్రాహ్మణానాం త్రైవర్ణికానాం వా రాజా స్సాత్. శ్రేష్ఠస్సాస్య దితి భావః. సర్వేషాం కర్తృణా మప్యాత్మ భావనాయాః పరమధర్మత్వా దితి భావః. అత్రాహ యాజ్ఞవల్క్యుః. ‘ఇశ్యాచారదమాహింసాదానస్వాధ్యాయకర్తృణాం, ఆయం తు పరమో ధర్మో యద్యోగే నాత్మదర్శన’ మితి.

అనోఽవృద్ధః. బాల్యే శుక్లవక్షాదౌ ఆపృత్తఃపర్వలహీనః అస్తు, వృద్ధః సంపూర్ణకళో భూత్వా అధికం జడః శిశురః శీత ఇత్యర్థః. ని. ‘సుమమ శ్శిశురో జడ’ ఇత్యమరః. స్సాత్ - స్వాంతః స్వమధ్యే కృష్ణరూపః క్యామాకారః, తస్య కళజ్జిత్వాదితి భావః, సచంద్రః ద్విజన్తనాం బ్రాహ్మణానాం రాజా స్వామీ ప్రభుః స్స్యాత్—సోమోస్తాకం బ్రాహ్మణానాం రాజేతిత్ర తేః. దర్శపూర్ణమాసాదియాగహేతుతయాచంద్రస్య ద్విజరాజత్వమ్.

టీ. బాల్యే = ఉపనయనము కాకమున్ను, కామం=ఇచ్ఛపచ్చినట్లుగా, ఆపృత్తః = ఆచారహీనుఁడు, అస్తు=కావచ్చును. వృద్ధః=సుదుసలియై, అధికం=మిక్కిలి,

జడః=అసమర్థుడు, స్వాత్ = కావచ్చును. (తథాపి=అట్లయినను) స్వాంతః = తనహృదయమందు, కృష్ణరూపః = కృష్ణ=విష్ణువుయొక్క, రూపః = ఆకారము గలవాఁడు, అనఁగా పరమాత్మను ధ్యానించువాఁడు, చేత్ = ఆయ్యెనేని, సః=ఆపురుషుఁడు, ద్విజన్తనాం = బ్రాహ్మణులకు, లేక, బ్రహ్మశ్రుతవైశ్యులకు, రాజా=రాజు, స్వాత్=అగును.

అర్థాంతరము. బాల్మీకీ=శక్తవత్సాదియందు, అపృతః = వర్తులములేనివాఁడు, అస్తు = అయినను, పృథః = సంపూర్ణమైన కలగలవాఁడయి, అధికం=మిక్కిలి, జడః = చల్లనైనవాఁడు, స్వాత్=అయినను, స్వాంతః=తనమండలమధ్యమందు, కృష్ణరూపః = నల్లనిరూపముగల, సః = ఆచంద్రుఁడు, ద్విజన్తనాం=బ్రాహ్మణులకు, రాజా=దొర, స్వాత్ = అగును.

తా. చిన్నతనమందు పూర్ణచంద్రుఁడు కావందున వర్తులములేకయున్నను, పృథత్వమనఁగా పూర్ణచంద్రుడైనపుడు మిక్కిలి చల్లనైన చంద్రుఁడు మధ్యమందు కళంకముగలవాఁడై బ్రాహ్మణులకు రాజైనచందమున పురుషుఁడు చిన్నతనమందు ఉపనయనముగాక మునుపు ఆచారవిహీనుడై యుండినను ముసలితనమున సింద్రియ దౌర్బల్యముచేత నేమియుఁజేయలేనివాడైనను, తనమనమునందు శ్రీకృష్ణమూర్తిని ధ్యానించుచుండేనేని యందఱకంటె శ్రేష్ఠుడగును. శ్లో. 'ఇజ్యాచారదమాహింసాధానస్సాన్తి, ధ్యాయకర్తణాం, ఆయం తు పరమో ధర్మో యద్యోగేనాత్మదర్శనమ్. అనెడియాజ్ఞాన్తీ వల్క్య వచనమువలన నన్నికర్మలకంటె నాత్మభావన శ్రేష్ఠము. ౫౭

శ్లో. విలక్షణతయా రాజా బాల ఏవ భృశోజ్జ్వలః,

లభ్యా పృథ్విం ప్రతికలం భాత్యఖణ్డతమణ్డలః.

౫౮

వ్యా.—విలక్షణతయేతి. బాల=రాజా నృపః విలక్షణతయా అసాధారణతయా, సర్వోత్కృష్టగుణత్వేనేతి యావత్, భృశ మత్యర్థం ఉజ్జ్వలః ప్రకాశమానో భవతి ప్రతికలం కళయా విత్తవృద్ధా, వీష్ణయా మవ్యయాభావః. ని. 'కలాశిత్వే విత్తవృద్ధా చంద్రాంశే కకలే నల' ఇత్యుచరః. పృథ్విం సంపదం లభ్యా అఖండితమండలః సమృద్ధదేశ స్ఫుక భాతి ప్రకాశతే.

అన్యోఽప్యర్థః. రాజా చంద్రః బాలఏవ రేఖామాత్రరూపఏవ విలక్షణతయా విగతకళుక్కుత్వేన హేతునా భృశోజ్జ్వలః భవతి, తథా కళాయాం ప్రతికళం పృథ్విం లభ్యా అఖండితమండలః సంపూర్ణమండలో భవతి.

టీ. బాలః=చిన్నవాఁడైన, రాజా=రాజు, విలక్షణతయైన=అందఱకంటె నెక్కువైనమంచిగుణములచేతనే, భృశోజ్జ్వలః=భృశ=మిక్కిలి, ఉజ్జ్వలః=ప్రకాశించువాఁ

డగుచున్నాడు. ప్రతికలం=ధనవృద్ధిచేత, వృద్ధిం=అభివృద్ధిని, లభ్యా=పొంది, అభిజ్ఞిత
మణ్డలః=అభిజ్ఞిత=నాశముకానియట్టి, మణ్డలః=దేశముగలవాడై, భాతి=ప్రకాశించు
చున్నాడు.

అర్థాంతరము. రాజా=చంద్రుడు, బాల ఏవ=చిన్నవాడయ్యెను, అనఁగా
రేఖామాత్రరూపముగలవాడయ్యెను, విలక్షణతయా=కళంకములేనికారణముచే, భృశో
జ్జ్వలః=మిక్కిలిప్రకాశించువాడగుచున్నాడు. (తథా=అట్లే) ప్రతికలం=ఒక్కొక్కల
యందును, వృద్ధిం=అభివృద్ధిని, లభ్యా=పొంది, అభిజ్ఞితమణ్డలః = సంపూర్ణబింబము
గలవాడై, భాతి=వెల్లుచున్నాడు.

తా. చంద్రుడు శుక్లపక్షపాద్యమినాడు రేఖామాత్రదృశ్యమానుడై కళంకరహి
తుడై మిక్కిలి ప్రకాశించుచు, దినదినము కలావృద్ధిగలిగి యెవ్విధమున సంపూర్ణబింబము
తో తేజరిల్లునో, అట్లే రాజగువాడు బాల్యమందే సర్వోన్నతములైన శౌర్యదాద్యది
సద్గుణములుగలవాడై ధనాభివృద్ధిచే నఖండమండలాధిపత్యంబు వహించి ప్రకాశించు
చున్నాడు.

౫౮

శ్లో. ముక్తా మృణాల సుధియాం నిర్మలానాం నిసర్గతః,

చిద్రం యది స్యాత్తత్తుద్రం తద్గుణై రసిధీయతే.

౫౯

వ్యా.—ముక్తాః మాక్తికాని, మృణాలాని బిసాని, సుధియాః విద్వాంస శ్చ, తే
షాం నిసర్గతః స్వభావేన నిర్మలానాం స్వచ్ఛానాం అన్యత్ర స్వచ్ఛచిత్తానాం చిద్రం
రంధ్రం అన్యత్రచిద్రం, దోషలేశ ఇత్యర్థః. స్యాత్ భవేచ్ఛేత్, తస్మి తచ్చిద్రం
విపరం దోషః త్తుద్రం సూక్ష్మం తద్గుణై స్తంతుభిః అన్యత్ర శాంత్యాదిగుణైః అసిధీ
యతే ఆచ్ఛాద్యతే. వేధితాని మాక్తికాని సూత్రప్రతాని భవంతి మృణాలరంధ్రాణి
స్వతంత్రుభి రాచ్ఛాద్యంతే. 'ఏకో హి దోషో గుణసన్నిపాతే నిమజ్జతీందోః కిరణే
ష్వివాంక' ఇతి న్యాయాత్.

టీ. నిసర్గతః = స్వభావమువలన, నిర్మలానాం = నిర్దోషములైనట్టి, అనఁగా
స్వచ్ఛములైనట్టి, ముక్తామృణాలసుధియాం-ముక్తా=ముత్యములకు, మృణాల=తామర
తూండ్లకు, సుధియాం=విద్వాంసులకు, త్తుద్రం=కొంచమైన, చిద్రం = రంధ్రమును,
దోషమును, స్యాద్యది=కలిగినేని, తత్తుద్రం=ఆరంభమును, దోషమును, తద్గుణైః -
తల్ = వానియొక్క, గుణైః=సూత్రములచేతను, మంచినడతలచేతను, అసిధీయతే=
కప్పఁబడుచున్నది.

తా. స్వభావముచేత నేతెల్ల నైనముత్యములకునుతామరతూండ్లకునుస్వభావముచేత నేదోషరహితులైన విద్వాంసులకును ఛిద్రములు అనఁగా ముక్తామృణాళములకు రంధ్రములును విద్వాంసులకు దోషమును కలిగినయెడల, ఆదోషములు ముక్తామృణాళములకు వానియందలి సూత్రముచేతను, విద్వాంసులకు వారిసుగుణములచేతను ఆచ్ఛాదింపఁబడుచున్నది. ముత్యములకు దారము, తామరతూండ్లకు వానియందలి నూలును, విద్వాంసులకు వారిసుగుణములును, ఆరంధ్రదోషములను పోఁగొట్టును. “ఏకోహి దోషో గుణ సన్నిపాతాన్నిమజ్జతీందోః కిరణేష్వివాడ్కుః” అను న్యాయమున జగదాహ్లాదకరుఁడైన చంద్రనియండుండు కంఠెవ్విధమున నెన్నఁబడదో, అట్లేయనేకసుగుణములుండి యొకానొక దోషముండినను బయలుపడదు.

శ్లో. వివృణ్వతీ పురస్తైక్ష్యం పృష్ఠతః కుర్వతీ గుణమ్,

కర్ణా విధతి లోకస్య సూచీవాసూచికస్య వాక్.

౬౦

వ్యా.—వివృణ్వతీతి. సూచకః పితృనః సః న భవతీత్యసూచకః తస్య వాక్ క్రీ పురః ప్రథమోపదేశసమయే తైక్ష్యం పారుష్యం వివృణ్వతీ ప్రకాశయతీ పృష్ఠతః పశ్చాదుపదేశానంతరం గుణం హితం కుర్వత్యపి లోకస్య జనస్య, అవివేకిన ఇతి శేషః. కర్ణా విధతి భిన్నతి, శ్రుతివిరసా భవంతీతి యావత్. ‘హితం మనోహరి చ దుర్లభ’మితి భావః కథం? సూచీవ. సాఽపి పురః అగ్రే తైక్ష్యం తేజసత్కామత్వం వివృణ్వతీ పృష్ఠతః చరమభాగే గుణం తంతుం కుర్వతీ దధతీ సతీ లోకస్య జనస్య కర్ణా విధతి ఛిద్రయతి.

తా. ఈశ్లోకమందు, ఆసూచికః అని పదవిభాగము చేసినారు. సూచికని వాక్కునకు సుపమానోపమేయభావ ముండుటచే నసూచిక వాక్కునకుపమానము పొసంగదు. కాన, లోలుత వ్యాఖ్యననుసరించి యరమునువ్రాసి, సిద్ధప నాయభిప్రాయార్థమును వ్రాయుచున్నాఁడను.

టీ. ఆసూచికస్య = కొండెము చేప్పనివానియొక్క, అనఁగా సజ్జనునియొక్క, వాక్ = మాట, పురః = ప్రథమోపదేశ సమయమందు, తైక్ష్యం = కఠినభావమును, వివృణ్వతీ = ప్రకాశపఱచునదియై, పృష్ఠతః = ఉపదేశానంతరమందు, గుణం = హితమును, కుర్వతీ = చేయునదియై, లోకస్య = జనముయొక్క, అనఁగా నవివేకులయొక్క, కర్ణా = చెవులను, పురః = ముఖమందు, తైక్ష్యం = వాడితనమును, వివృణ్వతీ = విస్తరించునదియై, పృష్ఠతః = వెనుకప్రక్క, గుణం = ధారమును, కుర్వతీ = ధరించుచు, లోకస్య = జనముయొక్క, కర్ణా = చెవులను, సూచీవ = సూచివలెనే, విధతి = బొందుచుచున్నది. అనఁగా వినుటకనవ్యామగుచున్నది.

తా. మొనగల ముఖభావమును వెనుక దారమునుగల సూదివలెనే హితవాది యగువాఁడు హిత ముపదేశించువేళలో పరుషముగా పలుకుచు పరోక్షమందు మంచి గుణములనే చెప్పుచు చెవినివేధించుచున్నాడని యర్థము. “హితం మనోహారిచ దుర్లభం వచః” అనున్యాయమున లోకమందు ఇష్టమును హితమును ఆయిన పలుకరుదనిభావము.

అర్థాంతరము. సూచికస్య=కొండెముచెప్పవనియొక్క, వాక్=పలుకు, పురః=జనులముందర, తైత్త్వం=దోషోద్ఘాటనముచేతనైనకారస్యమును, విప్రజ్ఞాతీ=విస్తరించునది యై, గుణం = మంచినదతను, వృష్టతః = వెనుకకు, అనఁగా ప్రకాశముకానట్లుగా, కుర్వతీ = చేయునదియై, లోకస్య = వినువారియొక్క, కర్ణాః=చెవులను, సూచీవా = సూదివలెనే, విధతి = గుచ్చుచున్నది.

(సూచీవరమైన యర్థము మొదటనే వ్రాయఁబడి యున్నది.

తా. ముఖమందు మొనగలదియై వెనుక ప్రక్కదారముగలదియైచెవులను గుచ్చి నొప్పించునట్టి సూదివలెనే కొండెముచెప్పవనివాక్కు ముఖమున పరుషము గలదియై గుణమును ప్రకాశపఱచక వినువారిచెవుల కనహ్యముగా నుండునని భావము. ఈ శ్లోక మందు, ‘సూచీవా సూచికస్య వాక్’ అనుచోట, సూచీ+ఇవ+అసూచికస్య, అనియే సంధిచేయఁ జనిలేదు. “ఇహార్థే వశబ్దో వాశబ్దోవా బోధ్యః” అనువార్తికమువలనను, “వాచికల్పపమానయోః” అను నానార్థరత్నమాలా వాక్యమువలనను, సూచీ-వా-సూచికస్య అని వ్యస్తపదముగానే తెలియఁ పలయును. వశబ్ద వాశబ్దము లుపమానవాచకమునందు వర్తించును. ఇందులకుప్రయోగము:—‘మణీవోష్ట్రస్యలంబేతేప్రియాపత్యతరౌమమ’ ఇట “య్యేద్విత్వే” “ఈకారాంత ఊకారాంత ఏకారాంతశబ్దోద్విత్వే వర్తమానః సంధిం నప్రాశస్తీతి మణీవాదివర్ణమ్” అని సారస్వతవ్యాకరణమందు ప్రకృతి భావ సంధియందుచెప్పి, మణీ-ఇవ-అనియే చెప్పవలయు ననియు, కాశిక యందును ఇట్లే మణీవ-జంపతీవ-దంపతీవ, అని సంధిగా చెప్పియుండినను, సిద్ధాంతకాముదియందు ‘ఈదూడేద్వివచనంప్రగృహ్యమ్’ అను సూత్రవృత్తియందు “వశబ్దో-వాశబ్దోవా బోధ్యమ్” అని ఈ స్పష్టముగాచెప్పినారుగాన, వాశబ్ద ముపమానవాచకమనుట కేసందియంబును లేదు.

శ్లో. యోగిధీ రర్కదీప్తిశ్చ ప్రాచీనతమసః శ్చయాత్,

క్రమూర్దీప్తాపరాం కాష్టాం యాతి కామం విహాయసా. ౬౧

వ్యా.—యోగిధీరితి. యోగినాం భ్యానపతాం ధీః కర్తృ ప్రాచీనస్య ప్రాగ్భూతమసః అజ్ఞానస్య శ్చయాత్ ధేతోః కామం, ఉపలక్షణ మిదం, కామాదీ నిత్యర్థః.

విహాయ త్యక్త్వా అథవా క్రోధాదీనాం కామమూలతయా తత్త్వాగే సతి తదనుదయా త్కామస్య గ్రహణం. క్రమా ద్యమాద్యనుష్ఠానక్రమేణ దీప్తా హృదయే జ్వలితా సా ధీః పరాం నిరతిశయాం కాష్ఠా ముత్కుర్వం బ్రహ్మభూయలక్షణం యాతి ప్రాప్నోతి. ని. 'కాష్ఠోత్కన్నే స్థితౌ దిశీ'త్యమరః. అర్కదీప్తిశ్చ సూర్యతేజోఽపి ప్రాచీనస్య పూర్వ దిక్ష్వితస్య తమసోంధకారస్య త్తయాత్ దీప్తా ఉజ్వలా సతీ క్రమాత్ ఖటికాదిక్ర మాత్ కామం పర్యాప్తం విహాయసా గగనమార్గేణ పరాం కాష్ఠాం వారుణీం దిశం యాతి ఆస్తం గచ్ఛతి - 'లంఘ్యతే న ఖలు కాలనియోగ' ఇతిభావః.

టీ. ప్రాచీనతమసః-ప్రాచీన=పూర్వజన్మ మువలనఁ గలిగిన, తమసః = అజ్ఞానము యొక్క, త్తయాత్=నాశమువలన, కామం=కామక్రోధాదులను, విహాయ=విడిచి, క్ర మాత్ = యమ నియమాద్యనుష్ఠానక్రమముచేత, దీప్తా=హృదయమందు ప్ర కాశించు చుండు, సా = ఆట్టి, యోగిధీః-యోగి = ధ్యానమును జేయువారియొక్క, ధీః = బుద్ధి, పరాం=ఎక్కువైన, కాష్ఠాం=శ్రేష్ఠత్వమును, యాతి=పొందుచున్నది.

అర్థాంతరము. అర్కదీప్తిశ్చ-అర్క = సూర్యునియొక్క, దీప్తిశ్చ = కాంతి యను, ప్రాచీనతమసః=పూర్వదిక్కునందలి చీకటియొక్క, త్తయాత్=నాశమువలన, ప్తా=ప్ర కాశించినదియై, క్రమాత్ = కాలక్రమముచేత, కామం=సంపూర్ణముగా, హాయసా=ఆకాశమార్గముచేత, పరాం కాష్ఠాం=పడమటిదిక్కును, యాతి=పొందు చున్నది. అనఁగా అస్తమించుచున్నదనుట.

తా. ప్రాచీనమైన తమస్సును పరిహరించుటవలనను కామాదులను విడుచుట వలనను యోగియొక్క బుద్ధి మిక్కిలి శ్రేష్ఠత్వమును బొందునటుల సూర్యుని కాంతి యును ప్రాచీన తమస్సును (తొలిదిక్కు చీకటిని) పరిహరించి యాకాశమార్గముచేత పడమటిదిక్కును బొందునని భావము.

శ్లో. కుముదైశ్చ కుభూవైశ్చ వనే సంకుచితైరసి,

ప్రాప్యతే సా వికాస శ్రీ రాభిముఖ్యం గతే విధౌ.

౬౨

వ్యా.—కుముదైరతి. వనే జలే సంకుచితైరసి కుముదై స్సితోత్పత్తైః-కుము దగ్రహణ మిందీపరాణా మ ప్యుచలక్షణం, గుణసామ్యత్, విధౌ చంద్రమసి. ని. 'విభు ర్విష్ణౌ చంద్రమసి' త్యమరః, ఆభిముఖ్యం గతే సతి వికాసస్య ప్రభుల్ల తాయాః శ్రీః ప్రాప్యతే చ, చంద్రమసి ఉదయతి కుముదాని వికసంతీత్యర్థః. వనే కాననే సంకు చితైరసి లీనై రసి భూపైః విధౌ భాగ్యే విష్ణౌ వా ఆభిముఖ్యం గతే సతి ఫలతి సతి

అత్ర ప్రసన్నే సతి వికాసస్య విశ్వరూదిహేతుకస్య శ్రీః ప్రాప్యతే, అదృష్టం కేనాపి దుర్నివార్య మిత్యర్థః.

టీ. పనే=జలమందు, సంకుచితైరసి=ముడుచుకొనియుండునవియైనను, కుముదై=తెల్లకలువలచేతను నల్లకలువలచేతను, విధౌ=చంద్రుడు, ఆభిముఖ్యం=అభిముఖభావమును, గతేసతి=పొందినవాడుకాగా, సా=ప్రసిద్ధమైన, వికాసశ్రీః=వికాసననమ్మద్దిన, ప్రాప్యతే=పొందఁబడుచున్నది

ఆర్థాంతరము. పనే=అడవియందు, సంకుచితైరసి = ఆనఁగినియుండువారైనను, కుభూపైః = అనమధులగు రాజులచేత, విధౌ = భాగ్యము, లేక విష్ణువు, ఆభిముఖ్యం=ప్రసన్నభావమును, గతేసతి=పొందుచునుండఁగా, సా=ప్రసిద్ధమైన, వికాసశ్రీః=విశ్వరూపమును విస్తరింపఁ జేయుసంపద, ప్రాప్యతే=పొందఁబడుచున్నది.

తా. జలమునందు ముకుళభావమునుబొంది తమ వికాసమునకు నేమియుఁ బ్రయత్న మొనరింపక యుండు తెల్లకలువలు మొదలగువానికి తనంతన యుదయమైన చంద్రునివలన వికాససంపద గలిగినట్లు, గ్రహచారవశమునన డవియుండు దానియుండు దీనులైనరాజులకు అదృష్టవశమున రాజ్యసంపదలు గలగుచున్నవనియర్థము. “యద్భావితద్భవత్యేవ యదభావ న తద్భవేత్” అను నియతి ననుసరించి ఫలప్రాప్తివిషయమందు అదృష్టమే బలమైనదికాని, పురుషప్రయత్నము ప్రయోజనకారికాదు. ౬౨

శ్లో. భూభుజా మమ్ముజానాం చ పత్రకోశవతా మపి,

దోషాన్వయా ద్వ్యసనినాం సంకుచన్తి ధ్రువం శ్రియః. ౬౩

వ్యా.—భూభుజామితి. పత్రం వాహనం, ఆశ్వసమూహ ఇత్యర్థః. కోశః ఆర్థాఘః తద్వతాం పత్రకోశవతా మపి. ని. ‘పత్రం వాహనపక్షయోరిత్యమరః. భూభుజాం రాజ్ఞాం శ్రియః సంపదః వ్యసనినాం మృగయాదివ్యసనవతాం పురుషాణాం దోషాన్వయాత్ సంగదోషసంబంధాత్ హేతోః సంకుచంతి, ధ్రువం సిద్ధితం. పత్రేషు దశేషు.కోశవతాం కుట్టలవతాం, ముకుళితానా మిత్యర్థః. వ్యసనినాం, ఆపద్వతాం భృశ్యతాం వా. ని. ‘వ్యసనం విపది భ్రంశ’ ఇత్యమరః, అంబుజానాం పద్మానాం శ్రియః నన్యతాః దోషాన్వయా ద్రాత్ర్యగమా ద్దేతోః సంకుచంతి భృశ్యంతి, ధ్రువం. రాత్రే పద్మానా మవికాసా దితి భావః.

టీ. పత్రకోశవతామపి-పత్ర = వాహనములు, కోశవతాం = బొక్కనముగల, భూభుజాం=రాజులయొక్క, శ్రియః = సంపదలు, వ్యసనినాం=వేట మొదలగు వ్యసన

ములుగల పురుషులయొక్క, దోషాన్వయాత్ = సహవాసదోష సంబంధమువలన, సంకుచన్తి = సంకోచమును బొందుచున్నవి. అనఁగా నాశ మగుచున్నవి.

అర్థాంతరము. పత్ర కోశవతామసి-పత్ర = దళములందు, కోశవతా మసి = ముకుళనము గలిగియుండినను, వ్యసనినాం = అపదబొందిన, అనఁగా శిథిలమగుచునుండు, అంబుజానాం = తామరలయొక్క, శ్రియః = నూతన వికసనాదిసంపదలు, దోషాన్వయాత్ = దోష = రాత్రియొక్క, అన్వయాత్ = రాకడవలన, సంకుచన్తి = తగ్గుచున్నవి, ద్రువం = సత్యము.

తా. ఏనుఁగులు గుఱ్ఱములు మొదలగు వాహనములును బొక్కనమును గలిగియున్నను స్త్రీద్యూతపానాదివ్యసనాన క్షులగు వారితోఁడఁగూడిన దోషమువలన, రాజుయొక్క సంపదలు నశించు చున్నవి. “శ్లో. వీతవ్యసన మశ్రాంతం మహాత్మాహం మహామతిం, ప్రవిశన్తి సదాలత్యుః సరిత్పతి మివావగాః, సత్త్వబుద్ధ్యుపపన్నోఽపి వ్యసనాన క్తమానసః, శ్రీభిష్టణ్ణివ శ్రీభిరలసః పరిభూయతే.” అని కామందకము. అనఁగా, వ్యసనముల నొందువాఁడు చెడునని భావము. రేకులందు ముకుళనముగల పద్మములు రాత్రి సంబంధమువలన తమకాంతినిఁ బాయుచున్నది.

శ్లో. మస్తప్రభావసంపన్నా యే నరేంద్రా స్సమాహితాః,
నుదం త్వహిభయం నిత్యం వినా దణ్డోద్యమేన తే. ౬౪

వ్యా.—మంత్రేతి. యే నరేంద్రాః రాజానః దండస్య తురీయోపాయస్య ఉద్యమః ప్రయోగః తేన వినాపి నిత్యం ఆహిభయం స్వవక్షా దుత్పన్నం భయం. ని. ‘మహిభుజా మహిభయం స్వవక్షప్రభవం భయ’ మిత్యమరః. తన్నుదంతి అపనయంతి మంత్రాదిగుణసంపన్నరాజానం శత్రవో బాధితుం న శక్తా ఇత్యర్థః.

అన్యోఽవ్యర్థః. యే నరేంద్రాః విషవైద్యాః, గారుడికా ఇతి యావత్. ని. ‘నరేంద్రో వ్యాకే రాజ్ఞి విషవైద్యే చ కథ్యత’ ఇతి విశ్వః, మంత్రేణ గారుడాదినా ప్రభావేణ ఔషధశక్త్యా సంపన్నాః అథవా మంత్రస్య ప్రభావేణ సంపన్నా ఇతి వా సమాహితాః ఔషధాదిప్రయోగేఽవహితా శ్చ భవంతి, తే విషవైద్యాః దండోద్యమేన దండస్య ముద్గరాదేః ఉద్యమః ధరణం, దండప్రహర ఇతి యావత్. తేన వినాపి, పృథగ్వివేచ్యాదినా తృతీయా, నిత్యమహిభ్యో భుజంగేభ్యో భయం, పంచమి భయేనేతి సమాసః, నుదంతి అపహరంతి, న మంత్రాదిశక్త్యా గారుడికానాం భీరన్తీతి భావః.

టీ. యే=ఏ, సకేంద్రాః=రాజులు, మస్త్రప్రభావసంపన్నాః=మస్త్ర=ఆలోచన యొక్క, ప్రభావ=మహిమతోడ, సంపన్నాః=కూడినవారై, సమాహితాః=సామాన్య పాయములందునిశ్చయమైనమనస్సుగలవారో, తే=ఆరాజులు, దక్షోద్యమేన వినాసి= దండోపాయమును విడిచినప్పటికిని, నిత్యం=నైజమైన, అహిభయం=స్వపక్షమువలన గలిగినభయమును, నుదన్తి=నివారించుచున్నారు.

అథాంతరము. యే=ఏ, సకేంద్రాః=విషవైద్యులు, మస్త్రప్రభావసంపన్నాః= మస్త్ర=గారుడాది మంత్రములయొక్క, ప్రభావ=మాహాత్మ్యముతోడ, సంపన్నాః= కూడినవారై, సమాహితాః=ఔషధాది ప్రయోగములందు జాగ్రత్తగలిగి యున్నారో, తే=ఆనిషవైద్యులు, దక్షోద్యమేన-దండ=కోలచేత, ఉద్యమేన=కొట్టుటచేత, వినాసి= లేకుండినను, నిత్యం=స్వభావసిద్ధమైన, అహిభయం=పామువలనిభయమును, నుదంతి= నివారించుచున్నారు.

తా. దొరతన మొనరించువారు రాజునీతి జెలిసినవారై తమయూలోచనలను గోప్య ముగా నుంచుకొని సామాన్యపాయములచేతనే రాస్త్రకమాధానమునుగావించుచు, దం డోపాయమును విడిచియైనను విషవైద్యులగువారు గారుడాదిమంత్రప్రభావముచేత సర్పములవలనిభీతిని నివారించుకొనుచందమన, స్వపక్షమువలని భయమును బాపుకొం దురు. “శ్లో. సామ్నా భేదేన దానేన సమస్తై రధవాపుభక్, విశేతుం ప్రయతే తారిక్ న యుద్ధేన కదాచన.” అని మనుస్మృతియం దుండుటచే రాజులు సామ దాన భేద ములచేతనే శత్రువులను జయించవలయునుకాని దండోపాయము సర్వదా కూడదని భా వము. “శ్లో. షష్టణ్య నిశ్చితమతి ధ్వహ్యం గూఢప్రచారవాక్, మస్త్రయే దిహా చస్త్రజ్ఞో మస్త్రజ్ఞై స్సహమన్త్రిభిః, మస్త్రార్థకుశలో రాజా సఖం భూతిం సమశ్నుతే, విపరీతస్త్ర విద్వద్భిః స్వతంత్రోఽప్యవధూయతే, ప్రభావోత్సాహశక్తిభ్యాం మస్త్రశక్తిః ప్రశస్యతే” అని కామందకము. అనఁగా గుప్తమైన యూలోచనయే శ్రేష్ఠ మని తెలియందగు.

౬౪

శ్లో. ప్రభావ మిశ్వరస్యాపి కోదద్దేన నివర్తయన్,

ప్రాప్నోతి విజయశ్లాఘాం సరః పౌరుష మాశ్రితః.

౬౫

వ్యా.—ప్రభావమితి. పౌరుషం పురుషకారం ఆశ్రితః కో వాసరః మనుష్యః.

కర్తా ఈశ్వరస్య స్వామినః ప్రభావం ప్రకృష్టం భూతిం. ని. ‘భావో లాసక్రియా చేష్టా భూత్యభిప్రాయజంతు’ష్టితి యాదవః. దండేనచతుర్థోపాయేన నైశ్చేన వా. ని. ‘దండో యమే మానభేదే లగుడే యామనైన్యయో’ రితి విశ్వః. నివర్తయన్ నవహరన్

విజయశ్లాఘాం విజయనిమిత్తాం స్తుతిం ప్రాప్నోతితి కాకుః. స్వామిద్రోహిణి పురుష
కారం న స్తుపంతి జనా ఇత్యర్థః. ఈశ్వరస్య శంభో రపి ప్రభావం సామర్థ్యం కర్త
కోదండేన ధనుషా కరణేన నివర్తయన్, కుతః? పౌరుషం పరాక్రమం ఆశ్రితః నరః
అర్జునః. ని. 'సరోఽర్జునే మనుష్య' ఇత్యజయః, విజయశ్లాఘాం విజయనిమిత్తాం
స్తుతిం ప్రాప్నోతి.

టీ. పౌరుషం=పురుషప్రయత్నమును, ఆశ్రితః = పొందినట్టి, కః=ఏ, నరః=
మనుష్యుడు, ఈశ్వరస్య = స్వామియొక్క, ప్రభావం=శ్రేష్ఠమైన యైశ్వర్యమును,
'భావోల్లాస క్రియాచేష్టా భూత్యభిప్రాయ జంతుషు' అని యాదవుడు. దండేన=దం
డోపాయముచేత, తేక నై న్యముచేత, నివర్తయన్=అవహరించినవాడై, విజయశ్లా
ఘాం=విజయ=గెలుపునిమిత్తమైన, శ్లాఘాం=భాగడుటను, ప్రాప్నోతి=పొందుచున్నా
డు? అనగా పొందడని కాకువు.

అర్థాంతరము. పౌరుషం=పరాక్రమమును, ఆశ్రితః = పొందినట్టి, నరః=అర్జు
నుడు, ఈశ్వరస్యాపి=పరమేశ్వరునియొక్క, ప్రభావం = బలమును, కోదండేన=నిం
టిచేత, నివర్తయన్=నివారించినవాడై, విజయశ్లాఘాం విజయ = జయముగలవాడ
నెడి, శ్లాఘాం=భాగడుటను, ప్రాప్నోతి=పొందుచున్నాడు.

తా. ఎవడు పురుషప్రయత్నముచే తనయేలికయొక్క సంపదను డండోపా
యముచేత నవహరించుచున్నవాడో, అట్టిస్వామిద్రోహి యగువాని పౌరుషము నెవ్వ
రును కొనియాడరు.

అర్జునుడు పరాక్రమమును వహించి తనదైర్య మెఱుంగవలయునని కిరాతపే
షముతో వచ్చిన పరమేశ్వరుని సామర్థ్యమును తనగాండీపమునెడి వింటిచేత నివారి
ంచినవాడై విజయించినెడి భాగడ్డ నొందె నని భావము. ౬౫

శ్లో. భిక్షాశనో విషాదీచ సుహృద్యస్య ధనేశితః,

సంస్తూయ తే కింపురుషై రపదానకరస్తథా.

౬౬

వ్యా — భిక్షాశనఇతి. ధనేశితః ధనికస్య యస్య పురుషస్య సుహృద్భంధుః
సదా అనవరతం అపదాన మనావృత్తం కర్తృకరోతీ త్యపదానకరః. ని. 'అపదాన
మనావృత్తకర్తృభండనయో స్తథే'తి విశ్వ. తథాపి భిక్షయిత్వా యాచయిత్వాఽ
న్నాతితి భిక్షాశనః, అతఏవవిషాదీ క్లేశవాంశ్చ ధవతీతి వాక్యశేషః, స ధనికః పురుషై
స్తూయతే కిం? నై వేత్యర్థః. స్వయం ధనికోఽపి లాభగుణీచే ద్వాంధవే నోపకరోతీతి
తం జనా నిందంతీత్యర్థః. యస్య ధనేశితః కుచేరస్య సుహృత్. శంభు రిత్యర్థః.

భిక్షాశనః, తస్య భిక్షాశనశీలత్వా దితి భావః. తథా వ్యవిషాదీ అక్షేపితః, ఆనందరూపీ త్యర్థః, యద్వా విషాదీ గరళభక్షకః, తత్ప్రప్నోత్యైర్లోకోపకారత్వా దితి భావః. ఆపదానం గజానురాదిఖండనం కరోతీ త్యవదానకరః స ఏవ పురుషః కింపురుషైః దేవయోనివిశేషైః స్త్రాయతే-కింపురుషగ్రహణం దేవాద్యుపలక్షణమ్.

టీ. యస్య=ఏ, ధనేశితుః=ధనవంతునియొక్క, సుహృత్ = స్నేహితుడు, అపదానకరః=అపదాన = మంచి కార్యమును, కరః=చేయువాడై, భిక్షాశనః=తిరుపమెత్తి యన్నముదినువాడగుటవలన, విషాదీ=దుఃఖముకలవాడగుచున్నాడో, సః=అట్టిధనవంతుడు, పురుషైః=జనులచేత, స్త్రాయతే=కొనియాడఁబడునాయేమి? అనఁగా లేదనుట.

ఆర్థాంతరము. యస్య=ఏ, ధనేశితుః=కుబేరునియొక్క, సుహృత్ =మిత్రుడైన పరమేశ్వరుడు, భిక్షాశనః=బికిరమెత్తి యోదనముదినువాడైనను, ఆవిషాదీ=దుఃఖము లేనివాడును, అనఁగా ఆనందస్వరూపుడగుట, లేక విషాదీ=విషమును భక్షించినవాడును, అపదానకరః=అపదాన=ఖండనమును, అనఁగా గజానురునిఖండనమును, కరసి=చేయువాడును, అయినాడో. సః=ఆకుబేరుడు, కింపురుషైః = కింపురుషులనెడి దేవతావిశేషములచేత, స్త్రాయతే=కొనియాడఁబడుచున్నాడు.

తా. ఏధనవంతుని మిత్రులు మంచి యాచారములుగలవారై యుండియు బికిరమెత్తితినుటచే దుఃఖితులగుచున్నారో, అట్టిధనవంతుడు పురుషులచే కీర్తింపఁబడెడు. తాను ధనికుడై యుండియు మిత్రులకుపకారమొనర్పనివాడు జనులచే నిందింపఁబడుచున్నాడని భావము.

కుబేరునియొక్క మిత్రుడైన పరమేశ్వరుడు భిక్షాశనమును లీలచే నంగీకరించి, లోకమున కుపద్రవముచేయుచు సేవరిచేతను పరిహార్యము కానియట్టివిషమును పరిహరించి లోకకంటకులైన గజానురాది రాక్షసులను జంపినవాడగుటచే నట్టివానికి మిత్రుడైనయొకకుబేరుడు కింపురుషులచే స్తుతింపఁబడుచున్నాడు. పూర్వమందు దేవదానపు లుకూడి సముద్రమును మథించునెడ నందు హోలాహలముద్భవించి లోకములను గాల్చుగా పరమేశ్వరుండు దానిని మ్రొగెననియు, దారుకావనమందలి ఋషులు గర్వముచే త్రిమూర్తుల నంగీకరించకయుండఁగా వారి మదమణించుటకు పరమేశ్వరుండు మోహిని రూపమును బూనిన విష్ణువుతోఁగూడి తానత్యంతసుందరాకారముతో భిక్షాటనవ్యాజము చేత నటకేగి వారిగర్వమడంచె ననియును స్కాందపురాణకథ గలదు. ౬౬

శ్లో. దుర్బలతో దురుపానచ్చ ప్రాప్తోఽపి స్నేహసత్కియామ్,

సామినః పదభజ్జాయ సృకాఠిన్నేన కల్పతే.

వ్యా.—దుర్భృత్యైతి. దుర్భృత్యః దుష్టకింకరః, స్వస్వామిద్రోహీతి యావత్, స్నేహేన సౌజన్యలక్షణేన, సత్క్రియాం సత్కారం ప్రాప్తోఽసి, స్వామినా స్నేహేన పాలితోఽపీ త్యర్థః. స్వస్య కారిన్యేన దౌర్జన్యలక్షణేన స్వామినః పదస్య స్థానస్య రాజ్యాదిరూపస్య భంగాయ నాకాయ, స్థానచ్యుతయ ఇతి యావత్ - కల్పతే సమర్థో భవతి, 'క్లౌషిసంపద్యమానే'చేతి చతుర్థీ. తత్రాలమితి పర్యాయగ్రహణ మితి వృత్తికారః. దుష్టకింకరః స్వామినా పాలితోఽసి తస్మిన్నేవ ద్రుహ్యతీతి భావః. దురుపాసత్ దుష్టోపాన దసి, ఉపానన్నామ చర్తనిర్మితపాదుకావిశేషః. సాసి స్నేహేన త్రైలేన సత్క్రియాం స్వపనరూపం సంస్కారం ప్రాప్తోఽసి స్వస్య కారిన్యేన అమూర్తచేన హేతునా స్వామినః పాదాభ్యాం ధారయితుః పురుషస్య పదభంగాయ ప్రణాదినా చరణభంగాయ కల్పతే సమర్థో భవతి. త త్తస్య స్వాభావిక మిత్యర్థః.

టీ. దుర్భృత్యః=చెడ్డసేవకుడు, అనఁగా స్వామిద్రోహి, స్నేహసత్క్రియాం-స్నేహ = చెలిమిచేత, సత్క్రియాం = బహుమానమును, ప్రాప్తోఽసి=పొందినవాడైనను, స్వకారిన్యేన=తనస్వభావమైన చెఱుపుచేత, స్వామినః=తనయొక్క, పదభక్తాయ=పద=రాజ్యాదిరూపమైన యధికారముయొక్క, భక్తాయ=నాశముకొఱుకు, కల్పతే=సమర్థుడగుచున్నాడు.

అర్థాంతరము. దురుపాసచ్చ=గడునైన కాలిచెప్ప, స్నేహసత్క్రియాం-స్నేహ=నూనెచేత, సత్క్రియాం=తడుపఁబడినసంస్కారమును, ప్రాప్తోఽసి=పొందినదియైనను, స్వకారిన్యేన = తన గడుసుతనముచేత, స్వామినః=తన్నధరించుపురుషునియొక్క, పదభక్తాయ=పద=కాలియొక్క, భక్తాయ=పుండ్రవలన గలుగునాశముకొఱుకు, కల్పతే=సమర్థుగుచున్నది.

తా. స్వభావముచేత గడుసుగానుండు కాలిచెప్ప నూనెచే తడుపఁబడినప్పటికిని నిజకారిన్యముచేత మనుష్యునికాళ్ళకు ఒత్తుకొనుటవలన గలుగు ప్రణామచేపాదములను చెఱుచునటుల, దుష్టుడైనసేవకుడు స్నేహముచే సత్కారమునుజేరినవాడైనను స్వభావదౌర్జన్యముచేత తనయేలికయొక్క యధికారమునకు కొఱతజేయుచున్నాడు. చెప్పలకు నూనె వేయుటయును అదియొత్తుకొని కాళ్ళయందు పుండ్రును గలిగించుటయును బ్రసీధంబు.

శ్లో. ప్రసాదాతిశయేనాశు విస్ఫుర త్సర్వసంపదః,
నదీనా భగవన్తోఽపి సాధవ స్సింధవో యథా.

వ్యా.—ప్రసాదేతి. ప్రసాదాతిశయేన మనసో నైర్తల్యతిశయేన ఆశు శీఘ్రం విస్ఫురంత్యః సర్వా స్సంపదః యేషాం తే తథోక్తాః, న్యచ్చచిత్రతాయా నిఖల శ్రేయో హేతుత్వా దితి భావః. సాధవః సజ్జనాః భగవంతోఽపి శ్రీమంతోఽపి. ని. 'భగశ్రీకామహాత్మ్యవీర్యయాత్నార్కరీర్షి'త్యమరః. దీనాః లాభినః న భవంతీతి నదీనాః, త్యాగిన ఇత్యర్థః. భవంతీతి శేషః. అత్ర సహార్థస్య నశబ్దస్య 'మప్పుపే'తి సమాసః, అత్ర 'లాభాల్లాభిః ప్రవర్తత' ఇతి న్యాయేనాపి శబ్దః ప్రయుక్త ఇత్యను సంభేయం, కథం. సింధవో యథా సముద్రాశ్రయ. తేఽపి ప్రకర్షణేన పాదః మథనం తస్యాతిశయేన ఆశు విస్ఫురంత్యః సర్వా స్సంపదః రమాద్యాః యేషాం తే తథోక్తాః భగవంతో లక్ష్మీవంతః, తస్యా స్తజ్జత్వాదితి భావః నదీనాం జాహ్నువీప్రభృతీనాం ఇనాః పతయశ్చ భవంతి, తాసా మాశ్రయత్వా తన్యేతి భావః.

టీ. ప్రసాదాతిశయేన - ప్రసాద = మనోనైర్తల్యముయొక్క, అతిశయేన = అధికముచేత, ఆశు = వేగముగా, విస్ఫురత్యర్థసంపదః-విస్ఫురత్ = ప్రకాశించుచుండెడు, సర్వ = సమస్తమైన, సంపదః = విశ్వర్యముగల, సాధవః - సత్పురుషులు, భగవంతోఽపి=శ్రీమంతులైనను, ప్రసాదాతిశయేన-ప్రసాద=ప్రకర్షమైన మథనముయొక్క, అతిశయేన = ఎక్కువచేత, ఆశు = శీఘ్రముగా, విస్ఫురత్యర్థసంపదః = ప్రకాశించుచుండు లక్ష్మీమొదలగు సమస్తసమృద్ధిగలిగి, భగవంతః = లక్ష్మీగలవారై, నదీనాః - నదీ=నదులకు, ఇనాః = స్వాములైన, సింధవోయథా = సముద్రములవలె, నదీనాః=దీనులుగానివారు, అనఁగా లాభులుగానివారు, భవంతి=అగుచున్నారు.

తా. మిక్కిలి మధించుటవలన అమృతము కల్పపృక్షములు మొదలైన నయైశ్వర్యములుగలిగి లక్ష్మీకి పుట్టినట్లై ప్రకాశించుచు నదులకు నాభులగు సముద్రములవలె, సాధువులగువారు మనోనైర్తల్యముచేత ప్రకాశించి సమస్తైశ్వర్యములుగలవారై శ్రీమంతులైనను లాభులు కాకుందురు. ఇచట శ్రీమంతులైనను లాభులు కారగుటకు, 'లాభాల్లాభిః ప్రవర్తతే' అను న్యాయముచే లోకమందు లాభము కలుగుచుండఁగా లాభితనము గలుగు నని భావము.

శ్లో. క్షీపంతం మార్గణాన్ రోషా త్కృత్రిమం లుబ్ధ మిశ్వరమ్,
ప్రసాద్య నఫలస్యాప్యై కల్పతే కోవ్యఫల్లనః.

వ్యా.—క్షీపంతమితి. రోషాల్లాభహేతుకాల్ మార్గణాన్యాచకాన్ క్షీపంతం నిరన్యంతం లుబ్ధం లాభినం, 'లుభ గార్థ్య' ఇతిధాతోః కర్తరి నిష్టా, కృత్రిమం కరణేన నిర్మృతం, నూతన మితి యావత్. కపటినం వా ఈశ్వరం ప్రభుం ప్రసాద్య

సంతోష్య వా కోఽసి, యాచక ఇత్యర్థః. అఫల్లనః సారభూతస్య. ని. 'అపారం
ఫల్లం శూన్యం చే'త్యమరః. ఫలస్య లాభస్య, ని. 'ఫలంబాణాగ్రలాభయో'రితి విశ్వః.
ఆప్త్యై ప్రాప్తయే న కల్పతే, లోభినం ప్రభుమాసాద్య యాచకా నాభీప్సితం ప్రాప్ను
వంతి త్యర్థః. రోహి మ్మాకదానవిషయా త్కొహిత్ మార్గణాః క్షిపంతం విస్యంతం
కృత్రిమంబుభం, మాయామృగయువేషధారిణ మిత్యర్థః. ఈశ్వరం శంభుం ప్రసాద్య
సంతోషయిత్వా ఫలస్య పాశవతాశ్చ లాభరూపస్య ఆప్త్యై అఫల్లనః కాంతేయవ్యతి
రిక్తః కోఽసి న కల్పతే నసమర్థో భవతి. అలమర్థయోగే 'నమస్వస్తి'త్యాదినా
చతుర్థి.

అన్యోఽప్యర్థః. రోహిత్ మార్గణా న్బాణాః క్షిపంతం, విధ్వంశ మిత్యర్థః,
కృత్రిమం పత్రాదిచ్ఛన్నదేహత్వా తక్రవటినం ఈశ్వరం, త్తమం సమర్థం బుభం మృగ
యుం. ని. 'మృగయు ర్బుభకశ్చ స' ఇత్యమరః. ప్రసాద్య ప్రాప్య, తద్వృష్టిగోచరో
భూత్వేత్యర్థః, కోఽసి మృగః అఫల్లనః ఫలస్య బాణాగ్రస్య ఆప్త్యై న కల్పత
ఇతి కామః.

అన్యోఽప్యర్థః. రోహిత్ లోభహేతుకా ద్దౌర్జన్యాదిదోహాత్ మార్గణా నస్తత్ప్ర
క్షో భవే దితి యాచమానాః దుర్వ్యధనాదీః క్షిపంతం త్వత్ప్రక్షో న భవామితి
తాన్నిరస్యంతం కృత్రిమం మానుషవేషధారిణం బుభం విమోహితారం, 'బుభవిమో
హన' ఇత్యస్తా ధాతోః కర్తరి నిష్టా, ఈశ్వరం భగవంతం, వాసుదేవం ప్రసాద్య ప్రాప్య
అఫల్లనః అర్జునా దన్యః కోఽసి పురుషః ఫలస్య కౌరవప్రభృతిపథరూపస్య ఆప్త్యై
న కల్పత ఇత్యర్థః. బృహత్సహాయః కార్యాంతం త్కోదీయా నసి గచ్ఛ తీతిభావః.

టీ. రోహిత్ = లోభత్వమువలనఁగలిగిన కోపమువలన, మార్గణాః = యాచ
కులను, క్షిపంతం = తిరస్కరించుచుండు, బుభం = లోభియైనట్టియు, కృత్రిమం =
క్రొత్తయైనట్టియు, లేక కపటముగలట్టియు, ఈశ్వరం = రాజును, ప్రసాద్య = సంతోష
పఱచి, కోఽసి = ఒకానొకయాచకుఁడు, అఫల్లనః = శ్రేష్ఠమైనట్టి, "అసారం ఫల్లం
శూన్యంచ" అని ఆమరము. ఫలస్య = లాభముయొక్క, ఆప్త్యై = పొందుటకై, నక
ల్పతే = సమర్థుఁడుకాఁడు.

తా. ధనాశచే యాచకునిగనినంతనే తిరస్కరించుచు లోభత్వముచే మోస
తనమున మెలఁగు రాజును సంతోషపఱచి యెవఁడు తానే శ్రేష్ఠమైనలాభము కొఱకు
తగియున్నాఁడు? అనఁగా నెవఁడును తగఁడనుట.

అర్థాంతరము. రోషాత్ = మూకదానవ విషయకమైన కోపమువలన, మార్గణాత్ = బాణములను, క్షీపంతం = విడుచుచునుండు, కృత్రిమం = కపటముచే వేషమువేసికొనివచ్చిన, లుబ్ధం = కిరాతరూపుడైన, ఈశ్వరం = వరమేశ్వరుని, ప్రసాద్య = సంతోషపఱచి, ఫలస్య = పాశుపతాస్త్రలాభముయొక్క, ఆప్త్యై = ప్రాప్తికొఱకు, అఫల్లనః = అర్జునునికంటె వేటొకడు, కోఽసి = ఎవడైనను, నకల్పతే = సమర్థుడుకాడు.

తా. ఇంద్రునిగూర్చితపంబొనరించునప్పుడువరాహరూపుడైనమూకరాక్షసుని విషయకమైన రోషముచేత బాణములను వేయచున్న మాయాకిరాతరూపుడైనవరమేశ్వరుని సంతోషపఱచి పాశుపతాస్త్రలాభమును పొందుటకు అర్జునుడే సమర్థుడు.

మఱియొకయర్థము. రోషాత్ = రాజ్యమందలి లోభమువలన, మార్గణాత్ = యాచకులైన దుర్యోధనాదులను, క్షీపంతం = తిరస్కరించుచుండునట్టియు, కృత్రిమం = మాయామానుష వేషమును బూనినట్టియు, లుబ్ధం = మోహింపఁజేయునట్టియు, ఈశ్వరం = భగవంతుడైన శ్రీకృష్ణుని, ప్రసాద్య = పొంది, అఫల్లనః = అర్జునునకంటె నన్యుడు, కోఽసి = విభురుఁడును, ఫలస్య = కౌరవజయరూపమైన లాభముయొక్క, ఆప్త్యై = ప్రాప్తికొఱకు, నకల్పతే = సమర్థుడుకాడు.

తా. రాజ్య మవహరింపవలయు నను లోభమువలనఁబుట్టినరోషముచేత న్యవక్షమునకు నశోయతుఁడుగనుండవలయునని తనమయాచించిన దుర్యోధనాదులను తిరస్కరించి కపటమానుష వేషధారియై భగవంతుడైన శ్రీకృష్ణునిబొందియర్జునుడుదుర్యోధనాది కౌరవులను జయించెను. చిన్నవాడైనను బలవత్సహాయముచే నుద్యుక్తకార్యమును ముగింపఁజేయుననిభావము.

వేటొకయర్థము. రోషాత్ = కోపమువలన, మార్గణాత్ = అఘ్నులను, క్షీపంతం = వ్రచ్చునట్టియు, కృత్రిమం = ఆకులు మొదలగువానిచే శరీరమును దాచుకొనియుండునట్టియు, ఈశ్వరం = వేటయందు సమర్థుడైనట్టియు, లుబ్ధం = బోయను, ప్రసాద్య = పొంది, కోఽసి = ఏమృగము, అఫల్లనః = సారమైనట్టి, ఫలస్య = బాణాగ్రముయొక్క, ఆప్త్యై = ప్రాప్తికొఱకు, నకల్పతే = సమర్థముకాదా? అనగా నగును.

తా. కోపముచే అలుగులను వ్రచ్చుచు నాకులు మొదలగువానిచే తనయొడలును మఱుగుచేసికొని మృగములను వంచించుసమర్థుడైన వేటకానియొక్కలభ్యమును బొందిన ఏమృగమైనను బాణముపాలు కాకపోదు.

శ్లో. అపథేనైవ యో మోహః దష్టస్సారయతే స్వయమ్,

నీచోపసర్పణవశా త్సపతే ద్వంశవా నసి.

20

వ్యా.—అపథేనేతి. యోంధః, లక్షణయా అజ్ఞ ఇత్యర్థః, నీచానాం నికృష్టానాం, దురాచారిణా మిత్యర్థః. ఉపసర్పణ మనుసరణం తత్ర వశః కాఽంతరిచ్ఛాయస్య సః తస్మా న్నోహత్ అజ్ఞానా ద్దేహిః స్వయ మపథే నామార్గేణ, స్వసిషిద్ధాచారేణే త్యర్థః, విభాషేత్యచ్ సమాసాంతః, స్వయం సారయతే ఇతరజనాన్ వర్తయతే, 'ణిచ' శ్చేత్యాత్మనేపదం, స పురుషః పంశవా నసి కులీనోఽపి పతేత్, సరక ఇతి శేషః. కుల స్వాకించిత్కరత్వా దాచారస్య ప్రాశస్త్యే చేతి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. యోంధః లోచనహీనః పురుషః నీచోపసర్పణవశాత్ నీచే సర్పద్వారాదిప్రదేశే ఉపసర్పణ మనుభావనం తత్ర వశ ఇచ్ఛా యస్య తస్మాత్ మోహ దపథే నైవ అమార్గే నైవ స్వయం సారయతే గమయతే, అన్యా నిచి శేషః. సోఽంధః పంశవా నసి హస్తస్థదండవా నసి, పంశగ్రహణమతంత్రం, దార్వాదిభి రపి తస్య సుకరత్వాత్. పతేత్, గర్తాదౌ విషమస్థల ఇతి శేషః.

టీ. యః=ఏ, అన్ధః = గ్రుడ్డివాఁడు, అనఁగా తెలియనివాఁడు, నీచోపసర్పణ వశాత్ - నీచ = దురాచారులయొక్క, ఉపసర్పణ = అనుసరణమందలి, వశాత్ = తోరికగలయట్టి, మోహాత్ = తెలివిలేమిచే, స్వయం=తనచేతని పేధింపఁబడినట్టి, అపథేన=దురాచారముచేత, సారయతే=ఇతరులను ప్రవర్తింపఁజేయుచున్నాఁడో, సః= ఆపురుషుఁడు, పంశవానసి=మంచికులమందుపుట్టినవాఁడైనను, పతేత్=సరమందుపడును.

అర్థాంతరము. యః = ఏ, అన్ధః=గ్రుడ్డివాఁడు, నీచోపసర్పణవశాత్-నీచ= బోరియలుమొదలగునవి గలచోట, ఉపసర్పణ = వెంటబడించుటయందలి, వశాత్ = ఇచ్చగల; మోహాత్ = అజ్ఞానమువలన, అపథేనైవ = చెడ్డమోఁపచేతనే, స్వయం = తాను, సారయతే = నడిపింపఁజేయుచున్నాఁడో, సః = ఆగ్రుడ్డివాఁడు, పంశవానసి= హస్తమందు వెదురుకోలగలవాఁడైనను, పతేత్=పంకలుమొదలగువానియందు పడును.

తా. కన్నులులేనివాఁడు తనచేతియందు వెదురుకట్టనుబట్టుకొని తెలివిలేక లోయలుగలనీలయందు ఇతరుల నడిపించి తానే లోలుత పంకలోపడువిధంబున, తెలివి లేనివాఁడు దుర్మార్గుల ననుసరింపవలయునను మోహముచే ఇతరులను దురాచారమందు ప్రవర్తింపఁజేసెనేని మంచిపంశమందు బుట్టినవాఁడైనను తానే సరకమందు పడును. సత్కులమే ప్రశస్తముకాదు. సదాచారము నుండవలయునని భావము.

20

శ్లో. యః క్షయే వర్తమానాం తస్మిన్పాతిపుణ్యజనాన్ ధనీ,

లోకే మనుష్యధర్మాణం కిన్నరాః కథయన్తి తమ్.

20

వ్యా.—యఇతి. యో ధనికః కర్తా త్వయే గృహే వర్తమానాన్, మానస ఇత్యర్థః. యద్వాత్వయే దారిద్ర్యే వర్తమానాన్ దరిద్రాన్ స్వాన్ స్వకీయాన్ స్పృజనాన్ సజ్జనాన్ పాతి రక్షతి. తం ధనికం పురుషం లోకే నరాః మనుష్యాః మనుష్యధర్మాణం మనుష్యమాత్రం కథయంతి కిం? పురుషశ్రేష్ఠ ఇతి వదంతీ త్యర్థః. కథం? ధనీ కుబేర ఇవ, సోఽపిత్వయే ఆయోధనాదినాశే వర్తమానాన్ స్థితాన్ స్వాన్ స్వకీయాన్ పుణ్యజనాన్ రాక్షసాన్ పాతి, యుద్ధాభిముఖ మాగతాన్ శత్రున్ జిత్యా స్వకీయాన్ ప్రక్షతీత్యర్థః. తంకుబేరం లోకే కిన్నరాః దేవయోనివిశేషాః మనుష్యధర్మాణం కుబేరం కథయంతి, గాయంతీతి యావత్, మనుష్యధర్మాణమితి 'ధర్మా దని చ్చైవలా' దిత్యనిచ్చిత్యయ సమాసాంతః.

టీ. యః=ఏ, ధనీ=ధనవంతుఁడు, త్వయే=ఇంటియందు, వర్తమానాన్=ఉండువారిని, అనఁగా మానవంతులరు, లేక, త్వయే=లేమితనమందు, వర్తమానాన్=ఉండెడి, స్వాన్=స్వకీయులైన, పుణ్యజనాన్=సత్పురుషులను, పాతి=కాపాడుచున్నాఁడో, తం=ఆధనవంతుని, లోకే=లోకమందు, నరాః=మనుష్యులు, మనుష్యధర్మాణం=మనుష్యమాత్రుఁడైయని, కథయన్తికిం=చెప్పుచున్నారా ఏమి? అనఁగా నంతియకాదు, పురుషశ్రేష్ఠుఁడని చెప్పుచున్నారు.

అథాంతరము. యః=ఏ, ధనీ=ధనవంతుఁడైన కుబేరుఁడు, త్వయే=యుద్ధము మొదలగుద్రవ్యాపారరాహిత్యమందు, వర్తమానాన్=ఉండెడి, స్వాన్=తనసంబంధులైనట్టి, పుణ్యజనాన్=రాక్షసులను, అథవా యక్షులను, “పుణ్యజనస్తు సజ్జనే, గుప్త్యాకే యాతుధానేచ” అని హేమచంద్రుఁడు. పాతి=రక్షించుచున్నాఁడో, తం=అకుబేరుని, కిన్నరాః=కిన్నరు లనెడిదేవతలు, మనుష్యధర్మాణం=మనుష్యునివంటి ధర్మముగలవాఁడని, కథయన్తి=గానము చేయుచున్నారు.

తా. తమతమ యిండ్లయందుండియే దుష్కార్యములకుపోక సాధువులుగా నుండునట్టియు, లేక దరిద్రావస్థయందుండునట్టియు స్వకీయులను ఏధనవంతుఁడు పోషించుచున్నాఁడో అట్టివానిని లోకమందలిజనులు మానవోత్తముం డని పొగడుచున్నారు. ధనాధికత్యము వహించియు యుద్ధము మొదలగు చెడ్డ కార్యములు చేయకుండు నట్టి తనవలైన రాక్షసులను, అథవా యక్షులను రక్షించునట్టి కుబేరుని కిన్నరులు మనుష్యధర్మము గలవాఁడని పొగడుచున్నారు.

శ్లో. ప్రకృష్టవర్ణతత్కృద్ధం లభ్యా హరిం సమేధితః,

తరళత్వేన సత్యాజ్యో మణివ జ్ఞాతిమాన్ ద్విజః.

22

వ్యా.—ప్రకృష్టఇతి. శుద్ధం పవిత్రం ఆహారం లభ్యా ప్రాప్య, జగ్జ్యేష్ఠ్యర్థః. సమేధితః సమ్యగ్జ్ఞేష్ఠః, ఆహారశుద్ధే స్తేజో హేతుత్వా దితి భావః, జాతిమాన్ కులీనః ద్విజః విప్రః ప్రకృష్టపర్ణతః తరళత్వేన చాంచల్యేన స త్యాజ్యః స దూషణీయః. ని. 'బ్రాహ్మణా నావమంతవ్యా భస్మచన్నా ఇవాగ్నయః' ఇతిస్త రణాదితిభావః. కథం? మణివల్ మాణిక్య మివ. సాఽసి శుద్ధం విమలం హారం మాక్తికదామ లభ్యా తరళత్వేన హార మధ్య గతత్వేన హేతునా సమేధితః సమ్యగ్జ్ఞేష్ఠః. ని. 'తరళో హరమధ్యగ' ఇత్యమరః. జాతిమాన్ మరకతాదిరత్న కులూద్భూతః ఏవంవిధో మణిః ప్రకృష్టపర్ణతః ఉత్కృష్ట కాంతిమత్తాయా హేతోః స త్యాజ్యో హేయో స భవతి.

టీ. శుద్ధం=దోషరహితమైన, ఆహార్య = అన్నమును, లభ్యా = పొంది, అ నగా భవించి, సమేధితః = చక్కగా ప్రకాశించుచుండెడి, జాతిమాన్ = మంచికుల మందువుట్టిన, ద్విజః = బ్రాహ్మణుడు, ప్రకృష్టపర్ణతః = శ్రేష్ఠకులముగలవాడగుట వలన, సత్యాజ్యః = తృణింపదగినవాడు కాడు.

అథాంతరము. శుద్ధం=నిర్మలమైన, హారం=ముతైపునరమును, లభ్యా=పొంది, తరళత్వేన=హరమధ్యమందలి రత్న భావముచేత, సమేధితః=చక్కగా వెలుగుచుండెడి, జాతిమాన్=మంచిజాతిగలిగినట్టి, మణివల్ = రత్నమువలెనే, ప్రకృష్టపర్ణతః=మంచి కాంతిగలిగిన కారణమువలన, (సః ద్విజః=ఆబ్రాహ్మణుడు) సత్యాజ్యః=విడువదగిన వాడు కాడు.

తా. త్రాసము పటలముమొదలగు దోషములులేని ముతైములు మొదలగునానిచేఁ గూర్పబడిన హరములమధ్యమందు నాయకమణికారణముచే చక్కగా ప్రకాశించుచు మంచికాంతిగలిగి జాతిరత్నమగుటచేతనామణి యేరితిగాపోఁగొట్టదగినదికాదో, అట్లే పరిశుద్ధమైన యన్నమును భుజించుచు, తేజోవంతుడై మంచివంశమందు వుట్టిన బ్రాహ్మ ణుడు శ్రేష్ఠపర్ణుడగుటవలన చాంచల్యముచేత విడువదగినవాడు కాడు. "బ్రాహ్మ ణా నావమంతవ్యా భస్మచ్ఛన్నా ఇవాగ్నయః" అని మనుస్మృతి. బూడిదచే గవ్వఁ బడిన నిప్పువలెనుండు బ్రాహ్మణుల నపమానింప రాదని భావము.

23

శ్లో. మన్దస్తీక్షురుచిః పాపః కుజన్తాయశ్చ దేహినామ్,

దుర్నిఖాయ జన్మభజతే నిధనంచేతి విస్తయః.

23

వ్యా.—మందఇతి. యః పురుషః మందః పరోపకారాదా పక్షమః అథవా మందః అఙ్గః తీక్షురుచిః హ్రారబుద్ధిః ఆకవీప పాపః పాపివ్యః, అర్హఆదిత్వా స్పృహకీ

యోఽచ్చిత్త్యయః. కుతః? కుజన్తా అకులీనః, కుల్పితం జన్త యస్యేతి బహువ్రీహిః, స పురుషః స్వస్య జన్త కర్తృభూతం దేహీనాం ప్రాణీనాం దుఃఖాయ దుఃఖం కర్తం ప్రాప్నోతి నిధనం మరణం భజత ఇతి ఏతద్విస్తయః హర్ష హేతుః. ని. 'విస్తయో హర్షగర్వయో'రితి విశ్వః.

అన్యోఽప్యర్థః. యో నుందః శనైశ్చరః కుజన్తా భౌమశ్చ, కౌ భూమా జన్త యస్యేతి వ్యధికరణో బహువ్రీహిః 'అవర్ణో వ్యధికరణో బహువ్రీహి ర్జన్తాద్యుత్తర పద' ఇతి వాచనః. తీక్ష్ణరుచిః క్రూరతేజాః పాపః పాపగ్రహశ్చ భవతి. అత ఏవ ప్రాణీనాం దుఃఖాయ ప్రణాదినా శరీరపీడాం కర్తం జన్త జన్తస్థానం భజతే ప్రాప్నోతి. నిధనం అప్తమస్థానం చ భజతే. విస్తయః ఆశ్చర్యం. 'ద్వాదశాష్టమజన్తస్థా శ్శన్యర్కాం గారకా గురుః, కుర్వంతి ప్రాణసందేహం స్థానభ్రష్టం ధనక్షయ' మితి స్మరణా దితి భావః.

టీ. యః = ఏపురుషుఁడు, మన్దః = సోమరితనముచే పరోపకారాదులందు ఆశక్తుఁడును, లేక, మన్దః = తెలియనివాఁడును, తీక్ష్ణరుచిః = దారుణమైన యభిలాష గలవాఁడు గనుక, పాపః = పాపముగలవాఁడై, కుజన్తా = దుష్కలమందుఁబుట్టినవాఁడో, (సః = వాఁడు) జన్త = తనపుట్టుకను, దేహీనాం = ప్రాణులయొక్క, దుఃఖాయ = కష్టముకొఱకు, భజతే = పొందుచున్నాఁడు. (ఇదీసరియే) నిధనంచ = చావునుకూడ, దేహీనాం దుఃఖాయ = ప్రాణులకష్టమునకై, భజతే = పొందుచున్నాఁడు. ఇతి = ఇట్లునుట, విస్తయః = సంతోషకరమైనది "విస్తయో హర్షగర్వయోః" అని విశ్వము.

అర్థాంతరము. యః = ఏ, మన్దః = శనిగ్రహమును, కుజన్తా = అంగారకగ్రహమును, తీక్ష్ణరుచిః = క్రూరమైన తేజస్సుగలవాఁడు, అనఁగా పాపగ్రహ మగుచున్నాఁడు గనుకనే, దేహీనాం = ప్రాణులయొక్క, దుఃఖాయ = కష్టముకొఱకు, జన్త = లగ్నమును, నిధనంచ = అప్తమస్థానమును, భజతే = పొందుచున్నాఁడు, ఇతి = ఇది, విస్తయః = ఆశ్చర్యము.

తా. ఏనరుఁడు పరోపకారాదులు చేయలేక తెలివితేనివాఁడై, క్రూరాభిలాషి యైనవాఁడు గనుక పాపము చేయువాఁడై దుష్కలమందుపుట్టినాఁడో వానిజన్తము జనులదుఃఖముకొఱకును, చావు సంతోషముకొఱకును, అగుచున్నదని యర్థము. దుర్జనుఁడు బ్రతికియుండుటకంటె చచ్చుట మేలనిభావము.

పాపగ్రహములైన శన్యంగారకులు జన్తమందును అప్తమ స్థానమందును ఉండి ప్రాణులకు ప్రణాద్యుపద్రవములగు జేయుచున్నారు. ఇందులకు, "శ్లో. ద్వాదశాష్టమ

జన్మస్థాని శస్యర్కంగారణోగురుః, కుర్వంతి ప్రాణనందేహం స్థానభ్రష్టం ధనక్షయమ్”
అని శాస్త్రము. 2 3

శ్లో. వేదత్రయ మయోయస్సాస్య తోసిపి హీనః క్షణా తృణేత్,
స్వనైవ రుచ్యా పీతాయాం వారుణ్యాం సత్పథాత్ చ్యుతః.

వ్యా.—వేదేతి. యా విప్రః వేదత్రయమయః వేదత్రయప్రచురః, వేదత్రయాభ్యయనవాం స్తదర్థవేత్తా చేత్యర్థః స్యాద్భువే ద్యది స విపంవిధోఽసి ఆత్మన విప రుచ్యా పీత్యా, స్వాభిలషితే నేతి యావత్, వారుణీ సురా. ని ‘సురా హరి త్రియా హాలా పరిస్పద్దురుణాత్త జేత్యుమరః, తస్యాం పీతాయాం సత్యాం సత్పథాత్ సదాచారమార్గాత్ చ్యుతః భ్రష్టః అతవిప హీనః సజాతీయేషు నికృష్టః క్షణాత్ పాన సమయ విప పలేత్ పతితో భవేత్. క్రౌతాదికర్తానధికారి స్యా దిత్యర్థః. ‘నిత్యం మధ్యం బ్రహ్మణో వర్ణయే’ దితి గౌతమస్తరణా దితి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. వేదత్రయమయః త్రయారూపః య స్సూర్యః, ‘త్రయ్యేవ విద్యా తపతీ’ తి త్రుణేః, సత్పథాత్ ఆకాశలక్షణా త్వృశస్తమార్గాత్ చ్యుతః, గగన మతిప ర్తిత ఇతి యావత్. స్వస్య రుచ్యా లేజసా హీన స్సాస్యత్. సోఽసి సూర్యః పీతాయాం వారుణ్యాం ప్రతీచ్యాం పలేత్, అస్తం గచ్ఛే దిత్యర్థః. వరుణో దేవతా అస్యా ఇతి విగ్రహః, ‘సాస్య దేవలేత్యణి టిడ్డాణ’ జిత్యాదిసా జీవ్.

టీ. యః=నిబ్రహ్మణఁడు, వేదత్రయమయః=ఋగ్యజుస్సామముల నెడిమూఁడు వేదములను చదివి యర్థముజెలిసినవాఁడు, స్యాద్ద్యది = అయినను, సోఽసి = వాఁడు, స్వనైవ = తనయొక్కయే, రుచ్యా = అభిలాషచేత, వారుణ్యాం = కల్లు, పీతాయాం సత్యాం=పానముచేయఁబడినదికాఁగా, సత్పథాత్ = మంచి యాచారము వలననుండి, చ్యుతః = జారినివాఁడుగనుకనే, హీనః = స్వజాతిలోతక్కువయై, క్షణాత్=త్రాగువేళయందే, పలేత్ = పడుచున్నాఁడు. అనఁగా క్రౌతాది కర్మభ్రష్టుడగుచున్నాఁడు.

అర్థాంతరము. వేదత్రయమయః=త్రయీస్వరూపుడైన, యః=విసూర్యుఁడు, సత్పథాత్ - సత్=సక్షత్రములయొక్క, పథాత్ = మార్గమైన యాకాశమువలన నుండి, చ్యుతః = సాగుచు, స్వనైవ = తనయొక్కయే, రుచా = కాంతిచేత, హీనః =తక్కువైనవాఁడు, అనఁగా మందకాంతిగలవాఁడు, సాస్యత్ = అగుచున్నాఁడో, సోఽసి = ఆసూర్యుఁడు, పీతాయాం = పచ్చనిపన్నెగల, వారుణ్యాం = పరుణసంబంధమైన పడమటి దిక్కునందు, పలేత్ = పడుచున్నాఁడు. అనఁగా అస్తమించుచున్నాఁడు.

తా. ఋగ్వజ్ఞా స్సామము లనెడి మూడువేదములను జదివి వాని యర్థములను దెలిసికొనినవాడైనను తనయభిలాషచేత కల్లుద్రాగెనేని సదాచారమువలననుండి జాతిన వాడై బ్రహ్మణకులమందు హినుడైతత్క్షణమందే శ్రోతాదికర్తృభవ్వుడగుచున్నాడు. బ్రహ్మణుడగువాడు, నిత్యముగా మధ్యమును విడువవలయునని భావము. “నిత్యంమధ్యం బ్రహ్మణో వర్జయేత్” అని గౌతమస్మృతి.

వేదత్రయస్వరూపుడైన సూర్యుడు ఆకాశమార్గమునఁ దిరుగుచు సస్తమించు కాలమున మందలేజుడై వరుణదేవతాకమైన వశ్చిముదిక్కునం దస్తమించుచున్నాడు.

శ్లో. ఏకక్షీతిభృదుత్పన్నా సచ్చిద్రాః కణ్ణకోల్బణాః,
మిథ సంఘర్షింతా వంశా దహ్యంతే సానుగామినః.

271

వ్యా.—ఏకక్షీతిభృదితి. ఏకేన క్షీతిభృతా రాజ్ఞా ఉత్పన్నాః జాతాః సచ్చిద్రాః మృగయాదిదోషజాప్తాః కంటకైః క్షుద్రశత్రుభిః ఉల్బణాః ప్రచురః, భూయిష్ఠక్షుద్రశత్రుమంత ఇత్యర్థః. ని. ‘సూచ్యగ్రే క్షుద్రశత్రౌ చ రోమహర్షే చ కంటక’ ఇత్యమరః కించ అను పశ్చాత్ గచ్ఛంతీత్యనుగామినః భృత్యాః తై స్సహితాః సానుగామినః వంశా రాజకులాని మిథోఽన్యోన్యం. ని. ‘మిథోఽన్యోన్యం రహస్య’ పీత్యమరః. సంఘర్షంతో వైరాధేతోః దహ్యంతే నిశ్శేషీక్రియంతే, అంతరంగబహిరంగయోరంతరంగం బలీయ ఇతి భావః.

అన్యోఽన్యర్థః. ఏకక్షీతిభృదుత్పన్నాః ఏకపర్వతజాతాః సచ్చిద్రాః సరంధ్రాః కంటకోల్బణా సూచ్యగ్రయుక్తాః సాను ప్రస్థం గచ్ఛంతీతి సానుగామినః, తత్రస్థా ఇత్యర్థః వంశాః వేణవః మిథోఽన్యోన్యం సంఘర్షంతః సంఘట్టనాధేతోః దహ్యంతే, అన్యోన్యసంఘర్షణేన వేణవస్తథా భవంతీత్యర్థః.

టీ. ఏకక్షీతిభృదుత్పన్నాః-ఏక=ఒకడైన, క్షీతిభృత్ = రాజుచేత, ఉత్పన్నాః=పుట్టినట్టియు, కణ్ణకోల్బణాః-కణ్ణక=నీచశత్రువులచే, ఉల్బణాః = వ్యాప్తులైనట్టియు, సచ్చిద్రాః = వేటమొదలగు దోషములతోఁగూడినట్టియు, సానుగామినః = అనుగాములనఁగా భృత్యులు వారితోఁగూడినట్టి, వంశాః=రాజకులములు, ఆనఁగా రాజవంశమందు పుట్టినవారు, మిథః=ఒకరొకరు, సంఘర్షింతాః=కలహించినవారై, దహ్యంతే=ధ్వంసమగుచున్నారు.

అర్థాంతరము. ఏకక్షీతిభృదుత్పన్నాః - ఏక=ఒకడైన, క్షీతిభృత్=కొండయందు, ఉత్పన్నాః=పుట్టినట్టియు, సచ్చిద్రాః=రంధ్రములతోఁగూడినట్టియు, కణ్ణకోల్బణాః = ముండ్లచే వ్యాప్తములైనట్టియు, సానుగామినః - సాను=కొండయొక్క సమ

భూములను, గామినః = పొందినట్టి, ఆచంగా నచ్చటనుండునట్టి, వంశాః = వెదుళ్లు, మిథః = ఒకటికొకటి, సంఘర్షి తాః = రాషిడిగలవియై, దహ్యస్తే = కాలిపోవుచున్నవి.

తా. ఒక కొండయందు తప్పన్నములై లోపల రంధ్రములుగలిగి వెలుపల ముండ్ల చేవ్యాప్తములై సానువులందుండు వెదుళ్ళొకటికొకటి యొరసికొనుటచేతఁగలిగిన యగ్ని పలన నెవ్విధమున కాలిపోవుచున్నవో, అట్లే యొక రాజువలన నే గలిగి వేంట ద్యూతము మొదలగు దోషములుగలవారై మిక్కిలి శత్రువులుగలవారై భృత్యులతోఁగూడి యుండు రాజపుత్రులు పరస్పరము కలహించినవారై నాశమును జొందుదురు. వెదుళ్లు రాచుకొనుటచే నగ్నిగలుగుట ప్రసిద్ధము. ౭౫

శ్లో. మహాగోత్రేషు సంజాతా మృగవో యేపి తే జనాః,

స్వజీవిత వ్యయేనాపి బహుధాన్యోపకా రిణః.

౭౬

వ్యా.—మహాగోత్రేష్వితి. మహాగోత్రేషు మహావలేషు సంజాతాః. ని. 'గోత్రం నామ్ని కులేఽచల' ఇతి విశ్వాః. మృదవః కృపాశవః యే జనా స్సంతి తే జనాః స్వజీవితస్య వ్యయేనాపి స్వయం వినశ్యంత ఇత్యర్థః. అథవా స్వజీవితస్య స్వజీవనమేతు భూతస్య ధనస్య వ్యయే నాపి బహుధా అనేక ప్రకారేణ ఆన్యేభ్యః ఉపకారిణః ఉపకరణశీలా భవంతి. తాచ్ఛీల్యే జినిః. 'పరోపకార స్సతాం వ్యవస' మితి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. మహాగోత్రేషు మహావలేషు వింధ్యాదిషు సంజాతాః మృదవః నఖచ్ఛేద్యాః యే తే జనాః వేణవ స్సంతి. ని. 'వేణుమస్కరలేజనా' ఇత్యమరః. వేణవ స్వజీవితస్య వ్యయే నాపి, స్వయం ఛేదనం ప్రాప్యోపీ త్యర్థః. బహుధా ఉదవసితాది రూపేణ ఆన్యేభ్యః ఉపకుర్వంతీతి తథోక్తాః. అథవా బహుభిః ప్రచురైః ధాన్యైః ఉపకుర్వంతి, బహుధాన్యోపకారిణః.

టీ. యేజనాః = ఏమనుష్యులు, మహాగోత్రేషు = గొప్పకులములందు, సంజాతాః = పుట్టినవారు గనుకనే, మృదవః = దయగలవారో, లే = వారు, స్వజీవితవ్యయేనాపి = స్వ = తమయొక్క, జీవిత = జీవనమైన ధనాదులయొక్క, వ్యయేనాపి = నాశముచేత నైనను, బహుధా = నానావిధములచేత, అన్యోపకారిణః - అన్య = ఇతరులకు, ఉపకారిణః = ఉపకారముచేయువారు, భవన్తి = అగుచున్నారు.

అర్థాంతరము. మహాగోత్రేషు = గొప్పవియైన వింధ్యము మొదలగు కొండలందు, సంజాతాః = పుట్టినట్టి, మృదవః = లోపలజొంగుటచే మెత్తఁగనుండు, యే = ఏ, లేజనాః = వెదుళ్లుగలవో, లే = ఆ వెదుళ్లు, స్వజీవితవ్యయేనాపి = స్వ = తమయొక్క, జీవిత = బ్రతుకు యొక్క, వ్యయేనాపి = నాశముచేత నైనను, బహుధా = అనేక ప్రకారములైన ఇల్లుమొద

లగు రూపముచేత, అన్యోవకారిణి-అన్య=ఇతరులకు, ఉపకారిణి=సహాయముచేయునవి, భవన్తి=అగుచున్నవి. (అథవా, బహు=అధికమైన, ధాన్య=బియ్యమునొసంగుటచేత, ఉపకారిణి = ఉపకారముచేయునవి, భవంతి=అగుచున్నవి.)

తా. గొప్పవైన వింధ్యాదిపర్వతములందు సంభవించి మెత్తనిస్వభావముగలిగితమకు మూలభేదముగలిగినను పరులకు ఇండ్లు మొదలగునవికట్టుకొనుటకుఁగాని, అథవా, తమధాన్యమనఁగా వెదురుబియ్యముచేతఁగాని యెట్లుపకారముచేయుచున్నవో, అట్లు గొప్పకులమందు జనించినవారు దయావంతులై తమబ్రతుకునకు హానిగలిగినను దానిని లక్ష్యముంచక అన్యుల కుపకార మనేకవిధములుగా నొనర్చుచున్నారు. వెదుళ్లుపండుఁగా నెండిపోవుట ప్రసిద్ధము. అప్పుడు బియ్యము దొరకును.

శ్లో. పరమస్యైవ పుంసస్సన్య నిత్యం శ్రీ రసపాయినీ,

సారం సదాశయేనేహ సాధుచక్రం బిభర్తి యః.

22

వ్యా.—పరమస్యైతి. యః పురుషః ఇహలోకే సదాశయేన ప్రశస్తాభిప్రాయేణ స్వచ్ఛేదమననేవేతి యావత్, సారంపరంన్యాయ్యంవా సాధుచక్రం సజ్జనసమూహం బిభర్తి పాలయతి-అన్య వితద్గుణవిశిష్టస్య నాన్యస్యైవేత్యేవకారార్థః. పుంసః పురుషస్య శ్రీస్సంపత్ పరమధికం యథాతథా నిత్యం ప్రత్యహం ఆనపాయినీ ఆనశ్వరీ స్యాత్ సజ్జనపాలనమేవాఖిలశ్రేయో హేతురితిభావః.

అన్యోఽప్యర్థః. యఃవిష్ణుః సదాసారం స్థిరాంశభూతం శ్రేష్ఠంవా. ని. 'సారోబలే స్థిరాంశేచన్యాయ్యేక్షీబంపరేత్రిప్షి'త్యమరః. చక్రం సుదర్శనం శయేన పాణినా. ని. 'పంచశాఖశ్చయఃపాణి' రిత్యమరః. సాధు సమ్యక్ బిభర్తి ధారయతి. తస్య పరమస్యైవ పుంసః పురుషోత్తమస్యైవ శ్రీః రమాదేవీ నిత్యం ఆనపాయినీ ఆపాయోగసమః, హన మితియావత్. సోఽస్య అస్తీతి సా తథోక్తా.

టీ. యః=విపురుషుఁడు, ఇహ=ఈలోకమందు, సదాశయేన=మంచియభిప్రాయముచేత, నిర్మలమనస్సుచేసెనుట, సారం=శ్రేష్ఠమైన, అథవా న్యాయ్యమైన, సాధుచక్రం=సత్పురుషసమూహమును, బిభర్తి=పాలించుచున్నవాఁడో, అన్య=ఇట్టిశ్రేష్ఠుఁడైనట్టి, పుంసవివ=పురుషునకే, శ్రీ=సంపత్తు, పరం=మిక్కిలి, ఆనపాయినీ=ఎడబాయకుండునది, స్యాత్=అగును.

అర్థాంతరము. యః=వివిష్ణువు, సదా=ఎల్లపుడు, సారం=శ్రేష్ఠమైనట్టి, చక్రం=చుట్టుకెదువను, శయేన = హస్తముచేత, సాధు=చక్కఁగా, బిభర్తి=ధరించుచున్నాఁడో, తస్య=ఆట్టి, పరమస్యైవ=శ్రేష్ఠుఁడైనట్టి, పుంసః=పురుషునియొక్క, శ్రీ=లక్ష్మీదేవి, నిత్యం=ఎల్లపుడు, ఆనపాయినీ=ఎడబాయకుండునదిగా, స్యాత్=అగును.

తా. విపురుషుడు మంచియభిప్రాయముచేత సాధువులను సంరక్షించుచున్నవాఁడో, అట్టివానియొక్కసంపదయే యెల్లప్పుడు బాయకుండుననియు, శ్రేష్ఠమైనచక్రమును హస్తమందుధరించుచుండు పరమాత్మయైన శ్రీమహావిష్ణువునకెప్పుడు లక్ష్మీదేవి నన్నిహిత్యయై యుండు ననియు భావము.

శ్లో. మృదవోపి సదామోద హేతవోఽప్యమలా అపి,

నాతిక్లాఘ్యా స్సుమనసో జనై ర్జాతివివర్జితాః

2౮

వ్యా.—మృదవ ఇతి. మృదవః కృపాశవోఽపి సతాం సజ్జనానాం ఆమోదస్య సంతోషస్య హేతవోఽపి, సజ్జనానందకారా అపీ త్యర్థః. అమలా అపి స్వచ్ఛచిత్తా అపి జాతివివర్జితాః అకులీనా స్సుమనసో విద్వాంసః సజ్జనై ర్నాతిక్లాఘ్యాః అతీవ సస్తోతవ్యాః. మార్దవాదిగుణవత్తయా ఈషత్ స్తుత్యా ఇత్యర్థః. సకలగుణవిశిష్టా ఆవృకులీనాః సశోభంత ఇతి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. మృదవోఽపి శోమలా అపి సదామోదస్య హేతవోఽపి అమలా అపి నిర్మలా అపి జాతివివర్జితాః మాలతీవ్యతిరిక్తాః సుమనసః పుష్పాణి. ని. 'స్త్రియ స్సుమనసః పుష్పం', 'సుమనా మాలతీ జాతిరీతి చామరః. నాతిక్లాఘ్యాః అత్యంతం న క్లాఘునీయాః. పుష్పేషు జాతికుసుమన్యైవ ప్రాశస్త్యా దితి భావః.

టీ. మృదవోఽపి = కరుణాశీలులైనను, సదామోదహేతవోఽపి = సత్ = సత్పురుషులయొక్క, ఆమోద = సంతోషమునకు, హేతవోఽపి = కారణములైనను, అమలాఅపి = నిర్మలమైన మనస్సుగలవారైనను, జాతివివర్జితాః = కులీనులు కానియట్టి, సుమనసః = విద్వాంసులు, జనైః = సత్పురుషులచేత, అతిక్లాఘ్యాః = మిక్కిలిస్తుతింపఁదగినవారు, న = కారు.

అర్థాంతరము. మృదవోఽపి = శోమలములైనను, సదా = ఎల్లప్పుడు, ఆమోదస్య = పరిమళమునకు, హేతవోఽపి = కారణములైనను, అమలాఅపి = దోషరహితములైనను, జాతివివర్జితాః = జాజాలకంఠే వేతైన, సుమనసః = పుష్పములు, అతిక్లాఘ్యాః = మిక్కిలిపొగడఁదగినవి, న = కావు.

తా. మృదువుగఁగి మంచివాసనచే నలరి స్వచ్ఛములై యుండినను జాజాలుకాని పువ్వులెట్లు విశేషక్లాఘ్యములు కావో, యత్తైఱుంగుననే దయాపంతులై సజ్జనసంతోషకరులై స్వచ్ఛచిత్తులైయుండినను సత్కులమందు పుట్టనివారు హెచ్చుగా పొగడఁదగినవారుకారు. అనఁగా సామాన్యముగా పొగడఁదగుననియు అన్నిగుణములు కలిగియున్నను కులములేనివారు ప్రకాశించరనియు భావము.

2౯

శ్లో. కుజన్తనా య త్కూరేణ పారుష్యం రజసాకృతమ్,
లబ్ధవర్ణస్య సగ్ధాని సుచిత్రస్యేవ తావతా.

2౯

వ్యా.—కుజన్త నేతి. కుజన్తనా అకులీనేన క్రూరేణ పురుషేణ కర్తృ రజసా రజోగుణేన, అహంకారే జేతి యావత్. యత్పారుష్యం వైఘర్యం భర్తృనాదికృతం ఆకారి గుర్వాదా వితి శేషః. తావతా లబ్ధవర్ణస్య విదుషః స గ్ధానిః కథం? సచిత్ర స్యేవ ఆలేఖ్యయుక్తస్య కుడ్యాదే ర్యథా. తస్మాప్సి కుజన్తనా భూమిజేన రజసా పాం సునా యత్ పారుష్యం ధూసరత్వం మలిన లేతి యావత్ కృతం తావతా ధూసర లేన లబ్ధవర్ణస్య లబ్ధః వర్ణః నీలవీరవర్ణాది ర్యస్య తస్య చిత్రస్య గ్ధానిః మాలిన్యం స భవతి. యథా చిత్రం జలనేకసాధారణమర్థనాదినా నశ్యతి స తథా పాంసుసంప క్లేశే త్యర్థః.

టీ. కుజన్తనా=చెడ్డజన్తముగల, అనఁగా కులహీనుఁడైన, క్రూరేణ=క్రూరుఁడైన పురుషునిచేత, రజసా=రజోగుణముచేత, అనఁగా నహంకారముచేత, యత్=ఏ, పారు ష్యం = బెడరింపుమొదలైనది, ఆకారి= (గురువు మొదలగువారియందు) చేయఁబడుచు న్నదో, తావతా = అంతమాత్రముచేత, లబ్ధవర్ణస్య = విద్వాంసునకు, కుజన్తనా- కు=భూమివలన, జన్తనా=పుట్టినట్టి, క్రూరేణ=కఠినమైన, రజసా=దుమ్ముచేత, యత్=ఏ, పారుష్యం=పరుసదనము, అనఁగామలినత్వము, కృతం=చేయఁబడుచున్నదో, తావతా= అంతమాత్రముచే, లబ్ధవర్ణస్య - లబ్ధ=పొందఁబడిన, వర్ణస్య=నలుపు వసువు మొదలగు వస్త్రములగల, చిత్రస్యేవ=చిత్రమునకువలెనే, గ్ధానిః=మాలిన్యము, సభవతి=కలుగదు.

తా. భూమివలనజనించి పరుసమైనధూళిచేత చక్కగా వస్త్రపురాయఁబడినచిత్ర ములకు నెవ్విధమున హానిగలుగదో, యెవ్విధమునజాతిహీనులై క్రూరులైనవారు గర్వము చేతపెద్దలను దూషించిరేని యంతమాత్రముచేత పెద్దలకెట్టిమాలిన్యమును కలుగనేరదు. చిత్రములు నీరుమొదలగువానిచే చెడినట్లు భూపరాగముచేత చెడదనియు దుర్జనుల తిర స్కారములు సజ్జనులను జెడువఁజాలదనియు భావము.

2౯

శ్లో. పార్శ్వే వసంతం కామేషు సాధకం సహకారిణమ్,

దృష్ట్వా పికః పుమాన్ హృష్య న్నాలపేన్ద్రధు రాజ్ఞీరమ్.

౩౦

వ్యా.—పార్శ్వ ఇతి. పార్శ్వే సమీపే వసంతం తిష్ఠంతం, స్నేహపాలన పశాదితి భావః. కామేషు ఆభిలషితార్థేషు సాధకం సంపాదకం కుత సహకారిణం సహాయినం ఏవంబిధం పురుషం దృష్ట్వా కః పుమాన్ కోవా పురుషః హృష్యన్ మధు

రాం మనోరమాం గిరం వాచం నాలపేత్. న వదే దితి కాకుః. గుణినం మాద్రియం లే పూజంతే ఇతి భాషః.

అన్యోఽవ్యర్థః. సహకారిణం అతిసారభ మాతకుసుమం. ని. 'సహకారోఽతిసారభ' మిత్యమరః. అతఏవ కామేషాణాం మన్తధశరాణాం సాధకం వసంతం కాలం పార్శ్వే దృష్ట్వా చ వసంతకాలధర్మం దృష్ట్వే త్యర్థః. కాల స్యామూర్తత్వా ధర్మేణ కాలో లత్యంతే పుమా నిక్కుః పుంస్కోఽతిః హృష్యక్ మధురాం శ్రావ్యాం గిరం నాలపే దితి కాకుః. వసంతకాలేఽసి తో ధ్వనతీతి భాషః.

టీ. పార్శ్వే = చెంగట, వసంతం = ఉండునట్టియు, కామేషు = ఇష్టార్థము లందు, సాధకం = సంపాదకడైనట్టి, సహకారిణం = సహాయకుడైన పురుషుని, దృష్ట్వా = చూచి, కఃపుమాక్ = ఏపురుషుండు, హృష్యక్ = సంతసించినవాడై, మధురాం = మనోహరమైన, గిరం = మాటను, నాలపేత్ = పలుకడా? అనఁగా పలుకుచున్నాడనుట. గుణవంతులను పూజింతురని భావము.

అర్థాంతరము. సహకారిణం = తియ్యమామిడిపువ్వు గలది గనుకనే, కామేషు సాధకం - కామ = మన్తధునియొక్క, ఇషు = తూపులకు, సాధకం = సంపాదకమైనట్టి, వసంతం = ఆమనిని, పార్శ్వే = ప్రక్కయందు, దృష్ట్వా = చూచి, (అనఁగా వసంతకాల ధర్మమును గాంచి యనియర్థము. కాలమునకు మూర్తము లేదుకద) పుమాక్ = పురుష రూపమైన, పికిః = తోయిల, హృష్యక్ = సంతసించినదియై, మధురాం = ఇంద్రులైన, గిరం = పలుకును, నాలపేత్ = పలుకదా?

తా. తనకురంగట మెలంగుచు నిష్టార్థంబులను సంపాదించఁజేయుచు నెవ్వడు నెడఁబాయకయుండు చెలికానినిగాంచి యెవ్వఁడైనను తియ్యనిపలుకులు పలుకకుండు నా యని యర్థము. తియ్యనిమామిడిపూలచే నొప్పుచు పచ్చవిల్కానితూపులకు సాధకం బైన యామనిని సమీపంబునఁగాంచి గండ తోయిల మధురముగా రొదనేయకుండునా యనిభావము.

౮౦

శ్లో. దేవాశ్చ భూమిదేవాశ్చ నిత్య మవ్యయతాశనాః,

హీయంతే స్వాధికారా త్తే యే సేవంతేన వాసవమ్.

౮౧

వ్యా.—దేవా ఇతి. నిత్యం ప్రత్యహం అమృతం సుధా అశనం అన్నం యేషాం తథోక్తాః యే దేవాః వాసవం ఇంద్రం నసేవంతే న భజంతే, స్వేషాం అధికారాత్ స్వామ్యులక్షణాత్. 'అధికారః ఫలస్వామ్య' మితి దశరూపకే. ఫలం రాజ్యాది తస్య స్వామిత్వ మిత్యర్థః. హీయంతే త్యజ్యంతే. 'ఓహాత్కత్వాగ' ఇత్యస్తాధాతోః కర్తకర్తరి

లక్ష్యము. ఇంద్రః స్వనేపకాన్ సురా నధికారా చ్ఛ్వాపయతీ త్యర్థః. భూమి దేవాః బ్రహ్మణాః నిత్యం ప్రత్యహం అమృతం యజ్ఞశేషం ఆశ్నంతి భుంజత ఇతి తే తథోక్తా ఆసి అథవా అమృతం ఆయాచితం యథాతథా ఆశ్నంతీతి తే తథోక్తాః అథ వా అమృతాశనాః జలాహారా ఆసి. ని. 'అమృతం వోఽమిన్ దేవా స్నే యజ్ఞశేషే రసాయనే, అయాచితే జల' ఇతి శబ్దార్థజే. యేనవాసవం నూతనమద్యం సేవంతే సిబంతి. నవశబ్దోఽత్రాతంత్రః, అథవా సంస్కృతం తే బ్రహ్మణాః స్వేషం అధికారాత్ కర్తయోగ్యతా లక్షణాత్ హీయంతే, కర్తా నధికారిణో భవంతీత్యర్థః. 'నిత్యం మద్యం బ్రహ్మణో వర్ణయే' దితి గౌతమస్మరణా దితి భావః.

టీ. నిత్యం = ఎల్లపుడు, అమృతాశనాః-అమృత = పాలు, అశనాః = అన్నముగాఁగల, యేదేవాః = ఏదేవతలు, వాసవం = ఇంద్రుని, నసేవంతే=కొలువరో, తే = ఆదేవతలు, స్వాధికారాత్ - స్వ=తమయొక్క, అధికారాత్=స్వామిత్వము వలన నుండి, హీయంతే=విడువఁబడుచున్నారు.

అర్థాంతరము. యే భూమిదేవాః = ఏబ్రహ్మణులు, నిత్యం = ఎల్లపుడు, అమృతాశనా ఆసి-అమృత=యజ్ఞశేషము, అథవా=అయాచిత పదార్థము, లేక జలము, అశనాఆసి = అన్నముగాఁగలవారైనను, “ శ్లో. అమృతం యజ్ఞశేషేంబు సుధా మోక్షేష్వయాచితే, అన్నకాంచనయో ర్జగౌ భేస్వాదుని రసాయనే, ఘృతే హృద్యే గోరసేచ” అని హేమచంద్రుఁడు. నవాసవం-నవ=శ్రీత్రయైన, ఆసవం=కల్లును, సేవం=తే=త్రాగుచున్నారో, తే=ఆబ్రహ్మణులు, స్వాధికారాత్-స్వ=తమయొక్క, అధికారాత్=కర్తవలననుండి, హీయంతే=తక్కువగుచున్నారు.

తా. అమృతమే యన్నముగాఁగలదేవతలు తమకు వీలకయైన యింద్రుని సేవింపకయుండిరేని వారివారి యధికారమువలననుండి ఐహిష్కృతు లగుదురు. యజ్ఞశేషముగాను, అయాచితమైనదియును, నీరును అన్నముగాఁగల బ్రహ్మణులు కల్లుత్రాగుదురేని కర్తభ్రష్టు లగుదురు.

శ్లో. ఆశేషచక్షుశ్చవణప్రతికూలో భవ న్నపి,

వినతానన్దహేతు ర్య సృ పుమా నాత్తనన్దకః.

౮౨

వ్యా.—ఆశేషేతి. యః పురుషః ఆశేషాణాం అభిజానాం చక్షుశ్చ శ్రవణం చ చక్షుశ్చవణం ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః. తస్య ప్రతికూలో భవ న్నపి దౌర్జన్య లక్షణా ద్విప్లవం శ్రోతుం చా ప్యనిష్టో పీత్యర్థః. వినతాః వినయినః, సజ్జనా ఇతి యావత్. తేషాం ఆనందస్య హేతుః ఆనందకరశ్చేత్ స పుమాన్ పురుషః అప్తాన్ సజ్జ

నా న్నందయ త్యాహ్లాదయతీతి స తథోక్త స్స్యాత్. దోషా అపి గుణాంతరేణాపి
ధీయంత ఇతి భావః.

అన్యోఽన్యర్థః. యః గరుడః ఆశేషచక్షుశ్శ్రవణప్రతికూలాపి అశేషాణాం
సమస్తానాం చక్షుషీ నేత్రే వివ శ్రవణే కర్ణా యేషాం లేషాం అశేషచక్షుశ్శ్రవణానాం
సమస్తస్వాణాం ప్రతికూలాపి శత్రు రపి వినతాయాః స్వమాతుః ఆనందకర శ్చేత్
సః పుమాన్ గరుత్మాన్ ఆప్తాన్ సాధూన్ నందయతీతి స తథోక్తః స్స్యాత్. మాతృ
నేవక సృజన్తై రభినంద్యత ఇతి భావః. అథవా ఆప్తః నందకః ఖడ్గవిశేషః యస్య స
తథోక్తః విష్ణు రిత్యర్థః స పుమాన్ గరుడః ఆప్తనందకో విష్ణు ర్భవేత్ వైస లేయోస్మి
వక్షీతా మితి భగవద్వచనాత్.

టీ. యః=విపురుషుడు, ఆశేషచక్షుశ్శ్రవణప్రతికూలః - ఆశేష = అందఱు
యొక్క, చక్షుః శ్రవణ = నేత్ర ములకు పీనులకు, ప్రతికూలః=శత్రువు, భవన్మసి =
అయినను, అనఁగా దౌర్జన్యముచేత చూడక వినకపోయినను, వినతానన్దహేతుః=వినత
=నమ్ములైనవారియొక్క, ఆనన్ద=సంతోషమునకు, హేతుః = కారణ మయ్యెనేని,
సః=ఆ, పుమాన్ = పురుషుడు, ఆప్తనన్దకః - ఆప్త = సత్పురుషులను, నన్దకః =
సంతసింపఁజేయువాఁడగును.

అథాంతరము. యః=విగరుడుడు, ఆశేషచక్షుశ్శ్రవణ ప్రతికూలః-ఆశేష=
సమస్తమైన, లేక శేషసర్వవ్యతిరిక్తులైన, చక్షుశ్శ్రవణ = సర్వములకు, ప్రతికూలః=
విరోధి, భవన్మసి = అయినను, వినతానన్దహేతుః - వినతా=వినతయనెడి తనతల్లి.
యొక్క, ఆనన్ద=సంతోషమునకు, హేతుః=కారణమయినో, సః=అట్టి, పుమాన్
=పురుషుడైన గరుడుడు, ఆప్తనందకః - ఆప్త = సాధువైన, నందకః=కులపాలకుడు
అగుచున్నాడు. “శ్లో. నందకః కులపాలకే, హర్ష కేవిష్ణుఖడ్గేచ” అని హేమచంద్రుడు.

తా. సమస్తజనులను చూడకయు వారిమాటవినకయు నుండినను విపురుషుడు
సత్పురుషులకు సంతోషకరుఁడగుచున్నాడో వానిని సజ్జనుడనియే భావింపఁదగును.
అనఁగా, దోషముగలవాడైనను కొన్ని గుణములుండెనేని యాగుణములు దోషములను
గప్పచున్నవనిభావము. గరుడుడు సకలసర్వములకువిరోధియైనను ఆదిశేషునితో కలహ
మొనర్పక తనతల్లియైన వినతకు మిక్కిలి సంతోషమాచరించి తనకులమునుద్ధరించినవాఁ
డగుటచే ఆప్తనందకుడని ప్రసిద్ధిబొందెను.

౮-౨

శ్లో. హతకామం చిరం లోకం ప్రభో దుగ్రస్య వీక్షణాత్,

కుర్యా ద్యో నిజయా లక్ష్మ్యో సకామం పరమః పుమాన్. ౮-౩

వ్యా.—హతకామమితి. యః పురుషః ఉగ్రస్య క్రూరస్య ప్రభోః రాజాదే
ర్వీక్షణాత్ రాజాదికర్తృకదర్శనా దేతోః చిరం బహుకాలం హతకామం వినష్టాభిల
షితప్రయోజనం లోకం జనం నిజయా స్వకీయయా లక్ష్మ్యా ధనధాన్యసంపదా సకామం
అభిలషితార్థయుక్తం కుర్యాత్. స పరమః పుమాన్ పరమపురుషః విష్ణు రేవ తత్స
దృశ ఏవ.

అన్యోఽప్యర్థః. ఉగ్రస్య ప్రభో రీశ్వరస్య. ని. 'ఉగ్రః కపద్దీ శ్రీ కంఠ' ఇత్యమరః.
ఈక్షణా తస్థలలోచనావలోకనాత్ చిరం చిరకాలం హతకామం మన్తధరహితం
లోకం జగత్ కర్తృ ఈశ్వరః నిజయా నిత్యయా లక్ష్మ్యా మాయయా కరణేన స కామం
పున రుజ్జీవితమదనం కుర్యాత్. స శివః పరమః పుమాన్ పరమపురుషః అగమ్యమహి
మేతి యావత్. మృతజీవనస్య విస్తయహేతుత్వా దితి భావః.

టీ. యః=ఏపురుషుడు, ఉగ్రస్య=కోపముగల, ప్రభోః=రాజుయొక్క, వీక్ష
ణాత్=క్రూరదృష్టివలన, చిరం=చాలకాలముదాక, హతకామం - హత = నష్టమైన,
కామం=ఇష్టార్థముగల, లోకం=జనమును, నిజయా=తనసంబంధమైన, లక్ష్మ్యా = సంపత్తు
చేత, సకామం=ఇష్టార్థములతోఁగూడినవానిగా, కుర్యాత్=చేయుచున్నాఁడో, సః=
వాడు, పరమః=శ్రేష్ఠుడైన, పుమాన్=విష్ణుసదృశుడేయగును.

ఆధాంతరము. ప్రభోః=స్వామియైన, ఉగ్రస్య=పరమేశ్వరునియొక్క, వీక్ష
ణాత్=ఫాలనేత్రదృష్టి వలన, చిరం=పెద్దకాలము, హతకామం-హత=దహించబడిన,
కామం=మన్తధుండుగల, లోకం=జగత్తును, యః=ఏయివాళ్ళుండు, సకామం=మన్తధ
నహితముగా, కుర్యాత్=చేయుచున్నాఁడో, సః=ఆశివుండు, పరమః = శ్రేష్ఠుడైన,
పుమాన్=పురుషుండు అగుచున్నాఁడు.

తా. రాజుయొక్కకోపమునకు పాత్రుడై నష్టసంపదగలపురుషుని తనసంపదచే
సంతోషించఁజేసినపురుషుండు పురుషశ్రేష్ఠుడనియర్థము. బ్రోహ మొనర్చుటచే ఫాలనే
త్రదగ్ధుడైనమన్తధుని రతీదేవిప్రార్థనచే మరలజీవించఁజేసిన పరమేశ్వరుండు శ్రేష్ఠుండు.

శ్లో. జడేన రాజ్ఞా లభ్యోస్తు సకలో నిజమణ్డలః,

విరోధ్యాక్రమ్య గృష్ణీయా త్తం తథాపి మహత్తమః. ౮౮

వ్యా.—జడేనేతి. జడేన అజ్ఞేన రాజ్ఞా నృపేణ కర్తృ సకలో నిజమండలః
స్వదేశః లభ్యః ఆస్తు స్వదేశః ప్రాప్తోఽస్తు. తథాపి కన్తిం శ్చి త్కాలే మహత్తమః
అత్యంతమహాన్ అతిశాయనే తమః విరోధీ శత్రుః కశ్చి దితి శేషః. తం దేశ
మాత్ర మ్యాధిష్ఠాయ గృష్ణీయా దపహరేత్ మూఢస్య రాజ్యం వినశ్యతీతి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. జడేన శీతలేన. ని. 'సుషిమ శ్శిశిరో జడ' ఇత్యమరః. రాజ్ఞా చంద్రమసా. ని. 'రాజా ప్రాభౌ నృపే చంద్ర' ఇతి విశ్వః, సకలః కలాసహితః నిజమండలో లబ్ధోపి భవతు, తథాపి తస్మి న్నాల్ విరోధీశత్రుభూతం మహత్ బలే నేతి శేషః తమః రాహుః కర్తా. ని. 'తమోంధకారే రాహూ చ పాపే సరకళోక యో' రితి విశ్వః. తం చంద్రం ఆక్రమ్య బలా దాకృష్య గృహ్ణీయాత్.

టీ. జడేన=తేలివలెన, రాజ్ఞా=నిలిక చేత, సకలః=సమస్తమైన, నిజమణ్డలః=స్వదేశము, లబ్ధః=పొందఁబడినది, అస్తు=అవుగాక; తథాపి=అట్లేనను, మహత్తమః=మిక్కిలిగొప్పవాఁడైన, విరోధీ=శత్రువు, తం=ఆదేశమును, ఆక్రమ్య=వశపఱచుకొని, గృహ్ణీయాత్=అపహరించును.

అర్థాంతరము. జడేన=చల్లనైన, రాజ్ఞా=చందురునిచే, సకలః = కలతోఁగూడి నట్టి, నిజమణ్డలః=తనదైనబింబము, లబ్ధః=పొందఁబడినది, అస్తు=అవుగాక; తథాపి = అట్లేనను, విరోధీ=శత్రులైన, మహత్=బలాధికుఁడైన, తమః=రాహువు, తం=ఆచందు రుని, ఆక్రమ్య=ఆక్రమించి, గృహ్ణీయాత్=పట్టుకొనును.

తా. బాలిశుం డగురాజుకవేళ ప్రభుత్వమును పొందినను తనకంటె నెక్కువ బలముగలవిరోధియైన యొకఁడు ఆదేశమును బలిమిచే నాక్రమించి తీసికొనును. చల్ల నైనచంద్రుఁడు కలలచే పూర్ణమైనతనబింబమును పున్నమనాఁడుపొందినను, రాహు గ్రహము విరోధముచేత నాక్రమించి యాచంద్రునిఁ బట్టుకొనును. ౮౪

శ్లో. దృష్ట్యాగ్రే భూభృతః కన్యాం శమస్థోపి వికారవాక్,

అతనుం కామ మాతన్వ నృష్టాత్తే త్యుచ్యతే బుధైః. ౮౫

వ్యా.—దృష్టేతి. అగ్రే పురతః భూభృతః రాజ్ఞః. ని. 'భూభృ ద్భూమి భరే నృప' ఇత్యమరః. కన్యాం కుమారిం రాజపుత్రీం దృష్ట్వా శమస్థోపి ముముక్షుతయా నిష్కామోపి కామ మభిలాషం తద్విషయం అతనుం బహుళం ఆతన్వ న్ముర్షక్ వికారవా నృపేత్. స పురుషః బుధై ర్విదృద్భిః నష్టాత్తా దుప్తబుద్ధి రిత్యుచ్యతే. ని. 'ఆత్మా బుద్ధౌ ధృతో దేహ' ఇతి యాదవః. పతితత్వా త్తస్యేతి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. అగ్రే భూభృతః కన్యాం పార్వతీం దృష్ట్వా శమస్థోపి తపో నిష్ఠోపి తపస్య స్తపీత్యర్థః, కామం మదనం అతనుం శరీరరహితం ఆతన్వక్ దహ నిత్యర్థః, మనసి వికారవాక్ సంక్షోభవాక్ భవేత్. స శివః బుధైః దేవైః విదృద్భిః వ్యాసాదిభి ర్వా ఆప్తాత్తా అప్తమూర్తి రిత్యుచ్యతే కథ్యతే. 'భూతార్కచంద్రయశ్శనో మూర్తయోష్టా ప్రకీర్తితాః.'

టీ. ఆగ్రే=ముంగల, భూభృతః=రాజుయొక్క, కన్యాం=పడుచును, దృష్ట్యా=చూచి, శమస్థోఽపి=కామాదులు లేనివాడైనను, కామం=అభిలాషను, అతనుం=ఎక్కువగా, ఆతన్వక్=చేయువాడై, వికారవాక్=మోహముగలవాడు, నష్టాత్తా-నష్ట=నాశమైన, ఆత్మా=బుద్ధిగలవాడని, బుద్ధేః=విద్వాంసులచేత, ఉచ్యతే=చెప్పబడుచున్నాడు.

ఆధాంతరము. ఆగ్రే=ఎదుట, భూభృతః=మంచుకొండయొక్క, కన్యాం=కూతురైనఉమాదేవిని, దృష్ట్యా=చూచి, శమస్థోఽపి=కామాదిరహితుడై తపంబొనర్చువాడైనను, కామం=మన్నఁగుని, అతనుం=శరీరములేనివానిగా, ఆతన్వక్=చేసినవాడై, వికారవాక్=మనోవికారముగల ఈశ్వరుడు, బుద్ధేః=పండితులచే, లేక దేవతలచేత, అష్టాత్తా - అష్ట=ఎనిమిదివిధములైన, ఆత్మా=శరీరములుగలవాడు, ఇలి=ఇట్లుని, ఉచ్యతే=చెప్పబడుచున్నాడు.

తా. ఇంద్రియములను నిగ్రహించి కామక్రోధాదులను మానినవాడైనను, తన ముంగలనున్న రాజకుమారికనుగాంచి కామమోహితుడై వికారముగలవాడయ్యెనేని యట్టివానిని విద్వాంసులు బుద్ధిలేనివానిగాఁ దెలియుచున్నారు.

దక్షిణామూర్తియై హిమవత్పర్వతమున యోగనిష్ఠుడైనది తనకవకారమొనర్చిన మన్నఁగుని ఫాలనేత్రాన్నిచే దహించి పిదప రతీదేవిప్రార్థనచే నామదనునకు శరీరము లేకయే ప్రాణంబొసంగి తనముంగలమెలంగు హిమవత్పర్వతకుమారియైన పార్వతినిఁ గాంచి వికారమును బొందినవాడైన శివునిని దేవతలను వ్యాసాది విద్వాంసులును అష్టమూర్తి యనిచెప్పుచున్నారు. అనఁగా: “శ్లో. భూతార్కచన్ద్రయాజ్ఞానో మూర్తయోఽష్టాప్రక్షీర్తితాః.” పృథివి, జలము, అగ్ని, వాయువు, ఆకాశము, చంద్రుడు, సూర్యుడు, యజ్ఞముచేయువాడు, అనునివి.

శ్లో. తం ప్రభుం ప్రాప్య విశ్వస్య రతిః కథ మివోల్లసేత్,

క్రోధజ్వలితయా దృష్ట్యా యేన కామో నిహస్యతే.

౮౬

వ్యా.—తమితి. విశ్వస్య లోకస్య ప్రభుం తం ప్రసిద్ధం రాజాదికం ప్రాప్య యాచకజనస్య రతిః ప్రీతిః కథ మివ ఉల్లసేత్, అర్థేభ్యత నేత్వర్థః. తత్ర హేతుః, యేన రాజాదికేన కర్తృ క్రోధేన లాభహేతుకేన జ్వలితయా ఉగ్రయా దృష్ట్యా కరణేన ఆత్మాభిలషితం కార్యం నిహస్యతే వ్యర్థీక్రియతే క్రుద్ధం లుబ్ధం ప్రభు మాసాద్య అధి నాం న ప్రీతి రుచే తీత్వర్థః.

అన్యోఽప్యర్థః. విశ్వస్య జగతః ప్రభుం స్వామినం తం ప్రసిద్ధం త్రిలోచనం

ప్రా ప్యాధిగమ్య రతిః కామప్రియా ని. 'రతి స్సనిరప్రియాయాం చ రాగే చే'తి విశ్వః. కథ మివ కేన హేతునా ఉల్లసేత్ హృష్యేత్ సేత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ. యేన త్రిలోచనేన కర్తృ శ్రోణేన తపో విఘాతజేన జ్వలితయా దీప్తయా దృష్ట్యా ఫాలలోచనేన కరణేన కామః రతిపతిః నిహన్యతే దహన్యతే.

టీ. యేన = ఏరాజుమొదలగుజనముచేత, శ్రోధజ్వలితయా - శ్రోధ=శోపముచేత, జ్వలితయా=ఉగ్రమైనట్టి, దృష్ట్యా = చూపుచేత, కామః = ఇష్టార్థము, నిహన్యతే= వ్యర్థముగాచేయఁబడుచున్నదో, విశ్వస్య=లోకమునకు, ప్రభుం = నాయకుడైన, తం = ఆరాజు మొదలగుజనమును, ప్రాప్య = పొంది, రతిః = యాచకులసంతోషము, కథమివ=ఏరీతిగ, ఉల్లసేత్ = ప్రకాశించును, అనఁగా, ప్రకాశించదనుట.

అర్థాంతరము. యేన=ఎవనిచేత, శ్రోధజ్వలితయా - శ్రోధ=తపము చెడుటచే గలిగినరోషముచేత, జ్వలితయా = మండుచునుండు, దృష్ట్యా = ఫాలసేత్రావలోక నముచేత, కామః = మన్మథుఁడు, నిహన్యతే=దహింపఁబడుచున్నాఁడో, విశ్వస్య = ప్రపంచమునకు, ప్రభుం = స్వామియైన, తం=ఆవరమేశ్వరుని, ప్రాప్య = పొంది, రతిః = రతీదేవి, కథమివ=ఏవిధమున, ఉల్లసేత్=సంతసించును, అనఁగా లేదనుట.

తా. తపోవిఘ్నంబువలన గలిగినరోషముచేత మన్మథుని ఫాలసేత్రాన్నిచే గాల్చిన పరమేశ్వరుని వేఁడుకొను రతీదేవికి నెవ్విధమున సంతోషములేదో, అవ్విధ ముననే శోపదృష్టిచేత యాచకుల ఇష్టార్థములనుచెడికిన రాజు మొదలగువారిని పొందిన యాచకులశోరికలు ఫలింపవని యర్థము. రతీదేవి పరమేశ్వరుని ప్రార్థింపఁగా నామె శోరికరీతిగా మన్మథుఁడు ఆశరీరుఁడు కాకపోయెననియు, లోభు లగుప్రభువు చెంగట యాచకుల ప్రార్థనలు చెల్లవనియు భావము.

శ్లో. జనిత్వాపి మహావంశే వక్త్రాః కేచన కట్టకాః,

కుర్యు ర్జనపదక్షేపం సాధుమార్గస్య దూషకాః.

౮౭

వ్యా.—జనిత్వేతి. వక్త్రాః అనుజవః కుటిలబుద్ధయ ఇతి యావత్. కేచన కంటకాః దుర్జనా ఇత్యర్థః. మహావంశే మహాకులే జనిత్వాపి మహాకులీనా అపి సాధూ నాం సతాం మార్గస్య సదాచారస్య దూషకా స్సంతః జనపదస్య దేశస్య క్షేపం దుఃఖం కుర్యుః. సదాచారభ్రంశా దవగ్రహాదిద్వారా సర్వేపి జనాః క్షిణ్యంతీ త్యర్థః. యద్వా వంశే జనిత్వా కేచన కంటకాః చోతాదయః సాధుమార్గస్య సుగమస్య అధ్వనః దోషకరౌ భూత్వా జనపదస్య రాష్ట్రస్య క్షేపం బాధాం కుర్యుః.

అన్యోఽవ్యర్థః. మహావంశే మహతి వేణౌ జనిత్వాపి వక్త్రాః కుటిలాః కేచన

కంటకాః సూచ్యగ్రాణి కర్తారః సాధోః ప్రశస్తస్య మార్గస్య దూషకా స్సంతః కంటకా
వృక్షస్య షణ్ఢో దుర్గమత్వా దితి భావః. జనస్య తత్పథగామినః పదానాం చరణతలానాం
క్లేశం కుర్వ్యః. చరణతలగ్నస్య కంటకస్యాపి వేదనా హేతుత్వా దితి భావః.

టీ. వక్త్రాః = కుటిలబుద్ధిగల, కేచన = కొందఱు, కణ్ఠికాః = తుద్రశత్రు
వులు, “శ్లో. కణ్ఠికః తుద్రవైరిణే, వేశోద్రుమాక్నే రోమాశ్చే” అని హేమచంద్ర
రోశము. మహావంశే = గొప్పకులమందు, జనిత్వాపి = పుట్టియండినను, సాధుమార్గస్య -
సాధు = సత్పురుషులయొక్క, మార్గస్య = మంచియాచారమునకు, దూషకాః = దోషము
గలుగఁజేయువారై, జనపదక్లేశం = జనపద = రాష్ట్రమునకు, క్లేశం = దుఃఖమును, కుర్వ్యః
= చేయుదురు.

అర్థాంతరము. మహావంశే = గొప్ప వెదురునందు, జనిత్వాపి = పుట్టినను, వక్త్రాః =
వంకరలైన, కేచన = కొన్ని, కణ్ఠికాః = ముండ్లు, సాధుమార్గస్య - సాధు = చక్కనైన,
మార్గస్య = త్రోవకు, దూషకాః = చెట్టకలుగఁజేయునవియై, జనపదక్లేశం - జన = మను
ష్యులయొక్క, పద = పాదములకు, క్లేశం = కష్టమును, కుర్వ్యః = చేయుచున్నవి.

తా. ప్రఖ్యాతమైన వంశమునందు జనించినవారైనను నీచులగువారు కొందఱు
సదాచారములను వ్యభిచారాదిదోషములచే చెఱివుచు ధర్మహానియగుటచే సంభవిం
చెడియవగ్రహణి దోషములవలన దేశమును నాశముచేయుచున్నారనియు, లేక, దొంగ
తనముచేయుటవలన రాజ్యమునకు తొందర చేయుదురనియును అర్థము. గొప్పదైన
వెదురునందుపుట్టిన వక్రములైన ముండ్లు మంచిమార్గమందు పడుటచే నాత్రోవనుదూషిత
ముగాఁజేసి నడుచుజనులపాదములందు గ్రుచ్చుకొనికష్టముకలుగఁజేయు ననియునర్థము.

శ్లో. తుద్రాః హిత్యా సవయసో ప్యప్రసన్నాః జడాశయాః,

విప్రః స్థితోఽహం స ఇవ ప్రాప్నుయాన్తానసం సుఖమ్. ౮౮

వ్యా.—తుద్రానితి. జడాశయాః అజ్ఞాః అప్రసన్నాః కలుషితచిత్తాః
క్రుద్ధా నిత్యర్థః. సమానం వయః యేషాం తే సవయసః. ని. ‘స్థిగ్ధో వయస్య స్పవ
యా’ ఇత్యమరః. తాః తుద్రాః సీచాః పురుషాః హిత్యా త్యక్త్వా, జహతే శ్చ
క్ష్మిసీతి హి రాచేశః. స్థితః విప్రః బ్రాహ్మణః మానసం మనసి భవం సుఖం లాభినం నీచం
ప్రభుపాశం వినం త్యక్త్వా ఆశానిర్దుక్తః సుఖ మాస్తే సుఖరూపం ప్రాప్నుయాత్.
అకాత్యాగ ఏవ సుఖహేతు రితి భావః. అథ వా మానస ఇతి సప్తమ్యంతఃపారః. హం
సో మరాశ ఇవ. సోఽపి సవయసః కాకాదిపక్షీయైక్తాః అప్రసన్నాః కలుషాః
తుద్రాః అజ్ఞాః జలాశయాః హ్రదాః హిత్యా మానసం మానససరః నివాసభూత

మిత్యర్థః. సుఖం జలవిహారాదిరూపం ప్రాప్నుయాత్. వర్షాను ఖలు హంసాః మానసే నివసంతి.

టీ. జడాశయాన్ - జడ=మందమైన, ఆశయాన్=బుద్ధిగల, ఆప్రసన్నా= కలుషచిత్తులైన, సవయసః=సమానమైనవయస్సుగల, త్సుద్రాన్=నీచులను, హిత్వా=విడిచి, స్థితః=ఉండెడి, విప్రః=బ్రాహ్మణుండు, సవయసః=కాకిమొదలగుపక్షులతోఁ గూడినట్టియు, అప్రసన్నాన్=లేటలేనట్టియు, త్సుద్రాన్=అల్పములైన, జడాశయాన్=సరస్సులను, హిత్వా=విడిచి, విప్రస్థితః=వెడలినట్టి, హంసః=హంసము, మానసం=మానససరోవరసంబంధమైన, సుఖమివ=సంతోషమునువలెనే, మానసం=మనస్సునందుఁబుట్టిన, సుఖం=సంతోషమును, ప్రాప్నుయాత్=పొందుచున్నాఁడు.

తా. కమలములేకుండుటచే కాకి మొదలగు త్సుద్రపక్షులుగలిగి గంభీరము లేమిచే లేటలేకయుండు అల్పసరస్సులను పరిత్యజించి హంసపక్షి యెవ్విధమున మానస సరోవరసౌఖ్యమును బొందుచున్నదో, అవిధమున బ్రాహ్మణుండు మందమతులు త్రూర చిత్తులు నైన సమానవయస్కులైన నీచులను విడిచి ఆకారహితమైన మనస్సౌఖ్యమును బొందుచున్నాఁడు. జడాశయ అనుచో లడల కభేదముగాన జలాశయ మని యగు చున్నది. వర్షాకాలములందే త్సుద్రసరస్సులందు జలంబుండుట ప్రసిద్ధము. ఆకాలమున హంసలకు రోగము గలుగుటచే మానససరోవరమునుగూర్చి పారిపోవు చున్నవని భావము.

శ్లో. యశో దయా శీల రూప మాధుర్యై రపి సర్వతః,

సబాలోఽపి పుమాన్ పృథః సాధుబృద్ధావనే రతః.

౮౯

వ్యా.—యశఇతి. యశః సత్కీర్తిః దయా కృపాశీలం సదాచారః రూపం సౌందర్యం మాధుర్యం హితభాషితా ఏతై ర్దుజై ర్యైవై స్సమవై ర్యే త్యపి శబ్దార్థః సర్వతః సమంతతః ఉపలక్షిత ఇతి శేషః. కిం చ సాధుబృందస్య సజ్జన సమూహస్య అవనే రక్షణే రతః ఆసక్తః ఏవంవిధః పుమాన్ బాలాపి అల్పవయా ఆపి పృథః జ్యాయాన్. ఏవం గుణాః పూజ్యతా స్థానం గుణిషు చ లింగం న చ వయ ఇతి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. పూర్వోక్తై ర్యశః ప్రభృతిభి ర్దుజై స్సర్వతః సర్వస్థి లోశే ప్రసిద్ధః అథవా యశోదయా గోపికయా సహిత స్త్రీలాదిభి కాపి సాధుబృందా వనే సజ్జనసమూహారక్షణే రతః 'పరిత్రాణాయ సాధూనా' మిత్యాదిభగవద్గీతా న హరిః

బాలోపి స్వమాయయా బాలదేహో పీత్యర్థః పృథ్వి ఇవ పూజ్యః అథ వా బృందావనం నామ హరేః క్రిడాస్థానవిశేషః తత్ర వర్తత ఇతి.

టీ. యశోదయాశీలరూపమాధుర్యైరసి - యశః = కీర్తియు, దయా = కరుణయు, శీల=సదాచారము, రూప=సౌందర్యము, మాధుర్యైః=మధురత్వము, అనగా తియ్యంగ మాటలాడుటయును, పీనితోడ, సమంతతః = అంతటను, (ఉపలక్ష్మితః= కూడినట్టియు,) సాధుబృన్దావనే - సాధు=సత్పురుషులయొక్క, బృన్ద = సమూహముయొక్క, అవనే=రక్షణమందు, రతః=ఆసక్తికలిగినట్టి, సః=ఆ, పుమాన్=పురుషుడు, బాలోపి=చిన్నవాడైనను, పృథ్విః=ముసలివాడు, అగుచున్నాడు.

ఆధాంతరము. యశోదయా = తల్లియైన యశోదాదేవియింట నుండునట్టియు, శీలరూపమాధుర్యైరసి = సదాచార సౌందర్యహితభాషిత్వములచేత, సర్వతః = అంతటను, ప్రసిద్ధుడైనట్టియు, బృన్దావనే = గోకులబృందావనమనుస్థలమందు, సాధు = చక్కగా, రతః=ఆసక్తిగలవాడగును, అథవా, సత్పురుషసమూహ సంరక్షణమందా సక్తిగలయట్టి, సఃపుమాన్=ఆశ్రీకృష్ణమూర్తి, బాలోపి=చిన్నవాడైనను, పృథ్విః=ముసలివానివలె పూజ్యుడు, అగుచున్నాడు.

తా. బాలుడగుటచే యశోదాదేవియింట నుండువాడై దయాశీలమాధుర్యాది గుణయుక్తుడై బృందావనమందు క్రీడించుచు సత్పురుషులను రక్షించు శ్రీకృష్ణమూర్తి యేలాగున బాలుడైనను పృథ్వినివలె పూజ్యుడగుచున్నాడో ఆలాగుననే వివాడైనను కీర్తియు, కరుణయు, రూపము, మంచిమాటలాడుటయు గలిగి సజ్జనులను గాపాడుటయందాసక్తియుగలవాడో అతడు పయస్సుచే చిన్నవాడైనను గుణములచే పెద్దవాడగుటంబట్టి పృథ్వినివలె పూజింపఁదగినవాడు. బాలత్వ, పృథ్విత్వములకు పయసు కారణముకాదు. “నతేన పృథ్వో భవతి యేనాస్య పలితం పలితం శిరః, యోవైయువాప్యధీయానస్తందేవాస్థవిరం విదుః.” అను మనుపంచనమువలన వండితుండగు వాడే పృథ్వుడని భావము. యశస్సు, దయ, మంచి యాచారము, హితవక్తృత్వములే పాండిత్యలక్షణము. ‘యత్రాకృతిస్తత్రగుణాః’ అని యుండుటచే సౌందర్యముగలవాడు సద్గుణములు గలవాడుగానే యుండును.

శ్లో. ద్విపాశ్చ దురమాత్యాశ్చ ప్రవృద్ధా యత్ర భూభృతిః,

తస్మై స్తవ శృణ్వభక్తాయ మదా త్పరిణమన్తి హి.

౯౦

వ్యా.—ద్విపాశ్చ. ద్విపాః గణాః యత్ర భూభృతి పర్వతే స్వాశ్రయభూతే ప్రవృద్ధా పృథ్వి గతాః తృణాదినేతి శేషః తథాపి మదాల్ మదోదయా ధోతోః

తనైవ పర్వతస్య శృంగం శిఖరం తస్య భంగః ఉత్థననం తస్మై పరిణమంతి అల మర్థ యోగా చ్యుతుర్థీ. హి శబ్దః పాదపూరణే ఆపధారణే వా.

అన్యోఽప్యర్థః. దురమాత్మాః దుష్టమంత్రినోఽపి యత్ర భూభృతి రాజ్ఞి ప్రవృద్ధా భవంతి. తథాపి మదాత్ గర్వాతిశయా ధేతోః తస్య రాజ్ఞః శృంగస్య ప్రాధాన్యస్య. ని. 'శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వీతే' త్యమరః. భంగాయ నాశాయ పరిణమంతి. స్వామినో జీవితభూతా ఆపి దుర్మంత్రిణః తనైవ ద్రుహ్యంత ఇతి భావః.

టీ ద్విపాః=వినుగులు, యత్ర=ఏ, భూభృతి=పర్వతమునందు, ప్రవృద్ధాః=పెంపునడిసినవియో, మదాత్ = మదముగలుగుటవలన, తనైవ = ఆపర్వతముయొక్కయే, శృంగభక్తాయ-శృంగ=శిఖరముయొక్క, భక్తాయ=నాశముకొఱుట, పరిణమన్తిహి=నమర్థము లగుచున్నవి.

అర్థాంతరము. దురమాత్మాశ్చ = దుష్టులైనవంతులు, యత్ర భూభృతి = ఏ రాజునందు, ప్రవృద్ధాః = వృద్ధినిబొందెదరో, మదాత్ = గర్వమువలన, తనైవ = ఆరాజుయొక్కయే, శృంగభక్తాయ-శృంగ=ప్రభుత్వముయొక్క, 'శృంగం చిన్న విహణయోః, క్రిడామ్బుయన్తే శిఖరే ప్రభుత్వోత్కర్ష సానుషు.' అని హేమచంద్రశాశము. భక్తాయ=నాశముకొఱుట, పరిణమన్తిహి=నమర్థులగుచున్నారు.

తా. తాము పెంపుచేందిన కొండయొక్క శిఖరముల నుత్పాత క్రిడచే పొరలించి నాశమొనర్చు మదపు బేనుగులంబోల దుష్టులగు మంత్రిలు తా మేరాజువలన వృద్ధి నొందిరో, అట్టి యేలకయొక్క ప్రభుత్వనాశమునకు గర్వముచే నాయత్తపడుదురు. రాజగువాడు మంచిమంత్రి నుంచినొనవలయునుకాని, దుష్టుని యంచరాదని భావము. 'శ్లో నిరుద్ధానః సతాం మార్గం భక్షయన్తి మహీపతిష్, దుష్టాత్మానస్తు సచివాన్తస్మా త్పునచివో భవేత్.' అని కామందకము.

శ్లో. వృతా స్సుహృద్భి ర్యే సర్వై ర్విజిహ్వై ర్విహ్వచాభిః,

దుర్భాభృతో నసేవ్యాస్తే జనై ర్దీవనకాక్షిభిః.

౯౦

వ్యా.—వృతాఇతి. ద్వే జిహ్వై రసనే సత్యావృతరూపే యేహం త్రై ద్విజిహ్వైః సూచకైః. ని. 'ద్విజిహ్వ సర్వసూచకా' విశ్వమగః. అత ఏవ జిహ్వం కుటిలం యథా తథా చరితుం శీలం ఏహ మస్తీతి తథోక్తాః తాత్పర్యేణిని ప్రత్యయః. తై స్స ర్వై స్సుహృద్భిః బంధురూపైః పురుషైః యే దుర్భాభృతః దుష్టరాజానః వృతా ఆశ్రితాః తే దుర్భాభృతః జీవనం జీవనమేతుం భనాధికం కాంతంలే ఆభిలషంతితి

లే తథోక్తాః తై ర్జీవనకాంతీభిః కర్తృభిః న సేవ్యా నాశ్రయణీయాః దుష్టపరిజనా
పుతత్వా ద్రాజ్ఞాం దుష్టత్వం యాచక్తే రనాశ్రయణీయతా చేతి ఫలితార్థః.

అన్యోఽన్యర్థః. జిహ్వాం కుటిలం యథాతథా చరితుం గంతుం శీలం ఏషా మ
స్తీతి జిహ్వాచారిణః సర్వగమనం ఖలు కుటిలం భవతి తై ర్ద్విజిహ్వాః సర్వైః యే వర్స
తాః పృతాః వ్యాప్తాః లే దుర్భాభృతః దుష్టపర్వతాః సర్వవ్యాప్తత్వేన వర్సతాసాం
దుష్టత్వం-జీవనం జీవనహేతుం ఫలాదికం కాంత్యంత ఇతి తైః జన్తైః న సేవ్యాః
నాధిగమ్యాః.

టీ. ద్విజిహ్వాః = సత్యాసత్యరూపములగు రెండు నాలుకలుగల, అనగా
కొండెము వలెకెడివారు గనుకనే, జిహ్వాచారిభిః - జిహ్వా = తప్పుకలుగునట్టుగా, చారిభిః
= ప్రసరించుస్థభావముగల, తైః=అట్టి, సర్వైః = సమస్తమైన, సుహృద్భిః=బంధువు
లైనపురుషులచే, యే=ఏరాజులు, పృతాః = పరివేష్టించబడియున్నవారో, లే=అట్టి,
దుర్భాభృతః =దుష్టరాజులు, జీవనకాంతీభిః=బ్రతుకు నపేక్షించెడి, జన్తైః=మనుష్యుల
చేత, నసేవ్యాః=ఆశ్రయించదగినవారుకారు.

అర్థాంతరము. జిహ్వాచారిభిః - జిహ్వా = వంకరగా, చారిభిః = తిరుగుచుండెడి,
తైః=అట్టి, ద్విజిహ్వాః = పాములచేత, యే=ఏవర్సతములు, పృతాః = ఆపరింప
బడియున్నవో, లే=అట్టి, దుర్భాభృతః = చెడ్డవర్సతములు, జీవనకాంతీభిః - జీవన
=జీవనహేతువైన ఫలములు మొదలగువానిని, కాంతీభిః = కోరుచుండెడి, జన్తైః
=మనుష్యులచేత, నసేవ్యాః=పొందదగినవికావు.

తా. సొట్టగా నడుచుచుండు సర్పములచే వ్యాప్తములైన కొండ లేవిధమున
పరిహరింపదగినవో, అవిధమున కొండెముచెప్పుచు దుష్టాచారవంతులైన బంధువులతోఁ
గూడినవారలగుటచే దుష్టులైన రాజులు జీవనము కోరువారిచే నేవించదగరు ; దుష్ట
జన పరివృత్తుడగుటచే దుష్టుడైన రాజును యాచకులు నేవించరాదని భావము. ౯౦

శ్లో. పితృపత్యభిగుప్తాపి యాఽలం కాపథసద్గీనీ,

సర్వదైవ శ్రీయానర్హా సా శ్రీ దిగివ దక్షిణా.

౯౧

వ్యా.—పితృపతీతి. పితా జనకః పతిః భర్తా తాభ్యా మభిగుప్తాపి రక్షితాపి
కౌల్యయావసయో రితి శేషః. 'రక్షే త్కన్యాం పితా విన్నాం పతి' రితి యాజ్ఞవల్క్య
స్మరణాత్. విన్నా మూఢా మిత్యర్థః. యా శ్రీ ఆలం పర్యాప్తం. ని. 'అలం భూషణ
పర్యాప్తీ'త్యమరః. కాపథః కుత్సితమార్గః దురాచార ఇతి యావత్. లేన సంగః అస్యా
అస్తీతి కాపథసంగిని, 'కాపథ్యక్షయో' రితి కుశబ్జస్య కాదేశః, పథో విభాషే త్యప్రత్యయ

స్వమాసాంతః. అత ఏవ సర్వస్యాం దేవక్రియాయాం దైవకర్తణి యజ్ఞాదా వశ్వా ఆయోగ్యా భవతి. కథం? దక్షిణా దిగివ. సాపి పితృపతిసా ధర్తరాజేన అభిగుప్తా రక్షితా తత్పతిత్వా తస్యేతి భావః. లంకాయాః పంథాః లంకాపథః తేన సంగిసీ సంబంధవతీ లంకా దక్షిణస్యాం దిశి తిష్ఠతి. యా ద్వా కాపథేన వైతరణ్యాదికుత్సితమార్గేణ సంగి సీతి కేచిత్. సర్వస్యాం దేవక్రియాయాం యజ్ఞాదా కర్తృణ్యనర్హా పిత్రేకర్తృణ్యేవ దక్షిణస్యాః దిశః ప్రాశస్త్యా దితి భావః. సాపి ఏవంవిధా భవతి.

టీ. యా=ఎవతె, పితృపత్యభిగుప్తాపి - పితృ = తండ్రి చేతను, పతి = మగని చేతను, అభిగుప్తాపి=రక్షింపఁబడినదైనను, అలం=పూర్తిగా, కాపథసంగిసీ - కాపథ = వ్యభిచారాది దురాచారముయొక్క, సంగిసీ = సంబంధముగలది యగుచున్నదో, సా=అట్టి, స్త్రీ = ఆఁడుది, పితృపత్యభిగుప్తాపి-పితృపతి=యమునిచే, అభిగుప్తాపి = రక్షింపఁబడినదియైన, లంకాపథసంగిసీ-లంకా=లంకాపట్నముయొక్క, పథ=మార్గము యొక్క, సంబంధముగల, లేక, అలం = పూర్ణముగా, కాపథ=వైతరిణీనది మొదలగు కుత్సితమార్గముయొక్క, సంగిసీ=సంబంధముగలిగి, సర్వదైవక్రియానర్హా-సర్వ = సమస్తములైన, దైవక్రియా=దేవకార్యములైన యజ్ఞాదులందు, అనర్హా = యోగ్యము కానియట్టి, దక్షిణాదిగివ=దక్షిణదిక్కువలెనే, సర్వదా = ఎల్లప్పుడును, క్రియా=ధర్మ కార్యములందు, అనర్హై వ=యోగ్యురాలు కానేకాదు.

తా. ధర్తరాజుచే పాలితంబై లంకామార్గమునుబొంది సమస్త దేవకార్యముల కనర్హమైన దక్షిణదిక్కువలెనే, తండ్రి చేతను మగనిచేతను బోషింపఁబడుచుండినను దురాచారమునుబొందిన స్త్రీ గృహకృత్యములకుఁగాని యజ్ఞాది దేవకార్యములకుఁగాని యోగ్యురాలుకాదు.

దేవకార్యములు దక్షిణాభిముఖముగా చేయరాదనుట ధర్మకాస్త్ర ప్రసిద్ధము. ఇచట “అలంకాపథసంగిసీ” అనుటచే సామాన్యముగా దోషమాచరించిన స్త్రీని ప్రాయ త్తత్తిముచే గ్రహించవలయుననియు, పరపురుషునివలన గర్భమాధరించిన స్త్రీని విడువవల యుననియు నుండుటవలన, మిక్కిలి దోషియైన స్త్రీ విషయమందు, “శ్లో. హృతాధి కారాం మలినాం పిబ్బమాత్రోపజీవినీం, పరిభూతా మధశ్శయ్యాం వాసయే ద్ద్యుభి చారిణీమ్” అని యాజ్ఞవల్క్యస్త్రుతి. “వ్యభిచారిణీం భార్యాం కుచేల పిబ్బపరిభూతాం నిర్వృతాధికారాం చాన్ద్రాయణం ప్రాయశ్చిత్తం ప్రాజాపత్యం వాచారయేత్.” అని ఔశనస వాక్యము.

౯౨

శ్లో. అనురోధస్థిత రసా నచ శక్యప్రతారణా,

సాధ్వీ సరిచ్చపత్యో స్యా స్విరసే ప్యపరాజ్ఞుభిః.

౯౩

వ్యా.—అనురోధస్థితేతి. అనురోధః అనువర్తనం అనుసరణ మితి యావత్, తేన స్థితః అభివృద్ధో రసః అనురాగో యస్యా స్సా. ని. 'శృంగారాదౌ రసే వీశ్యే గుణే రాగే ద్రవే రస' ఇత్యమరః. అత ఏవ శక్యం ప్రతారణం వంచనం యస్యా స్సా న భవతీతి అవంచనీయ త్యర్థః. ని 'వంచనం తు ప్రతారణ' మిత్యమరః. సాధ్వీ పతి ప్రతా ని. 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతే' త్యమరః. కర్త్రీ విరసాసి పతికర్తృకానురాగేణ హీనాసి పత్యై భర్తరివిషయే అపరాజ్ఞుభిః అనుకూలా అనురక్తేతి యావత్ స్యాత్ భవేత్. విరస ఇతి సప్తమ్యంతపాతేతు విరసే అనురాగహీనే వీత్యర్థః. సరిత్ నద్యసి రోధః తీరం అనులక్షీకృత్య స్థితో రసో జలం యస్యా స్సా కూలంకషప్రవా హే త్యర్థః. ని. 'కూలం రోధ శ్చ తీరం చే'త్యమరః. అత ఏవ శక్యం ప్రతారణం ప్రకర్షణ తరణం యస్యా స్సా న చ భవతి పూర్ణతయా తరితు మశక్యే త్యర్థః, సా నదీనిరసే లవణమయత్వా దమధుప్రకృతా పసి పత్యై సముద్రవిషయే అపరాజ్ఞుభిః స్యాత్. ని 'ముఖం రణే వక్త్రే ప్రారంభోపాయయో' రితి విశ్వః. ఉభయత్రాపి అభి ముఖం గచ్ఛే దితి భావః.

టీ ఆనురోధస్థితరసా-అనురోధః=అనుసరణమందు, స్థితః=వృద్ధినిబొందిన, రసా =అనురాగముగలదియ, విరసేసి=అనురాగహీనుడైయుండినను, పత్యై=మగనివిషయ మందు, అపరాజ్ఞుభిః=అనుకూలురాలైన, సాధ్వీ=పతివ్రత, శక్యప్రతారణా - శక్యం=సాధింపఁదగిన, ప్రతారణా=వంచనముగలది, నచ=కాదు. అనఁగా వంచించరాదనుట.

అర్థాంతరము. ఆనురోధస్థితరసా-అనురోధ = గట్టుననుసరించి, స్థిత = ఉండు నట్టి, రసా = జలముకలదియు, పత్యై = తనమగఁడైనసముద్రుఁడు, విరసేసత్యసి = లవణరసముగలవాడైనను, అపరాజ్ఞుభిః = వెనుకదిరుగనిముఖముగల, సరిత్ = నది, శక్యప్రతారణా - శక్యం = సాధ్యమైన, ప్రతారణా = దాట నట్టిది, న=కాదు.

తా. సముద్రము ఊరము కఠినియుండినను దానికి పరాజ్ఞుభిముకాక తీరము ననుసరించియుండు నీరముగల నదిని యెట్లు దాటుటకు శక్యముకాదో, అట్లే అనురాగ ముచే ననువర్తించుచు ఒకానొకవేళ తనమగఁడు అనురాగహీనుడైయుండినను తాను అపరాజ్ఞుభిముకాకయుండు పతివ్రతను మోసము చేయరాదు. పరీకాలమందు నిండుగా పాటుచుండునదులను దాటరాదనియు పతివ్రతను మోసపఱచరాదనియు భావము

౯౩

శ్లో నిత్య ముత్కటదానానాం భద్రాణాం స్తంభ ముజ్జితామ్,

నృపాణాం చ ద్విపానాం చ పురస్తోత్రం నహి ప్రియమ్. ౯౪

వ్యా.—నిత్యమితి. నిత్య ముత్కటదానానాం నిత్యం ప్రత్యహం ఉత్కటం బహుళం దానం వితరణం యేషాం తే తథోక్తాః తేషాం స్తంభం గర్వం ఉజ్జృతాం నిరహంకారిణాం అత ఏవ భద్రాణాం మంగళరూపిణాం నృపాణాం రాజ్ఞాం పురః ఆగ్రే స్తోత్రం ఆసౌ అనుగుణ ఇత్యేవం రూపం ప్రియం ప్రియకరం న భవతి - మహాత్మనో న స్తుతిం సహంత ఇతి భావః. నిత్యం కటం గండం ఉత్కృంతం ఉత్కటం అత్యాదయః శ్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయేతి సమాసః. దానం మదో యేషాం తే తథోక్తాః తేషాం స్తంభం ఆలాసం ఉజ్జృతాం భద్రాణాం ద్విపానాం భద్రగజానాం పురః స్తోత్రం ఆసౌ భద్రజాతిమహాగజ ఇత్యేవం రూపం ప్రియం న భవతి. కింతు యథార్థ భావ మిత్యర్థః. య ద్వా పురః ఆగ్రే అంతే తోత్రం అంకుశాదికం ప్రియం న భవతి. హింసారూప త్వా దితి భావః.

టీ. నిత్యం = ఎల్లపుడును, ఉత్కటదానానాం—ఉత్కట = ఎక్కువైన, దానానాం = వితరణము (ఈవి) గలిగినట్టియు, స్తంభం = గర్వమును, ఉజ్జృతాం, విడుచునట్టివారుగనుకనే, భద్రాణాం = కల్యాణస్వరూపముగల, నృపాణాం = రాజులకు, పురఃస్తోత్రం = ముఖస్తుతి, ప్రియం = ఇష్టమైనది, నహి = కాదు.

అర్థాంతరము. నిత్యం=ఎల్లపుడును, ఉత్కటదానానాం—ఉత్కట=గండస్థలము నతిక్రమించునట్టి, దానానాం = మదోదకముగల, స్తంభం = కట్టుకంభమును, ఉజ్జృతాం = విడుచునట్టి, భద్రాణాం = భద్రజాతియందుఁబుట్టిన, గజానాం = ఏనుఁగుల యొక్క, పురః = ముంగల, స్తోత్రం = పొగడుట, ప్రియం = ఇష్టమైనది, నహి=కాదు. (ఆభవా) తోత్రం = అంకుశము, ప్రియం నహి = ఇష్టమైనది కాదు.

తా. యాచకుల కెల్లపుడు నిష్కర్థముల నిచ్చుచు గర్వములేనివారై కల్యాణస్వరూపులగు రాజులకు, ముఖస్తుతి ప్రియమైనదికాదు. “మహాసత్వోతిగమ్భిరః కృపావాసవికత్తనః” అని యుండుటచే ధీరోదాత్తు లగువారికి వికత్తనత్వము అనఁగా పొగడ్త ప్రియముకాదని భావము.

నిరంతరమును చెక్కులందు మదోదకమును గార్చుచు నాలాసములను వదలించు కొను భద్రజాతియేనుఁగులకు స్తోత్రముచేతకాని, లేక, తోత్రముచేతకాని, ప్రయోజనములేదు. ఏనుఁగులను సంతోషపఱచుటకై స్తుతించుట ప్రసిద్ధము. భద్రజాతియేనుఁగులు మదించినవిగనుక అంకుశమునకు లోబడదని భావము.

౯౪

శ్లో. శుచేర్ద్యస్య ద్విజేంద్రస్య హృదయం హరిణాశ్రితమ్,
విరాజతి పదే విష్ణో రతిక్రమ్యాశుభాని సః.

౯౫

వ్యా.—శుచేరితి. శుచే శ్చుద్ధస్య ద్విజేంద్రస్య విప్రవర్ధస్య హృదయం మనః హరిణా విష్ణునా ఆశ్రితం హరిభ్యానవ దిత్యర్థః. స పురుషః ఆశు శీఘ్రం ఆశుభాని సాంసారికాణి దుఃఖాని ఆతిక్రమ్య ఆతివాహ్య విష్ణో ర్ద్వైవిధకస్య పరమేశ్వరస్య పదే స్థానే అపునరావృత్తిలక్షణే విరాజతి-తత్సాదృశ్యం తత్సాయుజ్యం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. 'మ స్మనా భవ మద్భక్తో మద్యాజీ మాం నమస్కరు, మా మే వైష్యసి యుక్తైవ మాత్మానం మత్పరాయణ' ఇతి భగవద్వచనా దితి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. శుచేశ్చుద్ధపర్ణస్య. ని. 'శుక్ల శుభ్ర శుచి శ్వేతే' త్యమరః. యస్య ద్విజేంద్రస్య చంద్రమసః హృదయం మండలమధ్యం హరిణేన కురంగేణ ఆశ్రితం మధ్యే మృగాంశితం భవతి, స చంద్రమః ఆశు శీఘ్రం భాని నక్షత్రాణి. ని. 'నక్షత్ర మృతం భం తారే' త్యమరః. ఆతిక్రమ్య స్వప్రకాశేన సంఛాద్య విష్ణోః పదే ఆకాశే. ని. 'వియ ద్విష్ణుపదం వాతు పుం స్వాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. విరాజతే ప్రకాశతే, నక్షత్రమధ్యే చంద్రమా ఏవ శోభత ఇత్యర్థః.

టీ. శుచేః=పరిశుద్ధుఁడైన, యస్య=ఏ, ద్విజేంద్రస్య = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠునియొక్క, హృదయం = మనస్సు, హరిణా = విష్ణువుచేత, ఆశ్రితం = ఆశ్రయింపఁబడియున్నదో, సః = అద్విజుఁడు, ఆశుభాని = దుఃఖములను, ఆతిక్రమ్య = దాఁటి, విష్ణోః = జగద్వ్యాపకుఁడైన ఈశ్వరునియొక్క, పదే=స్థానమందు, విరాజతి=వెల్లుచున్నాఁడు.

అర్థాంతరము. శుచేః = తెల్లనైన, యస్యద్విజేంద్రస్య = ఏచంద్రునియొక్క, హృదయం = బింబమధ్యభాగము, హరిణాశ్రితం = హరిణ = జింకచేత, ఆశ్రితం = బొందఁబడియున్నదో, సః = ఆచంద్రుఁడు, ఆశు = శీఘ్రముగా, భాని=నక్షత్రములను, ఆతిక్రమ్య = తనకాంతిచే నాచ్ఛాదించి, విష్ణోః = విష్ణువుయొక్క, పదే=స్థానమైన యాకాశమందు, విరాజతి = ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

తా. ఏబ్రాహ్మణుఁడు పరిశుద్ధమైన తనమనస్సునందు సర్వవ్యాపకుఁడైన ఈశ్వరుని ధ్యానించుచున్నాఁడో, వాఁడు సంసారజనితదుఃఖములను విడిచి యీశ్వరస్థానమును బొందును.

తెల్లనైన బింబమధ్యమందు కురంగలాంఛనముగల చంద్రుఁడు తనకాంతిచేత చుక్కలవెల్లునుమాసి యాకాశమున వెల్లుచున్నాఁడనియు సర్థము.

౯౫

శ్లో. దణ్డే చ కణ్టికాక్రాంతే కోశే చ ప్రథితో నృపః,
నాలం జేతుం కువలయం మిత్రేఽవ్యసతి పద్మవత్.

౯౬

వ్యా.—దండ ఇతి. నృపః రాజా కంటకేన రోమహస్తేణ ఆక్రాంతే వ్యాప్తే రణోత్సాహో దితి భావః. ని. 'సూచ్యగ్రే త్సుద్రశత్రౌ చ లోమహస్తే చ కంటక' ఇత్యు మరః. దండే నై న్యే కోశే అర్థాఘే ప్రథితోపి, భూయిష్టార్థాఘసేనావా నపీ త్యర్థః. ని. 'దండో యమే మానభేదే లగుడే యమసైన్యయో' రితి విశ్వః. మిత్రే సుహృద్వర్గే ఆసతి అవిద్యమానే సతి కువలయం కుత్సితానాం సమూహం జేతుం నాలం సమర్థో న భవేత్, నానాశ్రయం ఉపయోగి జయశ్రీ రితి భావః. కథం? పద్మవత్ నలిన మివ. సోపి కంటకైః సూచ్యగ్రైః ఆక్రాంతే దండే నాశే ప్రథితోపి సూచ్యగ్రవ్యాప్తనాశ వా నపి కోశే కుట్టలే ప్రథితోపి కుట్టలేతోపి మిత్రే సూర్యే ఆసతి అనుదితే సతి కువలయం ఉత్పలం జేతుం వికాసేనేతి శేషః. నాలం న సమర్థో భవతి. అనుదితే సతి రవో జద్దానా మవికాసా దితి భావః.

టీ. నృపః=రాజా, కణ్టికాక్రాంతే - కణ్టిక=పులకలచేత, ఆక్రాంతే=వ్యాప్తమైన, దణ్డే = నైన్యమందును, కోశేచ=బండారమందును, ప్రథితః=విఖ్యాతకలవాఁడైనను, మిత్రే = స్నేహితుఁడు, ఆసతి = లేనివాఁడుకాఁగా, కువలయం = భూవలయమును, లేక కుత్సితలసమూహమును, జేతుం = జయించుటకు, కణ్టికాక్రాంతే - కణ్టిక = ముండ్లచేత, ఆక్రాంతే=వ్యాప్తమైన, దణ్డే=తామరతీగెయందును, కోశేచ = మొగ్గయందును, ప్రథితః = ప్రసిద్ధమైనను, మిత్రే=సూర్యుఁడు, ఆసతి = లేకుండఁగా, కువలయం=నల్ల కలువను, జేతుం=జయించుటకు, పద్మవత్=కమలమువలెనే, నాలం=సమర్థుఁడుకాఁడు.

తా. యుద్ధోత్సాహముచే రోమాంచముగల నైన్యమును ఎక్కువైన ద్రవ్యమును గలిగియున్నను సుహృత్సహాయములేనిరాజా, తీగయు మొగ్గయుఁ గలిగియుండినను సూర్యోదయము లేకుండేనేని వికాససంపదచేత నల్లకలువనుజయించలేని తామరవలెనే భూవలయముగాని దుర్జనులసమూహముగాని జయించనేరఁడు.

“ఉపకారాదృతేఽప్యైశ మిత్రం శ్రేయసి తివ్రతి, మిత్రవాక్ సాధయ త్యర్థాన్దస్సాధ్యాక్ సుధనాన్యపి” అని కామందకము. తన కుపకారమును జేయకున్నను మిత్రుఁడైనవాఁడు శుభమొనగూర్చుచుండునుగనుక, అట్టి మిత్రుఁడుగలవాఁడు సాధ్యములైన ప్రయోజనములను ధనములను సాధించుచున్నాఁడని భావము.

౯౭

శ్లో ద్విజ స్సుమనసో హిత్యా భృగవ ద్దానలిప్సయా,
ఆశ్రయ స్స ప్రమాతజ్ఞాం తీన్రదే చ్ఛృతినిషేధతః.

౯౮

వ్యా.—ద్విజ ఇతి. ద్విజో విప్రః కర్తా దానం పరిగ్రహః తస్య లిప్సయా లబ్ధు మిచ్ఛయా లభే ససన్నంతా దప్రత్యయా దితి స్త్రియా మకారప్రత్యయే టాప్. సుమనసో దేవాః. ని. 'సువర్వాణ సుమనస' ఇత్యమరః. హిత్వా త్యక్త్వా నృపా రాజానః త ఏవ మాతంగాః చండాళాః. ని. 'చండాల్లప్తమాతంగదివాక్షీర్త్యజనంగమా' ఇత్యమరః. తాన్ అథవా నృపా ఏవమాతంగాః గజాః, విశ్వరూపదవత్త్వా త్రేహ మితి భావః. తా నాశ్రయంత్యన్ నేవహసస్యన్ శ్రుతా వేదే నిషేధతో హేతోః సీదేత్ నశ్చేత్-స్వధర్మ చ్యుతితో భవతీత్యర్థః. 'నశ్యవృత్తిః కదా చ నేతి' నిషేధా దితి భావః. కథం? భృంగవత్ ప్లవద ఇవ. సోపి దానలిప్సయా మదస్యా దేచ్ఛయా సుమనసః పుష్పాణి హిత్వా నృపమాతంగాన్ మహాగజాన్ ఆశ్రయన్ శ్రుతోః కర్ణయోః నిషేధతః తాడనాదేతోః సీదేత్ మ్రియేతే త్యర్థః. న లాభా త్వరం శత్రురస్తీతిభావః.

టీ. ద్విజః = బ్రాహ్మణుడు, దానలిప్సయా = దానమును పొందవలయుననెడి యాసచేత, సుమనసః = దేవతలను, హిత్వా = విడిచి, నృపమాతక్లాన్ = చండాలులవలె అథములైనరాజులను, అథవా, ఏనుఁగులవలె మదించినరాజులను, ఆశ్రయన్ = పొందినవాడై, శ్రుతి నిషేధతః - శ్రుతి = వేదమందు, నిషేధతః = కూడదనిచెప్పి యుండుటచే, దానలిప్సయా = మదోదకాభిలాషచేత, సుమనసః = పుష్పములను, హిత్వా=విడిచి, నృపమాతక్లాన్ = రాజగజములను, ఆశ్రయన్=పొందినదియై, శ్రుతి నిషేధతః-శ్రుతి=వీనులయొక్క, నిషేధతః=తాడనములచేత, భృంగవత్=తుమ్మెదవలెనే, సీదేత్=దుఃఖపడుచున్నాడు.

తా. పుష్పములందలి తేనెను గ్రోలుచుండెడి తుమ్మెదలు మిక్కిలి యాసజెంది పుష్పములనువిడిచి యేనుఁగుల మదము నాస్వాదించవలయుననిపోయి వానియొక్కవీనుల బెబ్బలచే దుఃఖించునట్లు, యాచకుడైన బ్రాహ్మణుడు దేవతల నారాధించుటమాని మత్తులైన రాజులనాశ్రయించి వారిచేనేలాభమునుపొందక వేదనిషిద్ధమైన యాచాపృత్తినిాచరించుటచే స్వధర్మభ్రష్టుడై నశించుచున్నాడు, ౯౭

శ్లో. స్వపక్ష మవధూన్వన్తః పరానాశు విశన్తి యే,

గుణోఽస్థితత్వా త్రేభ్యోఽపి చ్యవన్తేతే శరా ఇవ. ౯౮

వ్యా.—స్వపక్షమితి. యే పురుషాః స్వకీయం పక్షం బంధ్యాదిజనం అవధూన్వంతః త్యజంత స్సంతః పరా నన్యా నాశు విశంతి తత్పక్షా భవంతి తే పురుషాః గుణోఽస్థితత్వాత్ నిర్గుణస్వభావత్వాత్ తేభ్యోపి చ్యవన్తే చ్యుతా భవంతి. నిర్గుణా

నేతాణ్ లేసి న పక్షీకుర్వంతీ త్యర్థః. కథం? శరాభవ బాణా ఇవ. లే గుణాత్ మా
ర్యాః ఉజ్జితత్వా ధేతోః. ని. 'మార్వాన్ ద్రవ్యాశ్రితే సత్వశుక్లసంధాదికే గుణ'
ఇత్యమరః. స్వేషాం బంధం గరుతం అవధూన్వంత శ్చాలయంతః. ని. 'పక్షః పార్శ్వ
గరుత్సాన్యసహాయబలభిత్తి' ప్విత్త్యమరః. లే తథోక్తాస్సంతః పరాణ్ లక్ష్మ్యాణి ఆస
విశంతి లేభ్యో లక్ష్మ్యేభ్యోసి చ్యవంతే లక్ష్మ్యాణ్య పృతిగచ్ఛంతీ త్యర్థః. ధన్వనాం చాస్త
లాఘవస్య తాదృగ్విధత్వా దితి భావః.

టీ. యే = ఏపురుషులు, శరాభవ = బాణములవలె, స్వపక్షం = తమబంధు
జనమును - తమతెక్కను, అవధూన్వంతః = విడిచినవారై - కదలించినవియై, పరాణ్
= ఇతరులను - శత్రువులను, విశంతి = చేరుచున్నారో - పొందుచున్నవో, లే = ఆపురు
షులు = అబాణములు, గుణోజ్జితత్వాత్ = శీలమును విడుచుటవలనను-అలై త్రాళ్ళను
విడుచుటవలనను, లేభ్యోఽసి = అయితరుల వలననుండియు - ఆశత్రువులవలన నుండి
యు, చ్యవంతే = విడువఁబడుచున్నారు-జాఱుచున్నవి.

తా. ఏపురుషులు తమపరమైన బంధుజనమునువిడిచి యితరులను చేరుచున్నా
రే వారు గుణచ్యుతులగుటచే తమతెక్కలను వదలించుచు విలుకాని వింటియల్లెత్రాటి
నుండి వెడలి శత్రువులందాకి, మరల అందుండి జాఱుచున్నయిమ్మలవలె, తమతోచే
రినయితరులవలననుండియు విడువఁబడుచున్నారు.

శ్లో. భువనోత్తరకుల్యానాం భోగే పృథ్వీభిచారిణామ్,

కేదారాణాం ప్రకృష్టానాం న తృప్త్యన్తి కుటుంబినః

వ్యా.—భువనేతి. కే వా కుటుంబినో గృహిణః భువనం జగత్ తత్ర ఉత్త
రం అతిశయితం తత్కులం తత్ర జాతాః భువనోత్తరకుల్యాః తత్ర జాతా ఇతి యత్ప్ర
త్యయః లేషాం ఆత ఏవ అవ్యభిచారిణాం పతిప్రతానాం అతః ప్రకృష్టానాం దారా
ణాం కుటుంబినీనాం. ని. 'అథ పుం భూమ్ని దారా స్సృజిత్తు కుటుంబినీ' త్యమరః.
భోగే అనుభవవిషయే న తృప్యంతి నతృప్తాభవన్తి నద్భార్యావత్తాయా స్సుఖహేతుత్వా
దితి భావః. తృప్త్యతేః దైవాదికా త్కర్తరి లట్.

అన్యోఽవ్యర్థః. భువనోత్తరాః పూర్ణ జలాః కుల్యాః కృత్రిమసరితః యేషాం
లే తథోక్తాః. ని. 'కుల్యాల్యాకృత్రి మాసరిత్, డీవనంభువన' మితి చామరః. లేషాం
ఆత ఏవ అవ్యభిచారిణాం నిరంతరసంస్థో త్పత్రిమతామిత్యర్థః. కుతః? ప్రకృష్టానాం
ప్రకర్షణే హలముఖై ర్విదారితానాం కేదారాణాం క్షేత్రాణాం భోగే కేసి కుటుంబినః
న తృప్యంతి అలం బుద్ధి ర్నజాయత ఇత్యర్థః.

టీ. కే = ఏ, కుటుంబినః = గృహస్థులు, భువనోత్తర కల్యాణాం - భువన = లోకమందు, ఉత్తర = అతిశయమైన, కల్యాణాం = వంశమందు పుట్టినట్టివారు గనుకనే, అవ్యభిచారిణాం = పతివ్రతలైనట్టి, ప్రకృష్టానాం = ఉత్తమలైన, దారాణాం = భార్యలయొక్క, భోగే = ఆనుభవవిషయమందు, నతృవ్యన్తి = తృప్తులుకారా? అనగా అగుదురు.

అర్ధాంతరము. భువనోత్తర కల్యాణాం - భువన = నీటిచేత, ఉత్తర = అతిశయమైన, కల్యాణాం = కాలువలు కలిగినవిగనుకనే, అవ్యభిచారిణాం = ఎల్లప్పుడుపండుచుండెడి, ప్రకృష్టానాం = చక్కగా దుక్కిచేయబడినట్టి, కేదారాణాం = పరిపాలములయొక్క, భోగే = ఆనుభవమందు, కుటుంబినః = గృహస్థులు, నతృవ్యన్తి = తృప్తిని బొందరా-అనగా పొందుచున్నారనుట.

తా. ఎప్పుడు నెడతెగక నీళ్ళు పాటుచునుండు కాలువలుగలిగి చక్కగా దున్నుటచేత మిక్కుటముగా పండుచునుండు పరిపాలముల ననుభవించునసారు లేలాగున సంతృప్తులగుచున్నారో, ఆలాగున మంచివంశమందు జనియించి పతివ్రత లగుటచే నతృప్తమలని పేరుపడిన భార్యలయొక్క భోగమందు గృహస్థులు తృప్తిని జెందుచున్నారు.

శ్లో. భూపాలః కరవాలశ్చ యోగే షేమేచ సప్రభుః,

యః ప్రసన్నముఖో ముక్తకోశః ప్రత్యర్థిదానకృత్.

౧౦౦

వ్యా.—భూపాలఇతి. యో భూపాలః రాజా ప్రసన్నముఖః వితరణోత్సాహః దితి శేషః. అత ఏవ ముక్తకోశః త్యక్తధనాఘస్సక్ ప్రత్యర్థినో యాచకజనాక్ ప్రతి ప్రత్యర్థిలక్షణే నాభిప్రతీ ఆభిముఖ్య ఇత్యవ్యయాభావః. దానం వితరణం కరోతీతి దానకృత్ భవతి. స భూపాల ఏవ ప్రజానాం యోగే షేమే చ అలభ్యస్య లాభో యోగః లభ్యస్య పరిపాలనం షేమం తత్ర ప్రభు స్సమర్థ స్సన్యత్. కరవాలః కృపాణః. ని. 'కరవాలః కృపాణవ' దిత్యమరః. ప్రసన్నముఖః శాణ్ణీహితయా హృద్యాశ్రిః ముక్తకోశః త్యక్తధనాఘస్సక్ ప్రత్యర్థినాం శత్రూణాం. ని. 'ఆరాతి ప్రత్యర్థిపరిపంథిన' ఇత్యమరః. దానం విదారణం కరోతీతి స తథోక్తః భవతి స ఏవ కరవాలః ప్రజానాం యోగే చ షేమే చ ప్రభుః రక్షణవాం త్సన్యత్.

టీ. యః = ఏ, భూపాలః = రాజా, ప్రసన్నముఖః = ప్రసాదముతోపూడిన ముఖము కలవాడగుటచే, ముక్తకోశః = ముక్త = విడువబడిన, కోశః = ధనసముదాయముగలవాడై,

తృప్తిదానకృత్ - ప్రత్యర్థి = యాచకులనుగూర్చి, ప్రత్యర్థిదానకృత్ = దానముచేయువాడగు

న్నాడో, సః=వాడు, యోగే=ప్రజలయొక్క అల్పభలాభమందును, షేమేచ=అభి పరిపాలనమునందును, ప్రభుః=సమర్థుడు అగుచున్నాడు.

అర్థాంతరము. యః=ఏ, కరవాలః=ఖడ్గము, ప్రసన్నముఖః=నిర్మలమైన వాడి గలిగినదియు, ముక్తకోశః=పిరనుండి విడువఁబడినదియై, ప్రత్యర్థిదానకృత్-ప్రత్యర్థి =శత్రువుల, దాన=ఖండనమును, కృత్=జేయునదియో, సః=ఆఖడ్గము, యోగే=ప్రజల యోగమునందును, షేమే=షేమమందును, ప్రభుః=సమర్థమైనదియగును.

తా. ఏరాజు ఈవిచేగలిగిన సంతోషమును ముఖమందుఁ గనఁబఱచుచు తన ద్రవ్యమును యాచకుల కొసంగుచు సున్నవాడో అట్టిరాజు ప్రజలయోగషేమములందు సమర్థుడగుచున్నాడు.

ఏఖడ్గము సానవేయఁబడినదగుటచేత వాడిగలిగినధారగలదియై యొరనుండివెలు వడి శత్రువులను ఖండించుచున్నదో, అట్టిఖడ్గమే ప్రజలయోగషేమములను ఘటింపఁ జేసి రక్షించును. శౌర్యాదార్యములుగల రాజే ప్రజాపాలకుఁడని భావము. ౧౦౦

శ్లో. అజన్యకమ్నా శ్చూరా యే నిత్య మప్యపరాజ్యుఖాః,

దర్శయ స్త్రైపరాజ్ఞం న పరేభ్య శ్చిత్త రూపవత్. ౧౦౧

వ్యా.—అజన్యకంపా ఇతి. అజన్యకంపాః యుద్ధధయరహితాః. ని. 'యుద్ధ మాయోధనంజన్య' మిత్యమరః. అత ఏవ నిత్య మపి రణసమయే అపరాజ్యుఖాః రణాభిముఖా ఇత్యర్థః. యే శూరా స్తుతిలే పరేభ్య శ్చిత్తభ్యః అపరాంగం పాశ్చా త్యకాయం పృష్ఠ మితి యావత్ న దర్శయంతి యుద్ధే పలాయనస్య నిషిద్ధత్వా దితి భావః. కథం? చిత్తరూపవత్ ఆలేఖ్యగతం రూప మివ. ని. 'ఆలేఖ్యాశ్చర్మయో శ్చిత్త' మిత్యమరః. త దపి అజన్యో జనయతు మశక్యః కంపో యస్య తత్ అచేతనత్వా దితి భావః 'హలోర్జ్ఞ్య' ఇతి జ్ఞప్త్యయః, అవిష్టుక్వసురంజ్యోతి వమంతా శ్చేతి మిత్యం జ్ఞాయాం మితాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వత్వం నిత్య మపి అపరాజ్యుఖం అప్రాప్యపరా జ్యుఖం అచేతనత్వ మేవ హేతుః త త్రథా భూతం సత్ పరేభ్యః అన్యేభ్యః చరమాం గం న దర్శయతీతి త త్రస్య స్వాభావిక మిత్యర్థః.

టీ. అజన్యకమ్నాః=జన్యకంపములేని, అనఁగా యుద్ధములవలనఁగలిగిన భయము లేనివారుగనుకనే, నిత్యం=ఎల్లప్పుడును, అపరాజ్యుఖాః = పోరునకు వెనుదీయనట్టివారు, యే=ఎవరో, తే శూరాః=ఆశూరులు, అజన్యకమ్నాః=అజన్య = పుట్టింపఁగూడనట్టి, కమ్నాః=చలనములుగల, నిత్యమపి=ఎల్లప్పుడును, అపరాజ్యుఖాః=చిత్తములగుటచే వెను కడుదరుగనట్టి, చిత్తరూపవత్=ఆలేఖ్యప్రతిమలవలె, పరేభ్యః=ఇతరులకు, శత్రువు లకు, ఆపరాజ్ఞం=వీపును, న దర్శయన్తి=చూపరు,

తా. కదలింతుటకుఁ గూడనవియై ఎల్లపుడు వెనుకకు దిరుగకనుండు గోడ మొదలగువానియందు వ్రాయఁబడిన చిత్తరువు లెవ్విధమున నితరులకు వెన్నుజూపవో ఆవిధముననే శూరులగువారు జన్యమనఁగా యుద్ధమందు భయములేనివారై ఎపుడును పిరికితనముచే నోడి వెనుదీయనివారై తమశత్రువులకు వెన్నుచూపరు. ౧౦౧

శ్లో. నాశ్చ దుర్జనజిహ్వచ ప్రతికూలం ప్రసారిణీ,

ప్రతారణాయ లోకానాం దారుణా కేన నిర్మితా. ౧౦౨

వ్యా.—నారితి. నోద్యతే ప్రేర్యత ఇతి నాః తరణిః. సూ. 'హ్లానుదిభ్యాం డావత్యోణాదికోణా ప్రత్యయః. ని 'ష్ట్రీయాం నౌస్తరణిస్తరి' రిత్యమరః. సాపి మాంలం రోధః ప్రతి లక్షీకృత్య ప్రసార్యత ఇతి ప్రసారిణీ సరలే ర్జ్యంతాత్కర్తృణి ల్యుటప్రత్యయః. తథా విధా సతీ లోకానాం జనానాం ప్రతారణాయ ప్రకర్షణ తారయతుం తుమధ్ధాచ్చ భావపచనాదితి చతుర్థి-లోకానామితి కర్తృణి షష్ఠీ-కేన దారుణా క్షాప్తేన కరణేన నిర్మితా సృష్టా. దుర్జనజిహ్వఽపి ప్రతికూల మననుకూలం యథా తథా ప్రసారిణీ. వస్త్రోక్షిప్తరేత్యర్థః. అత ఏవ దారుణా భీషణా భయావహేత్యర్థః. ని. 'దారుణం భీషణం భీష్మ' మిత్యమరః. లోకానాం సాధుజనానాం ప్రతారణాయ పంచనాయ 'పంచనం తు ప్రతారణ' మిత్యమరః-కేనవా సాధనేన కేనవా బ్రహ్మణా వా నిర్మితా సృష్టా.

టీ నాః=పీడ, మాంలం=ప్రతి=గట్టునుగూర్చి, ప్రసారిణీ=సాగునదియై, లోకానాం=జనలను, ప్రతారణాయ=తరింపచేయుకొఱకు, కేన=ఎట్టి, దారుణా=కట్టెచేత, నిర్మితా=చేయఁబడెను.

అర్థాంతరము. దుర్జనజిహ్వచ-దుర్జన=దుష్టుల, జిహ్వచ=చాలుకయు, ప్రతికూలం=అనుకూలముకానట్లుగా, ప్రసారిణీ=ప్రవర్తించునదిగనుకనే, దారుణా=భయంకరమై, లోకానాం=సాధుజనులయొక్క, ప్రతారణాయ=మోసముకొఱకు, కేన=ఏసాధనముచేత, అథవా, కేన=ఏబ్రహ్మచేత, నిర్మితా=సృష్టించఁబడెనో.

తా. ప్రతికూలముగా ప్రసారణము గలదియై జనుల ప్రతారణము కొఱకునైన యోడయు, దుష్టుల చాలుకయు నేబ్రహ్మచే నిర్మించఁబడెనో అని యర్థము. ౧౦౩

శ్లో. భుక్తే యస్య సదాభూరి జీవనం బాడబ శ్శుచిః,

నదీనః సప్రభుర్నిత్యాం దుర్లభ్యై మశ్నుతే దశామ్. ౧౦౪

వ్యా.—భుక్తు ఇతి. శుచిశ్శుద్ధః బాడబః బ్రాహ్మణః ని. 'ద్విజాత్యగ్రజన్త భూదేవబాదబా' ఇత్యమరః. సదా యస్య పురుషస్య భూరి ప్రబలం జీవనం జీవన

హేతుం ధనాదికం అథవా జీవయతి స్రాణినమితి జీవనశబ్దేన ధనాదికముచ్యతే. తత్కర్తృ భూతం భుంక్తే అనుభవతి. దీనో లుబ్ధో న భవతీత్యదీనః ఉదార ఇత్యర్థః. అథవా దీనో దరిద్రో న భవతీతి నదీనస్సమృద్ధః. అత్ర నచర్థస్య నశబ్దస్య సుపునీతి సమాసః. ప్రభుస్సపురుషః నిత్యాం అనన్వరీం దుర్లంఘ్యాం లంఘయితుమశక్యాం అనుభవనీయా మిత్యర్థః. దశాం రాజత్వాద్యవస్థాం అశ్నతే స్రాప్నోతి. పాత్రవ్యయస్య శ్రేయో హేతుత్వాదితి భావః. దుర్లంఘ్యామిత్యత్ర శకిలీకృతి శక్యార్థే కృత్యవ్రత్యయః.

అన్యోఽప్యర్థః. బడబాగ్నియా అయం బాడబః-తన్యేదమిత్యుక్-శుచిః అగ్నిః-బడబాగ్నిరిత్యర్థః. సదా యస్య సముద్రస్య భూరి జీవనం జలం భుక్తే-పి బతి ప్రభవతి ప్రకృప్తో భవతీతి ప్రభుః నదీనాం గంగాదీనాం ఇనః ప్రభుః వతిః సముద్రః నిత్యాం అక్షయ్యాం దుర్లంఘ్యాం దుస్తరాం దశాం అశ్నతే. బడబాగ్ని నా హీయమానోఽపి సింధురాజో న హీయత ఇత్యర్థః.

టీ. శుచిః=పరిశుద్ధుడైన, బాడబః=బ్రాహ్మణుడు, సదా=ఎల్లపుడును, యస్య=వీపురుషునియొక్క, భూరి=హెచ్చైన, జీవనం=బ్రతుకునకుఁగారణమైన ధనముమొదలగుదానిని, భుక్తే=అనుభవించుచున్నాడో, నదీనః=దీనుఁడుకానియట్టి, అనఁగా నీవి కలవాడైన, అథవా, దరిద్రుఁడు కానియట్టి, సః ప్రభుః=ఆపురుషుఁడు, నిత్యాం=నాశములేనియట్టి, దుర్లంఘ్యాం=అవశ్య మనుభవింపఁదగినట్టి, దశాం=ప్రభుత్వాద్యవస్థను, అశ్నతే=పొందుచున్నాఁడు.

అర్థాంతరము. బాడబః=బాడబమనియెడి, శుచిః=అగ్ని, సదా = ఎప్పుడును, యస్య=వీనముద్రముయొక్క, భూరి = అధికమైన, జీవనం = నీరును, భుక్తే=త్రాగుచున్నారో, ప్రభుః=శ్రేష్ఠుడైన, నదీనః-నదీ=వాకలకు, ఇనః=రాజైన, సః=ఆనము ద్రుఁడు, నిత్యాం=అక్షయమైనట్టి, దుర్లంఘ్యాం = దాఁటఁగూడనట్టి, దశాం = రీతిని, అశ్నతే = పొందుచున్నాఁడు.

తా. బడబాగ్ని చే నిత్యమును పానముచేయఁబడినను సముద్ర మేలాగు త్తయిం పక మిక్కిలివిస్తారమై దాఁటుటకు గూడనిదియైయున్నచో, అలాగుననే సత్పాత్రమైన బ్రాహ్మణునకు ధనముమొదలగు వానిని దానం బొసంగినపురుషుండు నిరంతరైశ్వర్య మనుభవించుచు ప్రభుత్వావస్థను బొందుచున్నాఁడు.

శ్లో. శక్త శ్శబ్ద ఇవైకస్యా త్సాధు శ్రుతిపథే స్థితః,
సదధ్యాహారపూర్ణస్య స్వాధ్యస్య ప్రతిపాదనే.

వ్యా.—శక్త ఇతి. సత్సు సజ్జనేషు అధ్యాహారః పృథ్విర్థం ప్రదానం తేన పూర్ణస్య విపృథస్య స్వార్థస్య స్వధనస్య ప్రతిపాదనే వితరణే అర్థిసాత్కరణే. ని. 'విశ్రాంతం వితరణం స్వర్చనం ప్రతిపాదన' మిత్యుమరః. శక్తస్సమర్థః ఏకః పురుషస్సాధూనాం శ్రుతిపథే స్థితస్సాస్యోత్ సజ్జనై శ్లోకవ్యో భవేదిత్యర్థః. యద్వా సాధుశ్రుతిపథే వైది కాచారమార్గే స్థితస్సాస్యోత్ కథం? శబ్ద ఇవ సుప్తిజంతశబ్దరూపమివసతాం విద్య మానానామేవశబ్దానాం అధ్యాహారేణ సంబంధేన పూర్ణస్య అన్యనిరపేక్షస్య స్వార్థస్య స్వాభిధేయస్య ప్రతిపాదనే శక్తః స తథావిధస్సక్ సాధూనాం విదుషాం శ్రుతిపథే స్థితస్సాస్యోత్. విద్యదాకర్ణసియో భవేదిత్యర్థః. అథవా శ్రూయంత ఇతి శ్రుతయశ్చబ్దాః సాధుశ్రుతీనాం సచ్చబ్దానాం పంథాః సాధుశ్రుతిపథః-పథో విభాషేక్యచ్ సమాసాంతః-సచ్చబ్దమార్గస్తత్ర స్థితస్సాస్యోత్. సచ్చబ్దేషు గణసియో భవేదిత్యర్థః.

టీ. సదధ్యాహార పూర్ణస్య - సత్ = సత్పురుషులందు, అధ్యాహార = పృథ్వి కొఱి కిచ్చుటచేత, పూర్ణస్య = నిండినట్టి, స్వార్థస్య = తనధనముయొక్క, ప్రతిపాదనే = దానమందు, శక్తః = సమర్థుడైన, ఏకః = ఒకపురుషుడు, సాధుశ్రుతిపథే సాధు = సత్పురుషులయొక్క, శ్రుతిపథే = శ్రవణమార్గమందు, అథవా, సాధుశ్రుతిపథే = సద్వైదికమార్గమందు, స్థితః = ఉండువాడై, సదధ్యాహారపూర్ణస్య - సత్ = ఉండెడి, అధ్యాహార = సంబంధముచేత, పూర్ణస్య = సంపూర్ణమైన, స్వార్థస్య = తనశబ్దార్థముయొక్క, ప్రతిపాదనే = నిరూపణమందు, శక్తః = సమర్థమైనట్టి, సాధుశ్రుతిపథే = సత్పురుషుల శ్రవణమార్గమందు, అథవా, సచ్చబ్దమార్గమందు, స్థితః = ఉండెడి, శబ్దఇవ = సుబి న్తతిజన్త శబ్దరూపములవలె, స్యాత్ = అగుచున్నాడు.

తా. కొఱిపడియుండు ఆర్థమును పూర్తిచేయుటకై ఎక్కువపదమును చెచ్చు కొనుట కధ్యాహారమని పేరు. అట్టి యధ్యాహారముండుటచే పూర్తియై స్వాభిధాననిరూపణమందు సమర్థమై విద్వాంసులచే వినుటకు యోగ్యమైన శబ్దరూపమువలెనే యొకానొక పురుషుడు పృథ్వికొఱకై సజ్జనులం దుంపఁబడిన తనద్రవ్యమును దానమందు వ్యయము చేయుచు సత్పురుషులందు ప్రఖ్యాతిగలవాడై యుండును.

“శ్రు. దానం యజ్ఞానాం పరూధం దక్షిణాలాకే దాతరగ్ం సర్వభూతాన్యుపజీవన్తి దానే నారాతీర పానుదన్తదానేన ద్విషన్తో మిత్రోమిత్రాభవన్తి దానే సర్వంప్రతిష్ఠితం తస్మాద్దానం పరమం పదన్తి.” అనుశ్రుతివాక్యమువలన సుగుఁగుడు, కీర్తిమంతుఁడు కావలయునని భావము.

శ్లో. మహాం త్వవ పురుషో యస్య సత్యానురోధినః,
ఆక్షిప్త పారిజాతేన బాహునా రక్ష్యతే జగత్. ౧౦౫

వ్యా.—మహానితి. తస్యం యథార్థభాషణం అనురుణ్ణి అనుసరతీతి సత్యాను
రోధీ. ని. 'సత్యం తథ్యమృతం సమ్య గనురోహోనువర్తన' మితి చామరః. తస్య యస్య
పురుషస్య ఆక్షిప్తపారిజాతేన ఆక్షిప్తా నిపాతితాః కిం యుక్తిభర్తృర్వాలమితి నిరస్తాః
పరిజాతా ఏవ పారిజాతాః భృత్యా స్వాధ్యేక్షణీ ప్రత్యయః. ని. 'పరాచితాపరా
స్పృందపారిజాతపరేధితా' ఇత్యమరః. ఆక్షిప్తాః పారిజాతాః యేన స తథోక్తః తేన
బాహునా బాహుబలేన-యద్వా ఆక్షిప్తపారిజాతేన స్వాదార్యాక్షిప్త భూతదేవద్రు
మేణ బాహునా జగత్ రక్ష్యతే పాల్వతే. స పురుషః మహాస్పదుష ఏవ మహావిష్ణు
సదృశ ఏవ. అన్యేన దుష్కరత్వాదన్యేతి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. సత్యా సత్యభామా-శబ్దకదేశేన శబ్దగ్రహణమ్. భీమా భీమ
నేన ఇతి వత్. తాం ప్రణయమపితాం అనురుణ్ణి ప్రణయవచనాదిభిరనుసరతీతి స
తథోక్తః తస్య యస్య వాసుదేవస్య ఆక్షిప్తః ఉన్ములితః పారిజాతః దేవతరుః యేన
స తథోక్తేన బాహునా కరణేన జగద్రక్ష్యతే. సప్రసిద్ధః పూర్ణత్వాత్ పురిశయనా
ద్వా పురుషః వాసుదేవోమహా. అచింత్యమపి మేలియావత్. పారిజాతోన్ములనాదేర
స్యైర్దుష్కరత్వాదితి భావః. అత్ర వాసుదేవకీర్తనేన కావ్యాంతే మంగళాచారఃకృత
ఇత్యనుసంధేయమ్. 'మంగళాచారయుక్తానాం వినిపాతో న విద్యత' ఇతి శ్రుతేః.
అత్రాదౌ త్రయీత్యాదినా భగవద్గుణైర్నరూపా మంగళాచారః కృతః. మధ్యే తు స్వస్థా
నాదపరోపేత్యాదినా అంతేత్వనేన శ్లోకేనేతి వివేకః.

ఇతి శ్రీభగవద్వాహేశ్వరస్య రేవణారాధ్యస్య నూనునా నాగనార్యేణ విర
చితా కవిరాక్షసశ్లోకశతకటీకా శ్రిహైర్ధదీసికా సమాఖ్యా సమాప్తా.

సాక్షరేషు భవ తీహ జగత్యాం సర్వ ఏవ హృది మత్సరయుక్తః,

సాక్షరం కవిజనేషు య దేనం లోక ఏష కవిరాక్షస మాహ.

కవిరాక్షసీయం సమాప్తమ్.

టీ. సత్యానురోధినః-సత్య=యథార్థభాషణమును, అనురోధినః = అనుసరించి
యుండెడి, యస్య=ఏపురుషునియొక్క, ఆక్షిప్తపారిజాతేన-ఆక్షిప్త=తనయినివేసిరాక
రింపఁబడిన, పారిజాతేన=కల్పవృక్షముగల, లేక, ఆక్షిప్త=తిరస్కరింపఁబడిన, పారిజా

లేన=భృత్యులుగల, బాహునా=భుజబలముచేత, అనఁగా అసహాయకూరత్వముచేత, జగత్=లోకము, రక్ష్యలే=పాలింపఁబడుచున్నదో, సః=అట్టి, పురుషవివ=పురుషుఁడే, మహా=శ్రేష్ఠుఁడు.

అర్థాంతరము. సత్యానురోధినః=సత్యా=సత్యభామను, అనురోధినః=అనుసరించుచున్న, యస్య=ఏ శ్రీకృష్ణునియొక్క, ఆక్షిప్తపారిజాతేన=ఆక్షిప్త=పెరికి వేయఁబడినట్టి, పారిజాతేన=పారిజాతవృక్షముకలిగినట్టి, బాహునా=భుజముచేత, జగత్=లోకము, రక్ష్యలే=పాలింపఁబడుచున్నదో, సః=అట్టి, పురుషవివ=పురుషోత్తముఁడైన శ్రీకృష్ణమూర్తియే, మహా=గొప్పదేవుఁడు.

తా. సత్యము విడువక భూభారమును తనభృత్యులగు రాజపురుషులం దుంచక తనబాహుబలముచేతనే భూపరిపాలనముచేయు పురుషుఁడే హెచ్చైనవాఁడనియు, రుక్మిణీదేవికి పారిజాతపుష్పమిచ్చుటచే అసూయాపరపక యగుసత్యభామచే ప్రార్థింపఁబడినవాఁడై ఇంద్రలోకముననున్న పారిజాతవృక్షమునేతెచ్చి సత్యభామ గృహమందు నాటికంసాదిదుష్టులనడంబిలోకములను పాలించెడిశ్రీకృష్ణమూర్తియొక్కఁడేదేవాదిదేవుఁడు.

కావ్యముయొక్క ఆదిమధ్యంతములందు మంగళంబాచరించుట శిష్టాచారంబుగాన, సీగ్రంథమందు ప్రారంభమున “గుణదోషా బుధోగృహ్ణా” అను శ్లోకమున షరమేశ్వర గుణవర్ణనరూపమైన మంగళమును, మధ్యమందు ‘స్వస్థానాదవరోఽప్య’ అను మొదలగువానిచేతను, తుదియం దీశ్లోకముచేతను మంగళము నాచరించి యున్నాఁడు. సంస్కృతవ్యాఖ్యయందు “అత్రాదౌ త్రయీత్యాదినా భగవద్వర్ణనరూపా మద్భూతాచారః కృతః” అని యుండుటచే సీగ్రంథమునకు ముఖమందు జేటొకశ్లోక ముండవలయునని తోచుచున్నది.

శ్లో. సాక్షరా విపరీతాశ్చేత్ రాక్షసా ఏవ కేవలం,

కవిరాక్షస ఏవాయం కవిరాక్షసకృత్యతః.

ఇది శ్రీ శ్రీనివాసపుర సుబ్బరాయార్యపుత్ర లోకనాథకవి

విరచితంబైన కవిరాక్షసీయాంధ్రవ్యాఖ్యానము

సంపూర్ణము.

